گۆڤارێکی هزریی ڕۆشنبیرییە
دوومانگ جارێک دەردەچێت
ژمارە (٣) شوباتی
٢٠١٦

خاوەنی ئیمتیاز و سەرنووسەر
تۆفیق کەریم
٠٧٥١١٤١٢٥٤٣ - ٠٧٧٠١٤١٢٥٤٣
tofeqkarem@yahoo.com

بەڕێوەبەری نووسین
ئیدریس سیوەیلی
٠٧٧٠١٩٧٥٠٣٠
siwayli@yahoo.com

بەرێوەبەری هونەریی
ڕەوشت محەمەد

ڕاوێژکاری یاسایی
بەکر حەمەسدیق

وێنەی بەرگ، تایبەت بە گۆڤاری خاڵ
کاری: هاوڕێ عەلی

سایتی گۆڤاری خاڵ:
www.xalkurd.com

تیراژ: ١٥٠٠
نرخ: ١٥٠٠ دینار
چاپخانە: سەردەم

لەم ژمارەیەدا

بابەتی گشتی

تەوەری ژمارە

[کەلەپووری ئیسلامیی خوێندنەوە و هەڵسەنگاندن]

قسەکردن لەسەر کەلەپووری ئیسلامیی بە هەموو بوارەکانییەوە بابەتێکی هەستیار و گرنگە، بیریار و ڕۆشنبیران لە مرۆدا مشتومڕی زۆری لەسەر دەکەن. لە بە پیرۆز سەیرکردنەوە تا ئەو پەڕی ڕەتکردنەوەی.مشتومڕو گفتوگۆیەکەش لە جێگەی خۆیەتی، چونکە ئەم واقیعە تاڵە بێزراوە دواکەوتووەی ئەمڕۆ ئێمەی تێدا دەژین، دابڕاو نییە بە کەلەپووری کەڵەکەبووی سەدان ساڵەی رابردوومانەوە، مەگەر ناوتریێت ژیان زنجیرەیەکی ئەڵقە ئەڵقەی پێکەوە بەستراوە؟ ئەمڕۆ کاریگەرە بە دوێنێ وە، سبەینێش لەسەر ئەمڕۆ بنیات دەنرێت.

بۆیە مافی خۆمانە لەسەر کەلەپووری رابردومان بوەستین و بپرسین، بزانین کەلەپوور چییە؟ خاڵە بەهێز و لاوازەکانی کەلەپووری ئیسلامیی کامانەن؟ چۆن مامەڵەیان لەگەڵ بکەین؟ چەندین پرسیاری دیکەی لەم بابەتە بکەین لەسەری.

ئەی زانایانی کورد ڕۆڵیان لە دەوڵەمەندکردنی کەلەپووری ئیسلامییدا چی بووە؟ واقیعی فیکری و کەلتووری ئەمڕۆمان، چەندە کاریگەرە بە کەلەپووری دوێنێمانەوە؟ بۆ وەرگرتنەوەی وەڵامی ئەم پرسیارانەو زۆر پرسیاری دیکەیش لەسەر کەلەپووری ئیسلامیی، تەوەری ئەم ژمارەیەمان بۆ تەرخانکرد.

خۆشبەختانە، بەشێک لە مامۆستا و نووسەرە ئەزموندارەکان و کۆمەڵێک قەڵەمی لاو پێکەوە سفرەی ئەم تەوەرەیان دەوڵەمەند و ڕازاوەتر کرد، کە هەیانە خاوەنی زیاتر لە پەنجا ساڵ ئەزمونە لەو بوارەدا، هەشیانە بەماوەیەکی کورت توانیویەتی جێدەستی خۆی دیاری بکات. ئومێد دەکەین تەوەری ئەمجارەشمان تینوێتی خاڵ بشکێنێت و مەڵۆیەک بخاتە سەر هزرو ڕۆشنبیری خوێنەران.

گۆڤاری خاڵ

مەنهەجی مامەڵەکردن لەگەڵ
کەلەپووری ئیسلامی

ن: د. عیمادەدین خەلیل *

و: د. ئیسماعیل بەرزنجی

عیمادەدین خەلیل

دکتۆرا لە مێژووی ئیسلام. لەدایکبووی (١٩٣٩)
(٦٥) بەرهەمی چاپکراوی هەیە لە بوارەکانی مێژوو، ئەدەب، رەخنە و فیکر. دەیان وتار و لێکۆڵینەوەی بڵاوکراوەی هەیە.
هەندێک لە کتێبەکانی مەنهەجی خوێندنن لە زانکۆکانی ناوخۆ و دەرەوەی عێراق

ئەگەر بمانەوێت بگەینە دەرەنجام و لێکەوتەی ورد و قبوڵکراو، زۆر گرنگە کۆمەڵێك پرەنسیپ و پێوەری بنچینەیی دیاریبکەین سەبارەت بە مەنهەجی مامەڵەکردن لەگەڵ کەلەپووردا:

(١)

بێگومان ئەم کەلەپوورە بەدیاریکراوی کەلەپووری ئیسلامییە، بەجۆرێک لە جۆرەکان تێڕوانینی تایبەت بەخۆی هەیە بۆ گەردون و جیهان و بوون، هەروەها بەشێوەیەک لە شێوەکان دەربڕینی بیروباوەڕ و شەریعەتی ئیسلامییە بەبێ لەبەرچاوگرتنی هاوتەریبی یان جیاوازی ئەو دەربڕینە –هەندێکجار- لەگەڵ نەگۆڕەکانی ئەو عەقیدە و شەریعەتە.

بیروباوەڕی ئیسلامیی لەڕێگای ئەوەی لە قورئان وسوننەتدا هاتووە کەشێکی لەباری ڕەخساندووە بۆ چالاکی مەعریفی، هەروەها پاڵنەر و پاساویشی بۆ دیاریکردووە و بەرهەمداری کردووە، وایلێکردووە ڕووبەڕووی ئاستەنگە مەعریفیەکانیتر ببێتەوە کە موسڵمانان دوای پرۆسەگەورەکانی فەتحکردن خۆیان لەبەرامبەریاندا بینیەوە، کە پێویست بوو کەسایەتی کەلتووری خۆیان لەبەرامبەریاندا دامەزراو و مەحکەم بکەن، ئەمەش نەلەڕێگای داخرانەوە کە دەبێتە هۆی پوکانەوە و لاوازبوون، نەلەڕێگای قبوڵکردنی تەواوەتی ئەو مەعریفانەوە، کە ئەویش دەبێتەهۆی تێکەڵبوون و توانەوە لەبەرامەبەردا، بەڵکو لە ڕێگای هەڵبژاردنی ڕێگای ناوەندەوە کەلەسەر بنەمای کرانەوە و خۆپارێزی – قبوڵکردن و ڕەتکردنەوە – وەرگرتن و بەخشین دادەمەزرێت.

لەوانەیە قسەکردن لەسەر ڕۆڵی ئیسلام وەکو بیروباوەڕ و مەنهەج و شەریعەت لە ڕەخساندنی کەشی مەعریفی ببێتە بابەتێکی عەقیدەیی ڕووت، بەڵام هەر کە بیرمان لەو چالاکیە مەعرفیە کردەوە کە بەدرێژایی مێژووی ئیسلامیی لێی بەرهەمهاتووە، زوو پەی بە ڕەهەندە مێژووییەکەی دەبەین،هەروەها ئەو تایبەتمەندیانەی کە ئەم چالاکییە مەعریفییە پێی ناسراوەتەوە لە حاڵێکدا کە عەقیدە دایڕشتوەتەوە، یان لانیکەم کاری لەچەمک و بابەتەکانی کردووە.

ئەو ڕەهەندە مێژووییەشمان بۆ دەردەکەوێت تەنها بەوەی بیر لەو ڕۆڵە گرنگە بکەینەوە کە گۆڕانکاری بنچینەیی بەدی هێنا لەو میراتە فیکریە (مرۆڤکرد و ئایینە شێوێنراوە)ی کە پێش هاتنی ئیسلام لە جیهاندا بڵاوبوون، تەنها بەوەی بەراوردی ئەو مەودا فراوانە بکەین کە ئیسلام لە پێشکەوتنە مەعریفییەکاندا بەدی هێناون بە شێوەیەک عەقڵی مرۆڤ دوای چەند سەدەیەک ئینجا گەیشتووەتە لێوارەکانی.

دوای بیرهێنانەوەی هەموو ئەمانە، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ڕۆڵەی ئیسلام گێڕای و جێبەجێی کرد لە سیاقی مەعریفیدا ڕۆڵێک بوو لەناو مێژوودا، واتە کارکردن بوو لە کرۆکی ڕەوتی مێژوودا و بەردەوام بوو لە چالاکی بە هێشتنەوەی بنەماکانی ئیسلام بە درێژایی هەموو سەردەمەکان، دواتر مەعریفەیەکی تایبەت بەخۆی بەرهەمهێنا، کە سەنگ و تایبەتمەندی و کاریگەری خۆی هەبوو لەناو هەموو کەلتوورەکانی مێژووی مرۆڤایەتیدا.

ڕەنگدانەوەی بنەما سەرەکیەکانی ئیسلام لەناو چالاکی مەعریفیدا بەدرێژایی مێژوومان، نەک تەنها تایبەتمەندیی ئیسلامیی پێ دەبەخشێت کە دەبێتە پاساوی بەردەوامی لە جیهاندا، بەڵکو هێز و توانای ئەوەشی دەداتێ کە بە هێزەوە بچێتە ناو تۆڕی چالاکیە مەعریفیەکانی شارستانیەتی ئەم سەردەمە و ڕۆڵی گرنگی هەبێت و بەشدار بێت لە داهاتوویدا.

لێرەدا جێگای ئەوە نابێتەوە بەشێک لەو وتە و

گوتراوانە بهێنین کە توێژەرە ڕۆژئاواییەکان تێیدا جەخت لەسەر ڕەنگدانەوەی ئیسلام لە شارستانی هاوچەرخدا دەکەنەوە، بەڵکو ئەوندە بەسە سەرنجی خوێنەر ڕاکێشین بۆ هەندێک لەو ئاماژانە[١].

ئەم جەختکردنەوەیە دەبێتە زەرورەتێکی زانستی لەبەر هۆکارێک کە قورسە چالاکی مەعریفی ئیسلامیی بەدرێژایی مێژوو جیابکەینەوە لەو ژینگە ئیسلامییەی کە تێیدا بەرهەمهاتووە و پێکهێنەر و کاریگەری و پاڵنەرەکانی لێوەرگرتووە، هەر لەبەر ئەمەش بێگومان هەموو هەوڵێکی لەو شێوەیە بۆ جیاکردنەوەی ئەو دووانە، شێوازێکی شێوێنەرانەیە لە خوێندنەوەی کەلەپووری مەعریفیماندا، ئەنجامەکەشی تەنها کەڵەکەکردنی کۆمەڵێک وەهم و هەڵەیە کە لەگەڵ گیانی توێژینەوەی زانستیدا ناگونجێت.

(٢)

ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە دەقەکانی قورئان و فەرموودە کە بیروباوەڕی ئیسلامیان لەسەر دادەمەزرێت بخەینە سیاقی کەلەپوورەوە، لەبەر جیاوازی هەردوو سەرچاوەکە لەیەکتری (واتە قورئان و فەرمووده لەلایەک و دەقەکانی کەلەپوور لەلایەکی تر) و تایبەتمەندی هەریەکێکیان، چونکە ئێمە لە حاڵەتی یەکەمدا خۆمان لەبەرامبەر کەلەپوورێکدا دەبینینەوە کە ئەگەری ڕاست و هەڵەی هەیە، لەبەرئەوە میراتێکی مرۆڤانەیە یاخود بەرهەمی ئینسانە، بەڵام حاڵەتی دووەم تێکستی خودایی و نەبەویە و گومان هەڵناگرێت یان هیچ کەموکوڕی و هەڵەیەک قبوڵ ناکات، بۆیە موسڵمان خۆی بە بەرپرسیار دەبینێت لەبەرامبەر جێبەجێکردنیدا و تەسلیمی دەبێت، بەڵام لەوەی تریاندا –کەلەپوور– ئەوا پانتاییەکی فراوانی ئازادی و هەڵبژاردنی لەبەردەستدایە بۆ قبوڵکردن و ڕەتکردنەوە و گۆڕین و گونجاندن.

کەواتە مادام کەلەپوور بەرهەمی چرکەسات و ژینگەیەکی دیاریکراوە لە زۆربەی کاتدا، ئەوا مەرجدار و وابەستەیە بە مێژوو و جوگرافیاوە. بەدڵنیاییەوە دەکرێ لێیان دەرباز ببێت لەڕوویەک یان چەند ڕوویەکەوە، بەڵام بەگشتی ڕەنگدانەوەی بارێکی ڕێژەیی دیاریکراوە و بۆ هەموو سەردەم وکاتێک ناشێت، بەڵام کاتێک مامەڵە لەگەڵ قورئان و سوننەتدا دەکەین، ئەوا ئێمە لە یەک کاتدا لە ناو مێژوو و دەرەوەی مێژووداین، لەناو کەلەپوور و لەدەرەوەی کەلەپوورین، بێگومان قورئان و سوننەت مامەڵە لەگەڵ مێژوو و جوگرافیایەکی دیاریکراو دەکەن بەحوکمی ئاڕاستە واقیعیەکەی ئەم دینە، کە بریتیە لە داڕشتنەوەی ژیان لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا لە ژێر ڕۆشنایی پرەنسیپ و بنەمای وەحی دابەزیوو لە ئاسمانەوە، بەڵام ئەمە کۆتایی ڕێگا نییە، چونکە هەر لەسەرەتاوە دژیەکی دەکەوێتە نێوان گوتراوی ئاینی ئیسلام و ئەو گوتراوە زەمینیەی کە دەیەوێت بڕژێتەناوی یان کاری تێبکات.

تێکستی دینی پابەندی مێژوو و جوگرافیا نابێت، دانراوەکانی کات و شوێن تێدەپەڕێنن تا مامەڵە لەگەڵ هەموو سات و ژینگەیەکدا بکەن، بەپێی خواستە تایبەتییەکانی خۆی، تێکستی دینی توانای ئامادەیی هەیە بەهەموو قورسایی خۆیەوە لە سەدەی دەیەم، یان بیستەم، لە پانتایی ئەفریقیا یان ئاسیا یاخود ئەمریکا، بۆیە هەوڵدان بۆ ئەوەی بەزۆرەملێ بکرێت بە بەرهەمێکی کەلەپووری هەوڵێکی گێرەشێوێن و نادروستە.

کەلەپووری ئەم ئومەتە تەنها ئیسلام نییە و ئیسلام کەلەپووری ئومەت نییە بەو شێوە ئەندازەییەی کە وەکو گۆشەکانی دوو سێگۆشەی هاوتەریب کتومت هاوشێوەبن، بەڵکو کەلەپوور ئەنجامی کارلێککردنە بە سەلبی و ئیجابی لەگەڵ ئیسلامدا، پاشان لەگەڵ کۆمەڵێک ئاینزا

ئەو هەوڵانەی دەیانەوێت بەرهەمی فراوانی کەلەپووری ئیسلامیی بەحەق و ناحەق بۆ سەلماندنی بیروبۆچوونەکانی خۆیان بەکاربهێنن، لەگەڵ سەرەتاییترین سەلمێنراوەکانی تێڕوانینی ئیسلامیدا دژیەك و ناکۆکن

و کەلتوور و ئایینیتر بەرێژەی جیاواز، کەواتە کەلەپوور بەرهەمگەلێکە بەرئەنجامی سروشتی ژیان و ئەزمونی باب و باپیرانمانە کە هەڵوێست و هەڵسوکەوتیان بەرامبەر بەم دینە کردووە لەچوارچێوەی مێژوو و پانتاییەکی جوگرافی دیاریکراودا بەشێوەیەکی رێژەیی.

ئایینی ئیسلام بیروباوەڕ و رێبازی ژیانە کە خوای باڵادەست و کارزان و زانا دایناوە و تێزەکانی دارشتووە، هەروەها سیفەتی بەردەوامی پێ بەخشیوە کە چوارچێوەی کات و شوێن تێدەپەڕێنێت، بەهەموو تایبەتمەندییە رێژەیی و گۆڕاوەکانیانەوە، بۆ ئەوەی پێشبینی تەواوی داهاتوو بکات، نەرمخواز بێت، بۆ هەموو حاڵەتێک ببێت، هەموو ئەزمونێک بگرێتە خۆی بەبێ لەبەرچاو گرتنی کات و شوێن. بەڵام کەلەپوور بەرهەمێکی مەرجدارە بە کاتەوە، هەرچەندە کاریگەری بەردەوام و رۆچوو بە کات و شوێنیدا هەیە، بەڵام ناگاتە حاڵەتی بەردەوامی تەواوەتی و سنوری کات و شوێن بە یەکجاری نابڕێت، وە لەبەرئەوە کەلەپوور بەرهەمی بەیەکگەیشتنی واقیعی نێوان مرۆڤ و عەقیدەیە بۆیە دەکرێت کرچوکاڵ یان پێگەیشتوو بێت، هەندێکجار برندە و هەندێکجار نەرم بێت، کەموکورت یان تێروتەواو بێت.

(٣)

ئەمەش دەمانبات بەرەو بنەمایەک یان راستیەکیتر، ئەویش ئەوەیە: کەلەپوور و بەرهەمی مسوڵمانان کە رەنگدانەوەی حاڵەتی ئیسلامییە، لە هەمانکاتدا ئەگەری راستی و هەڵەی هەیە، تێڕوانینێکی رێژەییە و تێگەیشتنێکە لە کات و شوێنی دیاریکراودا، ئەو کەلەپوورە دوای ئەوەی جیای دەکەینەوە لە دەقە ئایینیەکان کە لە وەحیەوە هاتوون هیچ ناچارییەکی تێدا نیە بۆ ئێمە بۆ قبوڵکردن وە هیچ پێویست ناکات بە پیرۆز و گەورەی بزانین، هەروەها واڵایە بۆ قبوڵکردن و رەتکردنەوە و لێهەڵبژاردن بەپێی مەنهەجێک کە لە خودی حاڵەتی ئیسلامییەوە هەڵهێنجرا بێت، نەک لە دەرەوەی خۆی هێنرا بێت، تاوەکو راستگۆ بین لەگەڵ خۆمان و کەلەپوورەکەماندا.

بە مانایەکیتر هێنانی پێوەری دەرەکی لە رووی مەنهەجیەوە راست نییە، لەبەر ئەوەی سەردەکێشێت بۆ ئەنجامی نادروست و شێوێنراو، هەروەکو ئەوەی پرتەقاڵێک و سێوێک بەیەکەوە کۆ بکەینەوە و بڵێین ئەنجامەکە دەکاتە دوو، هەر ئەم هەڵەیەشە لەم سەردەمەی ئێستاماندا رووودەدات لە میانەی چەندین توێژینەوەدا دەیانەوێت ئەم کەلەپوورە بەزۆرەملێ ملکەچی پێوەرگەلێکی -بێگانە- بە مانای وشە بکەن، هەوڵدەدەن سیستمێکی بیرکردنەوە و چەمکانێک کە لەم دوو سەدەیەی دواییدا بەرهەم هاتوون بکەن بە پێوەر و دادوەر لەسەر کەلەپوورێک کە بەدرێژایی چەندین سەدەی رابردوو لە مێژوویەکی دووردا بەرهەمهاتوون.

با تەنها نموونەیەک بهێنمەوە لەسەر ئەو هەڵەیەی کە بەشێکی زۆری بەرهەمی نووسەرانی هاوچەرخی گرتووەتەوە لە رۆژهەڵاتیی و رۆژئاواییەکان:

رۆژهەڵاتناسی هۆڵەندی -دی بویر- دەڵێت

«ئایین بەقەدەر ئەرەستۆ تالیسی و ئەفلاتونی کاریگەریی لەسەر ڕاوبۆچوونە زانستیەکانی ئیبن خەلدون نەبووە لە کتێبی (المقدمة)دا»٢. تویژەرێکیتر کە ناوی –ناتانیل شمیت–ە و مامۆستایە لە زانکۆی کورنل لە ئەمریکا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئیبن خەلدون کاتێک لە نووسینەکانیدا ئایەتەکانی قورئان بە بەڵگە دەهێنێت لەبەر ئەوە نییە ئەو ئایەتانە پەیوەندیان بە کرۆکی بەڵگەهێنانەوەکەیەوە بێت، بەڵکو تەنها بۆ ئەوەیە خوێنەرەکانی قەناعەت پێبهێنێت کەوا ئەو لەگەڵ دەقەکانی قورئاندا هاوڕایە[٣].

هەروەها ڕۆژهەڵاتناسێکی ئەڵمانی ناوی – فونفیسندک–ە دەڵێت «ئیبن خەلدون خۆی ڕزگارکردووە لە کۆت و بەندی ترادیسیۆنی ئیسلامیی لە بابەتی دەوڵەتداری و بەڕێوەبردن و زۆر شتی تریش، هەروەها زەینی خۆی ڕزگارکردووە لەو کۆت و بەندە فیکریانەی لەسەردەمی ئەودا پەیوەندیان بە عەقیدەی عەرەبی ڕاست و دروستەوە هەبووە»٤.

دەمێنێتەوە بڵێم: کەلەپوور بەرهەمێکی پیرۆز نییە، یان کۆڵێکی قورس نییە بەسەر شانی مسوڵمانانەوە، نەوە لەدوای نەوە بە درێژایی مێژوو هەڵیانگرتبێت، چونکە ئەگەر هەر قورئانی پیرۆز وەربگرین دەربارەی ئەو مێژووە ئەوا دەکرێت زیاتر لە نیوەی لێ لابەرین بە ئایەتەکانی (تلك أمة قد خلت لها ماكسبت ولكم ما كسبتم ولا تسألون عما كانوا يعملون)٥. و (إنا وجدنا آباؤنا علي أمة وإنا على اثارهم مقتدون)٦.

(٤)

کەواتە بەوپێیەی کارەکە بەو شێوەیە، ئەوا دەبێت مەنهەجێکی گونجاو و نەرمخواز دابڕێژین بۆ مامەڵە لەگەڵ کەلەپووردا،

قورسە چالاکی مەعریفی ئیسلامیی بەدرێژایی مێژوو جیابکەینەوە لەو ژینگە ئیسلامییەی کە تێیدا بەرهەمهاتووە و پێکهێنەر و کاریگەری و پاڵنەرەکانی لێوەرگرتووە.

لەحاڵێکدا ئێمە دەمانەوێت چالاکی مەعریفی و پرۆژەی شارستانیمان لەسەر بنەمایەکی ئیسلامیی بێت، دەبێت مەنهەجێک بێت قوڵی ئەو کەلەپوورە بدات بە پرۆژەکەمان، بە تایبەتمەندی کەسایەتیەکەیەوە، بەڵام لەهەمانکاتیشدا دەبێت پرۆژە شارستانییەکەمان ڕزگار بکەین لە شەپۆلی بەرهەمگەلێک کە گونجاو نین بۆ ئەم سەدە نوێیە و ناکرێت هەڵیان بگرین، یەکەم: لەبەرئەوەی گیرۆدەی چرکەساتێکی مێژوویی یان ژینگەیەکی جوگرافی دیاریکراون، دەکرێت –ئەوکاتە– باش بووبن، بەڵام ناکرێت ڕێگای دەربازبوونیان بۆ بکەینەوە بۆ هەموو سەردەم وشوێنێک، دووەم: لەبەرئەوەی ئەنجامی دژیەک یان نادروست بەدیدەهێنن کاتێک بەراوردیان دەکەین بە دۆزینەوە مەعریفیە نوێیەکان، سێیەم: لەبەرئەوەی دەبنە کۆسپ لەڕێگای ئازادی شەرعزانانداندا لەکاتی دابەزاندنی حوکمەکانی بۆ واقیعێکی گۆڕاو لە ڕوانگەی مەبەستە باڵاکانی شەریعەتەوە، یان بەپێی ئەو پرەنسیپە ئوسوڵیانەی ڕێکەوتنیان لەسەر کراوە، هەر ئیمامی شافیعی خۆی کاتێک لە میسر بووە فتوایەکی داوە جیاوازبووە لەو فتوایەی لە عێراق داویەتی لەسەر هەمان بابەت، کەواتە – بەمانایەک لە ماناکان– کاتێک چووە بۆ میسر پێویستیەکانی ژینگەی عێراقی لەگەڵ خۆیدا

نەبردووە، خۆی ئازاد بینیوە لەوەی قەزاوەتێکی نوێ بکات، ئەمەش بۆ جیاوازی سەردەمەکان وەک هەمان جیاوازی شوێنەکانە.

(٥)

لەژێر ڕۆشنایی هەموو ئەمانەدا، دەکرێت کەلەپووری مەعریفی ئیسلامیی هەڵبوەشێنینەوە و سەرلەنوێ پۆلێنی بکەینەوە بەپێی گرنگی و بەپێوەری دیاریکراو کە بە نەفەسێکی درێژەوە ئەمانەی خوارەوە دیاریبکات:

١ – ئەو پانتاییە کەلتووریانەی بۆ قۆناغێکی دیاریکراو بوون و توانای پەڕینەوەیان نییە بۆ ئەم سەردەمە، ئەمانە دەکرێت بوارێکی گونجاوبن بۆ بەدواداچوون و توێژینەوە لە سیاقی زانستیی، ئەکادیمیی و مێژوویيدا.

٢ – ئەو پانتاییە زیندووە نەرمخوازەی توانای بەردەوامبوونی هەیە، کە دەکرێت سەرچاوەیەکی بەپیت بێت بۆ مەعریفەی مرۆیی لە ئێستاو داهاتوودا لە هەر بوارێکی مەعریفیدا بێت.

٣ – ئەو پانتاییانەی عەقیدەی ئیسلامیی تێیاندا ڕەنگی داوەتەوە، خاڵی دەسپێک و خولگەی سەرەکییان بریتیە لە یەکتاپەرستی بەوپەڕی ڕاستگۆیی و کاراییەوە.

بەگشتیی چالاکی مەعریفیی لە مێژووی ئیسلامییدا لەم سێ ئاڕاستەیە زیاتر نییە: یەکەمیان: کە زۆرترین پانتایی داگیر دەکات لە پێکهاتەی ئەم کەلەپوورە، خاوەن پاڵنەر و بەرهەم و ئەنجامی ئیسلامییە، ئەمەش سروشتیە چونکە ئەو ژینگەیەی ئەم چالاکییەی تێدا ئەنجامدراوە لە هەموو ئاستەکانیدا ژینگە و پێگەیەکی ئیسلامییە.

بەڵام ئاڕاستەی دووەم کە پانتاییەکەی تەسکترە، ئەوا مەعریفە بێلایەنەکان لەخۆی دەگرێت کە هیچ کاریگەرییەکی ئیسلامی لەسەر نییە، وەکو زۆرێک لەو زانستانەی لە غەیری موسڵمانانەوە وەرگیراون.

هەرچی ئاڕاستەی سێیەمە کەمترین پانتایی و بواری هەیە، ئەوا ئەو چالاکییە مەعریفیانەن کە دژ بە ئیسلامن، هەروەکو ئەوەی لە بەرهەمی ئەدەبیاتی شعوبیەکان و بەرهەمی فیکری بزووتنەوە زیندیقیەکاندا دەبینرێت.

کەواتە ئاڕاستەی یەکەم کە مۆرکی ئیسلامیی پێوەیە درێژترین و قوڵترین ئاڕاستەیە کە تەعبیر لە کارایی عەقڵی موسڵمانان دەکات، خۆ ئەگەر بمانەوێت ڕاستی ئەم قسەیەمان بۆ دەربکەوێت، دەبێت ئەو شێوە و جۆرە مەعریفییە جۆراوجۆرانە بەبیرخۆمان بهێنینەوە کە لە چوارچێوەی زانستە ئیسلامییەکاندا بەرهەمهاتوون، جۆرەها بواری مەعریفی کە هەریەکەیان چەندین کتێب و بەرهەمی نووسراو و سەدان و هەزاران توێژینەوە لەخۆی دەگرێت کە شیکردنەوە و هەڵگۆستن و ڕانانی بابەتی هەمەجۆریان تێدایە، بۆیە دەکرێت ئەم ئاڕاستەیە ئەم بابەتانەی خوارەوە لەخۆی بگرێت:

یەکەم: مەعریفەیەک کە لە پرسە ئیسلامییەکان دەکۆڵێتەوە (زانستەکانی قورئان و فەرموودە و فیقهو یاسادانان).

دووەم: مەعریفەیەک گفتوگۆ دەکات دەربارەی پرسە ئیسلامییەکان (زانستی کەلام، فەلسەفە، ئەدەب... تاد).

سێیەم: مەعریفەیەک دەرهاویشتەی پرسە ئیسلامییەکانە (مێژوو زانستەکانی زمان، ڕەوانبێژیی... تاد).

چوارەم: مەعریفەیەک درووستبووە بۆ لێکدانەوەی پرسە ئیسلامییەکان (زانستی ژمێرە، پزیشکی... تاد).

پێنجەم: مەعریفەیەک بەرهەمهاتووە بە پاڵنەرە ئیسلامییەکان (زانستە پەتیەکان... تاد).

شەشەم: مەعریفەیەک تەعبیر لە پرسە

ئیسلامییەکان دەکات (ئەدەب و هونەر.... تاد).

حەوتەم: مەعریفەیەک جێبەجێکردنی داخوازیەکانی ژیانی ئیسلامییانەی بە ئامانج گرتووە (زانستی بەڕێوەبردن، سیاسەت، پەروەردە... تاد).

هەشتەم: مەعریفەیەک ڕواڵەتەکانی ژیانی ئیسلامیی شیدەکاتەوە (دەروونزانی، کۆمەڵناسی... تاد).

نۆیەم: مەعریفەیەک ژیانی ئیسلامیی دەگێڕێتەوەو تۆماری دەکات (مێژوو، ئەدەب، جوگرافیا ... تاد).

دەیەم: مەعریفەیەک جەخت لە بەهاکانی ژیانی ئیسلامیی دەکات و بانگەشەی بۆ دەکات (ئەخلاق، زوهد... تاد).

ئەگەر بمانەوێت دەستنیشانی هەندێک لەو زانست و بەرهەمانە بکەین کە بەرئەنجامی چالاکی مەعریفی بوون لە مێژووی ئیسلامیدا بۆ دیاریکردنی سروشتی کاریگەری ئیسلامیی لە پێکهاتەکەیدا، ئەوا دەبینین کە ئەو کاریگەریە درێژدەبێتەوە بۆ هەموو زانستەکان و جۆرەکانی هونەر، بەشێوەیەک کە هیچکامیان لەو بازنەی ئەو کاریگەری و تێڕوانینە گشتگیرەی ئیسلام دەرناچێت، نەک هەر ئەوە بەڵکو هەندێکیان لە هەناوی ئەو ژینگە و کاریگەریە ئیسلامییەدا دروست بوون، هەندێکیتریان مەنهەج و ڕێبازی لێکۆڵینەوەیان لەژێر کاریگەری چەمک و واتاکانی ئەو ژینگەیەدا دارشتووە، کۆمەڵی سێیەمیشیان ئەزمونی نوێ لەبوارەکەی خۆیاندا پێشکەش دەکەن کە ئیسلام پاڵنەر و ئامانج و هۆکاری دروستبوونیانە.

لەچوارچێوەیەکی فراواندا زۆر سەختە کە مرۆڤ بتوانێت بەدواداچوون بۆ هەموو ئەدەبیات و زانستەکان بکات، یان دەستنیشانیان بکات، بەڵکو قورسە بتوانین تەنها نموونەیەک بۆ هەریەکێک لەو بەرهەم و داهێنان و نووسراوانە بهێنینەوە لەبەر فراوانی و دەوڵەمەندی بوارەکانیان، ئەگەر تەنها چاوێک بگێڕین بە پێڕستی کەلەپووری ئیسلامیدا (وەکو ئەوەی ئیبن نەدیم و حاجی خەلیفە و برۆکلمان و فواد سیزکین ڕێکیانخستووە) ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە چوونە ناو وردەکاریەوە کارێکی چەند قورسە.

(٦)

بەپێی ئەوەی لە تەوەری سێیەمدا لەبڕگەی پێنجەم باسمانکرد و تارادەیەک تەوەری دووەمیش، خۆمان لەبەرامبەر کەلەپوورێکدا دەبینینەوە کە دەکرێت چالاکی (ئیسلامیەتی مەعریفە) و پرۆژەی شارستانی ئیسلامیی بەهێزبکات، توانای دەوڵەمەندبوون و ڕەسەنایەتی پێببەخشێت و هێزی گەورەتر بدات بەم ئومەتە کە ڕووبەڕووی ئاستەنگەکانی داهاتووی ببێتەوەو بەشداری چارەنوسی جیهان بکات.

ڕەنگدانەوەی بنەما و بەها ئیسلامییەکان بەشێوەیەکی بەرفراوان لەناو ئەو کەلتوورە بەجێماوەدا تایبەتمەندیەکی وای پێبەخشیوە کە نەک تەنها پاساوی بەردەوامبوونیەتی لە جیهاندا، بەڵکو توانانی بەشداری و دەوڵەندکردنی تۆری چالاکییە مەعریفیەکانی شارستانیەتیی ئەم سەردەمە و کارابوونی داهاتووشی پێدەبەخشێت.

ئێمە لە حاڵەتی بەراوردکردنی ئەم تایبەتمەندیانە بە هاوشێوەکانیان لە کەلتوورەکانی تردا، بەتایبەتی لە کەلتووری ڕۆژئاوایی سەردەمی ئێستامان، دەبینین کە تایبەتمەندیە ئیسلامییەکان هەلی گرنگ دەخەنە بەردەستی ئەو کەلتوورانەیتر بۆ وەرگرتن و خواستنی ئەلتەرناتیڤی ئیسلامیی و هاوبەشی پێکردنی لە چەمک و واتا کەلتووریەکانی خۆیاندا.

بۆ نموونە تایبەتمەندی (ئیمان) لە کەلتووری ئیسلامیدا ڕووبەڕووی ئەو ئاراستە مادیە لەسنوور دەرچووەی کەلتوورەکانیتر دەبێتەوە، پابەندبوون

کەلەپوور بەرهەمی چرکەسات و ژینگەیەکی دیاریکراوە لە زۆربەی کاتدا، بۆیە مەرجدار و وابەستەیە بە مێژوو و جوگرافیاوە.

پێیەوە وا دەکات جڵەوی ئەو لەسنوور دەرچوونە بکات کە بەردەوام لە فراوانبووندایە لەناو سیستمی بەها ئەخلاقیەکاندا، واقیعیبوونەکەی ڕێگا دەگرێت لە ڕۆچوون لە یۆتۆبیای فیکری و دنیای خەو و خەیاڵ، هەروەها ڕەسەنایەتییەکەی ئاراستەیەکی نوێ و جیاواز دەبەخشێت بە ڕێچکەی مرۆڤایەتی، گشتگیری و توانای ڕاگرتنی باڵانس لەنێوان دوالیزمەکاندا وای لێدەکات هەڵپەی کەلتوورەکانیتر پەک بخات بۆ گرنگیدان بە لایەنێک لەسەر حسابی لایەنێکیتر کە هیچی کەمتر نییە لەو، هەروەها مرۆڤدۆستیەکەی وایلێدەکات کە سنوری ڕەگەز و ڕەنگ و جوگرافیا و ئاینزاکان ببڕێت، ئازایخوازیەکەی لە کۆتاییدا مرۆڤ ڕزگار دەکات لە هەموو فشار و بتپەرستیەک کە ملکەچی کردووە و لە ئاستی مرۆڤبوونەکەی دابەزاندووە، ڕامیدەکات لەسەر ئەوەی کە تاکە دروستکراوێکە سەرداری جیهان بێت.

تەنانەت توێژەرە ڕۆژئاواییەکانیش هەستیان بەمە کردووە و شایەتی زۆریانداوە لەو بارەیەوە، کەوەک دانپێدانانێکی ئازادانە و سەرچاوەگرتوو لە قەناعەت و عەقڵەوە دادەنرێت و پشتبەست بە تێڕوانینی بەراوردکارانە لە نێوان ئەوەی لە کەلتووری ئیسلامیدا هەیە لە بەها و تایبەتمەندی کارا و جیاواز و ئەوەی لە کەلتوورەکانی تردا هەیە، کە دەکرێت ڕۆڵی خۆی ببینێت لە داڕشتنەوەی ئێستا و داهاتووی مرۆڤایەتیدا٧١.

(٧)

لەکۆتاییدا و بەشێوەیەکی گشتی نابێت بکەوینە گومانی تەسلیمبوون بە یەکێک لەم گشتڕوانینانە:

(أ) هەموو کەلەپووری ئیسلامیی تەعبیر لە تێڕوانینی ئیسلامیی دەکات بۆ بونەوەر و ژیان ومرۆڤ.

(ب) مەرج نییە ئەوەی کەلەپووری ئیسلامییە درێژکراوەی ئەو تێڕوانینە بێت.

بەڵکو ئەو کەلەپوورە پێکهاتەیەکی تێکەڵە لە ڕەسەن و بێگانە، تێکەڵە لە چالاکی مەعریفی کە سەرچاوەکەی قورئان و سوننەتە و لەچوارچێوەی ئەواندا پەیدا بووە و چالاکیەک کە خزاوەتە ناو شارستانی ئیسلامیی، بەهۆی کاریگەری و سەرسامبوون بە لایەنێک یان چەند لایەنێکی بەرهەمی ئەوانیترەوە، یان بە مەبەست لەلایەن خەڵکانی غەیری مسوڵمانەوە ئەمە کراوە، بۆ چاندنی جەستەی نامۆ لە پێکهاتەی شارستانی ئیسلامییدا و شێواندنی لەناو خۆیدا.

بەهەرحاڵ، توێژەر کاتێک مامەڵە لەگەڵ کەلەپووردا دەکات، خۆی لەبەرامبەر کێشەیەکی گەورەدا دەبینێتەوە، پێش ئەوەی بۆی ڕوون ببێتەوە کە کامە ئیسلامی ڕەسەنە و کامە یۆنانی و فارسی و هیندی و یەهودی و ناسرانیە، نەک هەر ئەوە، بەڵکو هەندێکجار لە تەنها یەک بابەتی کەلەپووردا هەردوو مادەکە بوونیان هەیە، دەبینین لە هەندێ لایەنیەوە ئیسلامییە و لەلایەکی تریەوە نائیسلامییە، ئەمە نەک تەنها لە وردەکاری و بەشەکانیدا بەڵکو لە هێڵە گشتیی و خاڵە بنچینەییەکانیشدا.

کەواتە دوالیزمەیەکی لەمشێوەیە کاری خۆی بەدوو ئاراستەدا دەکات، یەکەمیان پێکهێنانی دوو شێوە لە بەرهەمی مەعریفی کە هەر لە بنەماو بنچینە تیۆریەکەیاندا دژی یەکترین، دووەمیان وا لە بابەتێکی مەعریفی دەکات کە ئیشکالیەتی تێکەڵبوونی

هەردوو جۆرەکە لە یەک کاتدا لەخۆی بگرێت.

ئەگەر ئەمە ڕوون و ئاشکرا بێت لەو بوارەی کە ناونراوە فەلسەفەی ئیسلامیی، بەهۆی کاریگەری بەرچاوی بە فەلسەفەی یۆنانی و وەرگرتنی چەمک وبابەتی زۆر لێی لەسەر ئاستی مەنهەج و بابەتی لێکۆڵینەوە، ئەوا بە نیسبەتی بوارە زانستی و ئینسانیەکانی تر بەو شێوەیە ئاشکرا و ڕوون نییە.

بۆیە لە هەموو حاڵێکدا، هەوڵی توێژەر لە گەڕان و لێکۆڵینەوە بۆ سروشتی پەیوەندی بوارە مەعریفیەکان بە ئیسلامەوە، یان بە غەیری ئیسلامەوە لە کەلەپووردا، وا دەخوازێت کە توێژەر زانیاری تەواو و تێروپڕی هەبێت لەسەر بنەماکانی تێڕوانینی ئیسلامیی و پایە گرنگەکانی ئەو تێڕوانینە لەلایەک، لەلایەکیترەوە شارەزایی تەواوی هەبێت لە یەکێک لە لقەکانی مەعریفەدا، ئەمەش بە مانای ئەوەیە کە دەستبردن بۆ کەلەپوور پێویستی بە گرووپێکی تەواوە کە کادری ئیسلامیی پسپۆڕی لە هەموو لقەکانی مەعریفە تێدا بێت، چونکە پسپۆڕێکی فەلسەفە ناکرێت لە بواری مێژوودا کاربکات، یان مێژووناسێک ناتوانێت لەبواری فیقھ و شەریعەتدا کاربکات، هەروەکو ئەوەی ئەمانەی سەرەوە ئەنجامی قەناعەتهێنەر و گونجاو بەدەستبهێنن لەبواری زانستەکانی زمان و ئەدەب و هونەردا.

لەوانەیە هەموو ئەمانە لە هێڵە گشتیەکانیی کارکردنیاندا بەیەک بگەن، ئەو هێڵە گشتیی و پرەنسیپ تێڕوانینە شەرعیانەی کە دەبێت بگەڕێنەوە بۆیان و چەمک و بۆچوونەکانیانی لێ وە وەربگرن، بەڵام دوای ئەم سەرەتایە هەریەکەیان بە ڕێگای خۆیدا دەڕوات بۆ مامەڵە لەگەڵ ئەو لقە مەعریفیەی کە تێیدا پسپۆڕە، کە بێگومان مەنهەج و ئاراستە و داتا و ئەنجام وسروشتی گرنگیدانی جیاوازە لە لقەکانیتر.

پێویستیەکی تریش هەیە زۆر گرنگە لەبیری

دەبێت مەنهەجێکی گونجاو و نەرمخواز دابڕێژین بۆ مامەڵە لەگەڵ کەلەپووردا

نەکەین، دانان و ڕێکخستنی کۆمەڵێک پێوەر و بنەمایە کە لە ڕێگایانەوە مامەڵە لەگەڵ بەرهەمی مەعریفی کەلەپووردا بکەین، ئەو پێوەر و بنەمایانە بەقەدەر ئەوەی ڕەهەندێکی مەنهەجی دیاریکراو بە کارەکەمان دەدات، ئەوەندەش دەبنە هۆی گێڕانەوەی کات و توانا و ڕێگا لە بەفیرۆچوونیان دەگرن بۆ گەیشتن بە ئامانج.

ئاشکراشە کە بەرهەمە مەعریفییەکانی کەلەپوور هەموویان لە یەک ئاستدا نین، چ لەڕووی بەهای زانستییەوە چ لەڕووی توانای کارابوونیان لە پێکهاتەی مەعریفی شارستانی هاوچەرخدا، واتە لە ڕووی بەردەوامبوون و چالاکیان لە هەموو سەردەم و کاتێکدا. هەروەها بە نیسبەتی موسڵمانانەوە دیارە کەوا دەبێت پلەبەندی و لەپێشینەیی کارەکان ڕەچاو بکەن، کە وادەکات هەندێک لایەنی کەلەپوور بە پێویست بزانرێت کە بەهیچ جۆرێک تێپەڕبوون بەسەریدا نابێت، بەڵام دەکرێت هەندێک لایەنیتر ئاسانکاری تێدا بێت بۆ وەرگرتن و ڕەتکردنەوە و لایەنیتریش هەن کە ڕەتکردنەوە و وازلێهێنانیان کارێکی زەروور و پێویستە.

کاتێک ئەمە بەهەند وەردەگرین ئەوا توانایەکی باشمان بۆ فەراهەم دەکات، چونکە هەر لەسەرەتاوە ئەوەی بەهەڵە ناونراوە (حورمەت و پیرۆزی کەلەپوور) پەک دەخات و نایهێڵێت، ئەمەش وادەکات ئەو کەلەپوورە لە چوارچێوە گشتیەکەیدا و بەهەموو پێکهاتەکانیەوە قبوڵ بکەین، دواتر لە بێژنگی بدەین و هەمووی جیابکەینەوە و ڕەگەزەکانی دیاری بکەین، تا دەگەینە ئەوەی

پەیوەندی نێوان ئەو ڕەگەزانە بدۆزینەوە کە ڕەگوڕیشەی ئیسلامییان هەیە لەگەڵ ئەوانەی خزێنراونەتە ناویەوە لە دەرەوەی ئیسلامەوە.

هەروەها بە دانانی پێوەری لەپێشینەیی دەتوانین بگەینە ئەوەی کە بەشێکی گەورەی ئەم کەلەپوورە جگە لە گرنگیە مێژووییەکەی هیچ کاریگەری بۆ سەردەمی ئێستامان نییە، چ بۆ مرۆڤایەتی چ بۆ گروپ و تاقمە ئیسلامییەکان.

با لەسەر ئەمە چەند نموونەیەک بهێنمەوە دەبارەی ئەو کەلەپوورەی کە پێکهاتەکانی لە ژماردن نایەن، بۆ نموونە لە کۆمەڵناسیدا کە لە کۆندا پێی وتراوە (العمران البشری) کارێکی وەکو (مقدمة)ی ئیبن خەلدون و هەموو ئەوانەی وەکو ئەو وان پێویست و گرنگە بۆ هەموو بەشەکانی ئەم لقەی مەعریفە، نەک تەنها بۆ موسڵمانان، بەڵکو بە نیسبەت هەموو جیهانەوە (مقدمة) بەرهەمێکی گرنگ و مەعریفییە بۆ بواری کۆمەڵناسی کە تا ئێستاش چالاکییە مەنهەجی و ئەکادیمیەکانی ئەم زانستە لێی بەهرەمەند دەبن و زیادە دەخەنە سەر تێزەکانی.

لە زانستی مێژوودا مەعریفەی مرۆڤایەتیی بە گشتیی ناتوانێت بەسەر هەموو بوارە مەعریفیەکانی مێژووی مرۆڤایەتیدا زاڵ بێت بەبێ گرنگیدانی تەواو بە مێژوونووسێکی وەک (تەبەری)، ناتوانێت پانتاییەکی فراوانی مێژووی ئیسلامیش بەگشتیی فەرامۆش بکات، چونکە بەشێکی زۆری مێژوویان پاراستووە و شیکردووەتەوە و پێکهێناوە، جا ئەمە ئەگەر بۆ مرۆڤایەتیی بە گشتیی ئاوابێت، دەبێت بە نیسبەت موسڵمانان خۆیانەوە چەند گرنگ بێت.

ئەمەی دەوترێت بۆ کۆمەڵناسی و مێژوو، بۆ بوارەکانی تریش هەر ڕاستە، وەکو پەروەردە و جوگرافیا و ئەدەبیات و جۆرەکانی هونەر و ...تاد، ئەگەر هەر یەکێک لەم لقانە لەسەر ئاستی جیهان گرنگ بێت، ئەوا بۆ موسڵمانان زۆر گرنگترە، بۆ نموونە کەلەپووری یاسایی و فیقهی و شەرعی ئەگەر لێیان بکۆڵرێتەوە و پاڵفتە بکرێن و پۆلێن بکرێن، دەبنە ڕێخۆشکەر و بنچینە بۆ بزووتنەوەی هەڵگۆستن (حركة الاجتهاد)ی ئیسلامی هاوچەرخ کە دەکرێت سەرلەنوێ دەست پێ بکاتەوە لەو بنچینەیەوە نەک لە بۆشاییدا، یان بازدان بەسەر ماوەیەکی زەمەنیدا، بەڵکو دەبێت ئەم لقە گرنگەی مەعریفە گرێ بدرێتەوە بە ڕابردوو.

ڕاستە لەوانەیە توێژەرانی ئەم بوارە زانستییە لە پێکهاتە کەلتووریەکەیدا پانتایی فراوان ببینن کە هیچ بەهایەکی مەعریفی و شەرعی نەبێت، بۆ نموونە با ئیبن خەلدون هەندێک ئەنجام و ڕاوبۆچوونی کرچوکاڵ یان هەڵەی لەسەر ئاستی کۆمەڵناسی هەبێت، یان کۆمەڵێک درۆ و دەلەسە و حیزبایەتی و لایەنداری لەسەر ئاستی زانستی مێژوو، یاخود خەرمانێک لە ئیسرائیلیات لە زانستی قورئاندا، یان کۆمەڵێک چارەسەری فیقهی بۆ کێشە و گرفتێک کە کۆن بوون و لە ئێستادا نەماون لەسەر ئاستی فیقهیی، یان ڕەخنەیەکی کرچوکاڵ و بێ مەنهەج کە تەنها پشتی بە حەزی سروشتی مرۆڤ بەستووە لەسەر ئاستی ئەدەب، یان و یان، بەڵام هەموو ئەمانە ئەوە ناگەیەنن کە پێویستی مرۆڤایەتیی و شەرعیی ئەو سەردەمە نەبوون، بەڵام ئەوەی گرنگە بۆ توێژەر ئەوەیە کە دەتوانێت ئەم بابەتانە بە ئاسانی لە پێکهاتەی کەلەپووردا لابەرێت، ئەمەش باری سەرشانی کەمێک سوک

دەکات لە پرۆسەی هەڵاوێرکردن و لە بێژنگدانی کەلەپوور.

بەڵام لەبەرامبەر هەموو ئەمانەدا، هەندێک جۆری مەعریفە هەن کە قوربانیدان یان گوێنەدان پێیان، یاخود لانیکەم هەڵپەساردنیان لە ئێستادا پێموایە خەسارەتێکی گەورە ئەبێت لەسەر ئاستی مەعریفەی مرۆڤایەتی، یان پێویستیە عەقیدی و تەشریعیەکان، هیوادارم هەڵە نەبم یان زیادەڕۆییم نەکردبێت ئەگەر نموونەی ئیبن سیناو کیندی و فاڕابی بهێنمەوە لە فەلسەفەدا، یان بێنەوبەرەی گروپە جیاوازەکان لە نێوان خۆیاندا، یاخود بەشێکی زۆری زانستی کەلام و تیۆرە کەموکورت و نازانستییەکان لەبواری زانستەپەتیی و پراکتیکییەکاندا بە تایبەتی زانستی سروشتی و گەردونناسی و دەرونزانی...تاد.

بەڕاستی لەم دوو دەیەی دواییدا کەلەپووری ئیسلامیی بووە بە مەیدانێکی کراوە بۆ بیرمەندانێک کە تێگەیشتنی پێویستیان نییە بۆ بنچینەکانی تێڕوانینی ئیسلامیی و پایەکانی، ئەمانە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا لە دژایەتیدان بۆ ئەم بنەما و پایە گرنگانە، بۆیە هەمیشە کەلەپوور بەکاردەهێنن بۆ سەلماندنی بۆچوون و ئەنجامەکانیان کە خۆیان دەیخوازن، بە پەیڕەوکردنی مەنهەجێکی نوقسان کە ئەم کەلەپوورە بە تەواوی ناخوێننەوە بۆ گەیشتن بە ئەنجامی دیاریکراو لە یەکێک لە بوارەکانی مەعریفە، کە بواری زۆر و فراوانن، بەڵکو پشت بە هەڵبژاردنی چۆنیەتی دەبەستن کەوادەکات زۆرێک لە ڕەگەزە ڕەسەنەکانی دوربخاتەوە – ئەمەش بەهۆی حیزبایەتی یان ئارەزووەوە بێت–، بەمەش هیچ ناهێڵنەوە، تەنها ئەو شتانە نەبێت کە جەخت لەسەر ئەنجامی دیاریکراوو و کورتبین دەکەنەوە.

گومانیشی تێدا نییە کە ئەو گرنگیەی چالاکیەکانی (ئیسلامیەتیی مەعریفە) بە بازنەی کەلەپووری دەدات، ئەو مەنهەجە ورد و ڕەسەنەی لێوەی دەڕوانێت بۆ تێگەیشتنی چەمکەکانی ئەم کەلەپوورە و شیکردنەوە و هەڵاوێرکردنی، بابەتگەلێکی گرنگن کە توانای زیاتری پێدەبەخشن بۆ تێگەیشتن لە کرۆکی کەلەپوور و پەیبردن بە حەقیقەتەکەی، هەموو ئەمە پاساوی ئەو هەوڵ و کۆششە زۆرەن کە دەیدات بۆ خوێندنەوەی کەلەپوور لەبەرئەوەی ئەنجامەکەشی بە شێنەیی دێتەدەست و لەناو ژینگەی سروشتی خۆیدا، ئەمە نەک تەنها بۆ پرۆژەی ئیسلامیەتیی مەعریفە، بەڵکو بۆ هەموو ئەوانەی گرنگی بە کەلەپوور دەدەن چ لەڕووی ئەکادیمیی یان عەقیدەییەوە بێت، ڕێگا لە هەموو هەوڵە هەوێنکراوە کەموکورەکان دەگرێت کە پێشتر بڕیاری خۆیانداوە، ئەو هەوڵانەی دەیانەوێت بەرهەمی فراوانی ئەم کەلەپوورە بەحەق و ناحەق بۆ سەلماندنی بیروبۆچوونەکانی خۆیان بەکاربهێنن، لەگەڵ سەرەتاییترین سەلمێنراوەکانی تێڕوانینی ئیسلامیدا دژیەک و ناکۆکن.

*** ئەم وتارە تایبەت بۆ گۆڤاری خاڵ نووسراوە و وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی.**

سەرچاوە و پەراوێز:

١ بۆ نموونە سەیری ئەمانە بکە:- كوستاف فون كروبناوم: الوحدة والتنوع في الحضارة الإسلامية، تحرير كروبناوم، ترجمة د. صدقي حمدي، دار المتنبي، بغداد -١٩٦٦ م، ص ٣٨ - ٣٩، ٥٣، ٧٩ - ٨٠، ٨٠ - ٨١، ١٢٣، ١٤١، مارسيل بوازار: انسانية الإسلام، ترجمة د. عفيف دمشقية، دار الآداب، بيروت -١٩٨٠ م، ص ٤٢٥، موريس بوكاي: القرآن الكريم والتوراة والانجيل (دراسة الكتب المقدسة في ضوء المعارف الحديثة)، دار المعارف، القاهرة -ـ ١٩٧٨ م، ص ١٤، أرنولد توينبي: مختصر دراسة للتاريخ، ترجمة فؤاد محمد شبل، لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة -١٩٦٠ م، ١ / ٢٤١، دومينيك سورديل: الإسلام، ترجمة د. خليل الجر، المنشورات العربية، بيروت -١٩٧٧ م، ص ١٠٢، ليوبولدفايس (محمد أسد): الإسلام على مفترق الطرق، ترجمة د. عمر فروخ، دار العلم للملايين، بيروت -١٩٦٥ م، الطبعة السادسة، ص ٧٠ - ٧١، شاخت وبوزورث: تراث الإسلام، ترجمة السمنهوري ورفاقه، سلسلة عالم المعرفة، الكويت -١٩٧٨ م، ١ / ١٠١،هاملتون كب « دراسات في حضارة الإسلام، ترجمة د. إحسان عباس ورفاقه، دار العلم للملايين، بيروت -١٩٦٤ م، ص ٣ - ٤، كوستافلوبون: حضارة العرب، ترجمة عادل زعيتر، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة -١٩٥٦ م، الطبعة الثالثة، ص ٣١٨، سيكريده ونكه: شمس العرب تسطع على الغرب (في الأصل: شمس الله تسطع على الغرب)، ترجمة بيضون والدسوقي، المكتب التجاري، بيروت -١٩٦٤ م، ص ٣٩٣ - ٣٩٤، ٥٣٠، مونتكمري وات: تأثير الإسلام على أوربا في العصور الوسطى، ترجمة د. عادل نجم العبو، دار الكتب، الموصل -١٩٨٢ م، ص ١٨، ١٢٤، روم لاندو: الإسلام والعرب، ترجمة منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت -١٩٧٧ م، الطبعة الثانية، ص ٢٤٦، ٢٨٠ - ٢٨١.

٢ محمد عبدالله عنان: ابن خلدون: حياته وتراثه الفكري، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة -١٩٦٥ م، الطبعة الثالثة، ص ١٧٧ - ١٧٨.

٣ هەمان سەرچاوە١٩٠.

٤ هەمان سەرچاوە٢٨١.

٥ سورة البقرة، الآيتان ١٣٤-١٤١.

٦ سورة الزخروف، الآية ٢٣.

٧ !٣٣٠ - ٣١، ٣٦٩، ٣٨٧ - ٣٨٨، ٣٨٩، ٤٣١، ٤٣٩، ليوبولدفايس (محمد أسد): الطريق إلى مكة، ترجمة عفيف البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت - ١٩٥٦ م، ص ٣٢٣ - ٣٢٤، ٣٧٦ /، عرفات كامل العشي: رجال ونساء اسلموا، دار القلم، الكويت - ١٩٧٣ -١٩٨٣ م، ٤ / ١٠٨ - ١٠٩، أميل درمنغم: حياة محمد، ترجمة عادل زعيتر، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة -١٩٤٩ م، ص ٣٧١ - ٣٧٢، اتيين دينيه: محمد رسول الله (صلى الله عليه وسلم) بالاشتراك مع سليمان الجزائري، ترجمة د. عبد الحليم محمود محمد عبد الحليم، الشركة العربية، القاهرة -١٩٥٩ م، ص ٣٤٥ - ٣٤٦، مونتمكري وات: محمد في المدينة، تعريب شعبان بركات، المكتبة العصرية، صيدا - بيروت - بدون تاريخ، ص ٥٠٩، د. محمود حمدي زقزوق: الاستشراق والخلفية الفكرية للصراع الحضاري سلسلة كتاب الأمة، الدوحة - ١٤٠٤ هـ ص ١٤٤ - ١٤٥، روجيه كارودي: وعود الإسلام، ترجمة ذوقان قرقوط، الوطن العربي، القاهرة - بيروت -١٩٨٤ م، ص ٣٦، ٦٤، ٦٧، ١١١، ١٥٦، ١٨٧، ٢٠٨ - ٢٠٩ .

پەیوەندی کورد و ئیسلام
ڕامان لە موسڵمانبوونی کورد

د. کامەران محەمەد

ساڵی ١٩٧٦ لە سلێمانی لەدایکبووە.

هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرایە لە فەلسەفەی مێژوو.

پێنج کتێبی چلپکراوی هەیە.

چەندین توێژینەوەی بڵاوکردووەتەوە.

ئەو ئەدەبیاتەی تا ئێستا لە پانتایی ڕۆشنبیری کوردیدا دەربارەی پرسی (کورد و ئیسلام) گەڵاڵە بووە، لە دوو ئاراستەوە سەرچاوەیان گرتووە، کە هەردوکیان داکۆکی لە بە ئاینیبوونی کۆمەڵگەی کوردی دەکەن!

ئاراستەیەک وادەبینێت بونیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی (کوردەواری) بونیادێکی تەواو ئاینییە! لەبەر ئەوەی زۆرینەی دانیشتوانی کوردستان موسڵمانن، ئەوا کۆمەڵگەکەش کۆمەڵگەیەکی ئیسلامییە! واتە بەبێ جیاکردنەوەی (دەقو مێژوو) یاخود (دەق و کەلتوور) لە یەکتری هەڵوێست وەردەگرێت، لە جیاتی ئەوەی تویژەرئاسا بێت لە ڕیشە بنەڕەتییەکانی کەلتووری کوردی رابمێنێ و ئەو تاڵانە بدۆزێتەوە کە تۆڕی ئەو بونیادە کۆمەڵایەتییەی پێکهێناوە! ڕاستەوخۆ دێت ئەو ناتەواویانەی لە کەلتوورەوە چاوگیان گرتووە، ئاراستەی دەقەکانی دەکاتو دەیەوێت ڕیشەی ئەو هەڵسوکەوتە کوردییانە لەنێو قوڵایی دەقەکاندا بدۆزێتەوە! ئەمە لەکاتێکدا ئەو کەلتوورە چاوگێکی دیکە دروستیکردووە! ئەم ئاراستەیە زۆرجار خودی دەقە ئاینییەکانیشی بەشێوەیەک لێکداوەتەوەوبەگەڕخستووە کە ڕاژەی ئەو مەبەستە بکات، کە ئەو سەرچاوەیە دەیخوازێت!

لەبەرانبەریشەوە ئاراستەیەکی تر سەرەڕای باوەڕبوونی بە ئیسلامبوونی کوردو کۆمەڵگەکەی، بەردەوام هەوڵدەدات جەخت لەسەر ئاوێتەبوونی کوردو ئیسلام بکاتەوە، بە چەندەها تەوەرو بابەتی بەرگریکردن لەهەموو ئەوەی بەناوی ئایینەوە لەم کۆمەڵگەیەدا جێبەجێدەکرێت بۆ خۆبواردنو زۆرجار بەرگریکردن بەناوی ئایینەوە لە نەریتێک کە دەق ڕۆڵی لە دروستکردنیدا نەبینیوە!

لێرەدا جێی خۆیەتی کە بپرسین: بونیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی لەسەر چ بنەڕەتێک دروستبووە! ئیسلام وەک دەق تا چەند بەشداری لە دروستکردنیدا کردووە؟ هاوکات ئەی خێڵ بە چ ئەندازەیەک لەو پرۆسەیەدا پشکداربووە؟! ئایا دەکرێت خێڵ لەسەر ئایین هەژمار بکەین؟ یاخود ئایین لە چ خانەیەکی بوونی خێڵدا جێی خۆی کردووەتەوە؟ ئەمانەو چەندەها پرسیاری تر کە تا ئەندازەیەک لە وتارنووسی دوورمان دەخاتەوەو وامان لێدەکات وردتر هەڵوێستە لەسەر پرسە گرنگو چارەنووسسازەکانی وەک نەتەوە، ئاین، خێڵ، کەلتوور،...تاد) بکەین.

جیاکردنەوەیەکی میتۆدیی

کەلتوور بەگشتی نەک تەنها کەلەپوور خاوەن، مۆرکێکی مرۆییەو تەنها دیاردەیەکی وابەستەیە بە مرۆڤەوە، مرۆڤ بەو پێیەی بوونەوەرێکی ژیرەو لە تێکرای بوونەوەرەکانی دیکە بەتوانا ژیریو داهێنانەکانی جیادەکرێتەوە، لەم تایبەتمەندیەدا هیچ بەدیهێنراوێکی دیکە هاوبەشی ناکات.، واتە یەکێک لە بنەڕەتیترین تایبەتمەندییەکانی کەلتوور بریتییە لە مرۆڤایەتیبوون.بەواتایەکی دیکە مرۆڤ گەنجینەی کەڵەکەبووی بیروباوەڕ، دابونەریت، سیستمو داهێنانەکانی پێکهێناوەو نەوە بە نەوە بەشدارییان لە پێشخستنو فێرکردنی نەوەکانی دواتر کردووە.جا لەبەرئەوەی کەلتوور بەرهەمێکی مرۆییە (ڕێژەیی)و (زەمەنییە) لەبەرئەوە شایستەی وەرگرتنو ڕەتکردنەوەیە١.

لێرەدا دەبێت ئاماژە بە خاڵێکی گرنگ بکەین کە زۆرجار ئاڵۆزی لە تێگەیشتنی کەلتووردا دروستکردووە، ئەویش بریتییە لەوەی هەندێک توێژەر (دەقی ئایینی) یاخود (سروش –وحی) وەک چاوگو ئامادەبوویەکی بەردەوام بۆ کەلتوور زیاد دەکەن. بێگومان ئەوە ئاڵۆزییەکەی ئەوەندەی تر گەورەکردووە. بۆیە جێی خۆیەتی هەڵوێستەیەک

بکەین‌و پێیدا بچینەوەو سنوورەکانیان دیاریبکەین. بۆئەوەی ئەو ڕاستییەمان لا بەرجەستە بێت کە ئایا کەلتوور هەر مۆرکێکی مرۆڤێتی هەیە؟ یاخود دەقی ئایینیش دەگرێتەوە؟ ئەوکاتە کەلتوور دوو پاشخان (مەرجەع)ی دەبێت: یەکەمیان مرۆڤێتیبوونە کە پشت بە بەدەستهاتووە (مێژوویی)و (ڕۆزەتیڤی – وضعیة)کەیەوە دەبەستێت، دووەمیشیان بەندە بە (دەقی ئایینی)و (سروش)ەوە.بێگومان هەندێک دەڵێن ئەم دووانە ناکرێت لێکجیابکرێنەوە، بەڵام بەلای ئێمەوە پێویست بە جیاکردنەوە دەکات، لەبەر ئەوەی:

یەکەم: کەلتوور بەگشتی بەرجەستەبوونی (سروش) یاخود درێژبووەوەی (دەقی ئایینی) نییە، چونکە چەندەها کەش‌و کایەی گرنگی تێدایە کە بە کاریگەرییەکی مرۆیی‌و ئازادانەوە بەرهەم هاتوون، بەبێئەوەی دەقی ئایینی هیچ جۆرە دەستێوەردانێکی تێدا هەبوو بێت.

دووەم: تێکەڵکردنی ئەم دووانە (مرۆڤێتی)و (دەقی ئایینی) زاڵبوونی مۆرکی مرۆیی بەسەر (دەق)ەوەی لێبەرهەمدێت.

سێیەم: ڕێبازی (جیاکردنەوە)، (دەق) لە خڵتەو لادان‌و ناشرینییەکانی مێژوو دەرباز دەکات، بەرپرسیارێتییەکە دەخاتە ئەستۆی مرۆڤەکانەوە، ئەویش بەوپێیەی کە مرۆڤ ئازادی خۆی و ئەزموون و بەرپرسیارێتی لە ئەستۆدایە، تەنانەت ڕێگەش بۆ مرۆڤ خۆش دەکات کە پەی بە ئاسۆکانی دەق یاخود ئاسۆکانیسروش یا هەردووکیان ببات.

بەم شێوەیە کەلتوور داهێنراوێکی مرۆیی ڕووتە، ئەوەش وامان لێدەکات هەموو ڕووەکانی بەپێدراوە مێژووییەکانەوە ببینین. واتە کەلتوور پەیوەستە بە خودی مرۆڤ‌و مەرجو بارودۆخە مێژووییە گۆڕاوەکانییەوە (چ بەرەوپێشچوون بێت

کورد ئەوەندە ئیسلامی وەرگرت کە لەگەڵ دابونەریتە خێڵەکییەکانیدا گونجاوبێت.

یاخود دواکەوتن). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کەلتووری سەردەمێک لەسەردەمەکان ناتوانێت کەلتوورێکی نەمر بێت‌و بە درێژایی سەردەمەکانی دوای خۆی بکرێتە سەرمەشق‌و چاویلێبکرێت‌و جێبەجێبکرێت. واتە هەموو نەوەیەک کەلتووری مێژوویی خۆی بەرهەم دێنێت‌و نەوەکانی دوایی باش‌و گونجاوەکانی لێوەردەگرن، خراپ‌و نەگونجاوەکانیش ڕەتدەکەنەوە٢.

بونیادی کۆمەڵایەتیی

بونیادی کۆمەڵایەتیی باو لە کۆمەڵگەی کوردیدا بونیادی خێڵەکییە، سیستمی خێڵایەتی لە مێژوویەکی دێرینەوە باڵی بەسەر کۆمەڵگەی کوردیدا کێشاوە. بۆیە مێژووی خێڵ بەشی شێری مێژووی کوردی پێکهێناوە! هەرچەندە کوردەکان هەموویان خێڵەکی نین، لەگەڵەک جێ ئەوانەی سەر بە هیچ خێڵێک نیین، زۆرینەی دانیشتوان پێکدەهێنن. بەڵام هەروەک (مارتین فان برونەسن) دەڵێت: «نا خێڵەکییەکان نێزیکە لە گشت سەردەمێکدا، (لایەنی کەم تا ئەم سەروەختە) لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە پەیوەستەو پێبەندی کوردە خێڵەکییەکان بوون، واتە دیاردەی فیۆدالیزم بەسەر شیرازەی خێڵدا زاڵە»٣. دەربارەی خێڵایەتی لە ناو کوردا کوردناس (وگرام) دەڵێت: «سروشتی کوردەکان لە هەزار ساڵ پێش لە دایکبوونی مەسیحەوە تا ساڵی (١٩٠٠) گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە. ئەوان (واتە کوردەکان) گەلێکی

بەهێز و بەهرەدارن، مامەڵەی جوان دەکەن، تەنانەت هەندێ لە کارمەندە ئینگلیزەکان توانیان هاوڕێیەتیان بەدەست بێنن، لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی سروشتە چیاییە بنەڕەتیەکەیانەوە یاخود هۆکارێک کە دەگەڕێتەوە بۆ گەشەسەندنی سەرەتاییان ناتەواویەکیان هەیە، ئەوان نەیانتوانیوە خۆیان لە ناوەندوبیرکردنەوەی خێڵەکی ڕزگاربکەن»٤.

(نیکیتین) دەربارەی سەرەتایتی خێڵە کوردییەکان دەڵێت:»لەم ڕۆژگارەی ئێستاماندا ناتوانین وێنەیەکی ڕاستی خێڵە دێرینەکان بەدەست بخەین، تەنها ئەوە نەبێت کە ئەمڕۆ لەو خێڵانەدا دەیبینین کە لە وڵاتە عەرەبیو میزوپۆتامیاو کوردستاندا بەدیدەکەین». هەروەها خێڵە کوردییەکان هێندە بەسەرەتایی دادەنێتودەیانگێڕێتەوە بۆ سەردەمی تەوراتو لەم بارەیەوە دەڵێت: «ئەگەر چووینە نێو نشینگەکانیان و لە دەوارەکانیان وردبووینەوەو لە سەرکردەکانیان نزیک بووینەوە، ئەوا لە هەموو هەنگاوێکدا کە دەینبێین و لە هەموو شتێکدا کە دەیبینین زیندوکردنەوەیەکی ماوەی تەوراتییە، دەتوانین لەو پیاوە ڕیش سپیەدا کە سەرنجی ورد دەداتو لەژێر دەوارەکەیدا دانیشتووەو کوڕەکانی دەوریان داوە، وێنەی (ئیبراهیم) و (یەعقوب) یاخود باوکە دێرینەکانی تێدا ببینین. ئەو چوار یاخود پێنج ئافرەتەی کە لە گۆشەیەکی دەوارەکەدا دانیشتوون یاخود بە پێوەن، وێنەیەکی زیندوی (ریبیکا) و (سارە) و (راشیل) دەنوێنن، کاتێک کە لە جوانترین قۆناغی ژیانیاندا خۆیان دەردەخست.»٥.

بەهەڵەدا ناچین ئەگەر بەدرێژایی مێژوو تا سەردەمی ئێستامان لەم دۆزە بکۆڵینەوە، پێویست بە جیاکردنەوەیەکی ئەوتۆی قۆناغە مێژووییەکان ناکات، چونکە کۆمەڵگەی کوردی لە ڕووی پێکهاتەی کۆمەڵایەتییو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان گەشەسەندنێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە، بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ پێکهاتەو پەیوەندییەکان وەک خۆیان ماونەتەوە! ئەم زەمەنەش زەمەنی دووبارەبوونەوەی یەک دیمەنە کە پێویستی بە ڕەهەندەکانی ڕابردووو ئێستاوداهاتوو نییە٦. (عەبدوڵڵا ئۆج ئالان) لەم بارەیەوە دەڵێت: «لەڕاستیداجیاوازی نێوان کوردەکانی سەردەمی سۆمەرییەکانو کوردانی ڕۆژی ئەمڕۆمان هێندەی جیاوازی نێوان پیتی (ر)ی لاوازو قەڵەوە. کوردانی خاوەن کەلتووری هەزاران ساڵەی قەبیلە، ئێستاش قورساییو مۆرکی قەبیلەیان لەناو گەلی کورد لە پێشە»٧. بەواتایەکی تر گۆڕانێکی ئەوتۆ لە هەناوی کۆمەڵگەی کوردیدا ڕوووینەداوە! بەڵکو ئەو گۆڕانکارییانەی کە ڕوویانداوە زیاتر دیمەنە ڕووکەشەکانی ژیانیانی گرتووەتەوە و بۆ ماوەیەکی دیاریکراوی کورت خایەن بووە!

ئیسلام لە پانتایی جوگرافیای خێڵدا

مرۆڤایەتی، جیهانێتیو گشتگیرێتی ئەو تایبەتمەندییانەی جیهانبینی ئیسلامی بوون، کەوای لەو ئایینە کرد تەنهالە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا قەتیس نەمێنێتەوەو بەرەو باکور، خۆرهەڵاتو خۆرئاوا لە پێناو بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیدا بزوێت. کۆمەڵگەی کوردیش وەک بەشێک لە کۆمەڵگاکانی تر ڕووبەڕووی تەوژمی ئەم ئایینە بوویەوە، بەڵام ئایا کۆمەڵگەی خێڵەکی کوردی تا چ ئەندازەیەک ئامادەیی وەرگرتنی ئایینە نوێیەکەی هەبووەو بەدەمییەوە چووە؟ لە بەرانبەریشەوە ئایا خودی ئیسلام چ گۆڕانێکی لە هەناوی کۆمەڵگەی کوردیدا فەراهەم هێناوەو تا چەند لە کۆمەڵگەکەدا توانیویەتی شوێنی خۆی بکاتەوە؟

بەدەوییەکان، لەسەرو هەموویانەوە عەرەبی پێش ئیسلام لە نیمچە دورگەکەیاندا بە کۆمەڵی پەرتەوازەو لیکجودا دەژیان، کە پەیوەندی

ڕەچەڵەک تاکەکانی پێکەوەدەبەستەوەو کۆمەڵەکانی لەیەکتر جیادەکردەوە. مەرجە ماددییەکانی ژیانی ئەو کەسانە لە وشکی زەوی، جێگۆڕین، کەمی لەوەڕگا چەند خەسڵەتو سیفەتێکی دیاریکراوی پێ بەخشیبوون کە نەیان دەتوانی دەسەڵاتێکی گشتی دابمەزرێنن تا خێرا لە خۆیەوە بۆ دەسەڵاتێکی ناوەندی لە شێوەی دەوڵەتدا گەشە بکات. جا بۆئەوەی دەوڵەتیکیان بۆ دروست ببێت، پێویستی بە فاکتەرێکی تر هەبوو کە سیفەتەکانیان هەڵبگێڕێتەوەو ڕیزەکانیان یەکبخاتو ئاڕاستەی هێزو چالاکییەکانیان بە ئاڕاستەیەکی تردا بگۆڕێت، بەدەر لە ئاڕاستەی ململانێی خێڵەکی کە بەردەوام قەوارەکەیانی پەرت دەکرد٨.

ئەو فاکتەرە پێویستەش تەنها ئایین بوو، ئایین کە ئیرەیی‌و ململانێی نێوانیانی نەدەهێشت، ڕەوشتە ناپەسەندو خراپەکانی لادەبردو خەسڵەتە پۆزەتیڤەکانی تێدا تۆخ دەکردنەوە، وشەو گوتاریانی یەک دەخست٩.ئیسلام توانی کۆمەڵگای سروشتی ئەو کاتەی عەرەب تێبپەڕێنێتو کۆمەڵگایەکی نوێ لە نیمچە دورگەی عەرەبدا بونیاد بنێت! وەک دەمارگیرییەکی باڵاو پەرەسەندو تا ئاستی پرۆژە ڕۆشنبیرییەکەی تا بە نیشانە پەیامییەکەی (رسالی)یەوە بتوانێت دەمارگیرییە خێڵەکییەکان بەشێوەیەکی دروست ئاڕاستە بکات و بۆ کۆمەڵگا بەرەنجامی باشی لێبکەوێتەوە.

بۆیە گوتاری دەمارگیری وەک ناوەرۆکێکی هەمیشەیی بۆ شێوەی دەسەڵات بەردەوام بووەو توانیویەتی سیمبولە ئایینییەکان وەربگرێتو لە پرۆسەی دەسەڵاتدا بەکاریان بهێنێت، ئەم بەکارهێنانەش شێوەو شێوازی جیاوازی لەخۆگرتووە. ئەمەش هەر لە ئەزموونی خەلافەتی ڕاشدییەوە کە لە پاش کۆچی دوایی پەیامبەر (د.خ) دەستیپێکرد. ڕاستەوخۆ شێوەی دەسەڵاتی فەرمانڕەوای لە خۆگرتو دوو ئامانجی سەرەکی هەبوو – کە ئامانجی هەموو دەسەڵاتێکە لە مێژوودا– ئەوانیش: یەکخستنی ڕیزەکانی ناوەوەی دەوڵەت، پاشانیش بەرگری لیکردنی لە مەترسی دەرەکی، ئەگەر بە ڕێگەی فتوحاتیش بێت.

قۆناغی دەسەڵاتی ڕاشدین توانی گۆڕانێکی کودەتایی لە ناوەرۆکی گوتاری دەمارگیریدا بکات، دەمارگیری لە دەلالەتە خێڵەکی و نزیکی خوێنەوە بۆ دەلالەتێکی تر کە جۆرێکی نوێی سنووربەزێن (خارق) بوو گواستەوە. ئەویش دەمارگیری پابەندبوون بە گۆڕانی جیهانەوە ئەوەندەی دەتوانرێت جێبەجێ بکرێت١٠. بەڵام ئایا ئیسلام هەمان ڕۆڵیشی لە کۆمەڵگەی کوردیدا گێڕا؟

(هاشم تەها عەقراوی) دەربارەی بڵاوبوونەوەی (ئایدیۆلۆجیا) لە کۆمەڵگەی کوردیدا دەڵێت: «بڵاوبوونەوەی ئایدیۆلۆجیا لە کۆمەڵگەی کوردیدا زیاتر بە شێوازی خوتبەو ئامۆژگاری‌و (وەعز) بووە، بەدەر لە وتووێژی زانستییانەو بەڵگەهێنانەوە. لەبەر ئەوەی کورد زۆر حەز بە گێڕانەوەی سەرگوزشتەو چیرۆکی قارەمانێتی‌و شەڕ دەکات، ئەم چیرۆکانەش شوێنەوارێکی گەورەی لەسەر دڵی ڕۆڵەکانی خێڵ بەجێهێشتووە. زۆر لە منداڵو لاوەکان –بەتایبەت– لە گوندەکاندا شەوانە تا درەنگ دەمانەوەو بەتاسەوە گوێیان بۆ ئەو چیرۆکانە دەگرت، کە بەسەرهاتی (پاڵەوان)ە کوردییەکانی سەردەمە مێژووییەکانی دەگێڕایەوە، هاوکات ئەو چیرۆکانە زۆرجار تێکەڵ بە ئەفسانەکان دەکران»١١.

لەسەر بەندی بەهەند وەرگرتنی بنەما سایکۆلۆجی و کۆمەڵایەتییەکانەوە دەشێت بۆ پەیوەندی کورد و ئیسلامیش ئەمە ڕاستبێت. بە تێڕامان لە بوونی ئیسلام لەنێو کوردا دەتوانین بڵێین پەیوەندی کورد بە ئیسلامەوە ئەوەندەی

ئایینی ئیسلام نەیتوانی کۆمەڵگای ئەو کاتەی کوردی لەو بارودۆخەی کە تێیدابوو تێبپەڕێنێت و کۆمەڵگایەکی نوێ بونیاد بنێت، وەك ئەو کۆمەڵگایەی لە سەرەتای ئیسلامدا لە نیمچە دوورگەی عەرەب بونیادی نا.

پرۆسەیەکی (فوقی) بووە، ئەوەندە (تحتی) نەبووە! ئەوەندەی ڕووکەشی (سطحي) بووە، ئەوەندە کرۆکی (جوهری) نەبووە! ئەمەش هۆکار بووە بۆ ئەوەی کوردەکان وەک پێویست ئایینەکە وەرنەگرنو هاوکات ئاینەکەش نەیتوانیوە کاری بنەڕەتی خۆی لەکۆمەڵگەکەدا ئەنجام بدات.

(مەسعود محەممەد) ئاماژە بە پەیوەندی کوردو ئیسلام دەکاتو دەڵێت: «لە (١٣٠٠) ساڵەوە کورد بەرەو قیبلە (بسم الله) لە سەربڕین دەکاتو تیغ بە شوێنێکی دیاریکراوی گەردنی کوشتوودا دەهێنێت، ئەگەر نا بە مرداری دادەنێت. هەر ئەو کوردە کە هێندە دەربەستی مارەبڕینو سەربڕینە شایی ڕەشبەڵەک دەکات. چەندێکی بۆی بلوێ لە مەیدانی زایەند (جنسsex) بێ وەیا لە مەیدانەکانی دیکەی دنیا بێت بە قیلە شەرعان وەیا بەبێ شەرعی پاتەوپات ئارەزووە نارەواکانی دابین دەکات. تۆ سەیری ئەو دزەی کە بەرخی دزراوی لە دەست مردار دەبێتەوەلێی ناخوا، خۆ دزین حەرامترە لە گۆشتی مردارەوەبوو، ڕەنگە کۆمە نەکا لە دامرکاندنی حەزی نێرانەی، وەیا مێیانەی، بەڵام بەدوا ئەو حەزەدا نوێژی بێ دەستنوێژ وەیا بێ غوسل ناکات"١٢. (ئەحمەدی موفتی زادە)ش دەربارەی ئەو پەیوەندییە دەڵێت: «هێشتا موسڵمان دروست نەبووە! موتەعەهید نەبوون بە ئیسلام! ئیسلام لە ئێستادا شتێکی سونەتیو خانەوادەییە! کوا، کێ پەیمانی بە ئیسلام داوە؟ کێ بەیعەتی داوە (موو بە موو) ئیسلام بەو شێوەیەی هەیە ناسراوبێت پێی؟ نییە، بۆیە حەقیقەتەن ئەمەی وا هەیە موسڵمان نییە، چونکە ئیسلام ئەو بەیعەتە ئاگاهانەیە کە دەدرێت»١٣.

لە مێژووی نوێی کورددا لە سەردەمی میرنشینە کوردییەکاندا، هەمیشە زاناکان لە کۆبوونەوەی -بۆ نموونە- میرنشینی ئەردەڵاندا بەشدارییان پێ دەکرا! هاوکات یەکێک لە کارە بنەڕەتییەکانی میرەکان بریتی بوو لە مزگەوت دروستکردن، ئەمەش لە پێناوی نیشاندانی دڵسۆزی خۆی بۆ ئیسلام ئەنجامی دەدا! بەڵام لە پراکتیکدا ئاینپەروەریو ڕێزلێنان لە ناودارانی ئایینی شێوازێک بوو بۆ بەکارهێنانی عولەماکان لەلایەن فەرمانڕەوایانی ئەردەڵانییەوە بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیان و تەنیاش ئەو کاتە بە قسەیان دەکردن کاتێک ئامۆژگارییەکانیان بگونجایە لەگەڵ ئیرادەی میردا!١٤.

تەنانەت لە دەسنووسەکانی ئەردەڵانییەکانەوە دەتوانین بگەینەی ئەو ئەنجامەی کە پلەوپایەی کۆمەڵایەتی ناودارانی ئایینی لە میرنشینانی ئەردەڵانو باباندا گەرەنتییەکی بەهێز نەبوون بۆ سەلامەتی خودی خۆشیان (واتە عولەماکان)١٥.

تەنانەت لە میرنشینی بەدلیسدا ٤٠٪ی دانیشتوانەکەی ئەرمەنو لە ١٥٪-٢٠ی موسڵمانبوون، بەڵام هیچ جیاوازییەک نابەخشێتە ئەم میرنشینە لە ڕووی ڕەفتاری خێڵەکیانەیانەوە بە بەراورد لەگەڵ ئەو میرنشینانەی زۆرینەیان موسڵمانن١٦.

(موسەتەفا ئیبراهیم زەڵمی) جەخت لەسەر ئەو ڕاستییە دەکاتەوەو دەڵێت: «دەبوایە مامۆستای

ئایینی پەیوەندییەکی زۆر پتەوی هەبووایە لەگەڵ ئاغای شوێنەکە بۆ ئەوەی ژیانەکەی بەباشی بڕوات، ئاغا ببێت بە پشتیوانیو قوتاری بکات لەو تەنگو چەڵەمانەی کە دووچاری دەبن لە ماوەی ژیانیدا. لە پاداشتی ئەم پشتیوانی ئاغاوە بۆ مامۆستای ئایینی دەبوو مامۆستا چاو بپۆشێ لە هەموو کردەوەیەکی ناڕەوا کە ئاغا بەرانبەر بە دانیشتونی شوێنەکە دەیکات، (ئاغا) یا (بەگ)ی وا هەبوو زیاتر لە (دە) دێ کاسپیان بۆ ئەو دەکرد، هەر کشتوکاڵێکیان بکردایە دەبووایە لەگەڵ ئاغا بەشی بکەن، مامۆستا جارێک لە ئاغای نەدەپرسی کە ئەم (دە) دێیە لە چ ڕێگەیەکەوە بوونەتە موڵکی ئەو، چونکە خواو پێغەمبەر (د.خ) فەرموویانە زەویو باخو ئاو یان بە کڕین دەبێتبە موڵکی مرۆڤ یان بە ئاوەدانکردنەوەی بە کۆششو ڕەنج، وەک پێغەمبەر (د.خ) فەرموویەتی:(من احیا ارضا میتة فهی له) واتە هەرکەس زەوییەکی بێ خاوەن ئاوەدان بکاتەوە ئەبێتە هی ئەو، ئاغاکانی کوردستان هەیان بوو دەهەزار دۆنم زەوی بەراوی هەبوو کە لە لایەنی عوسمانییەکانەوە پێی درابوو، بۆ ئەوەی ئاسایشو هێمنی ئەو دێهاتانەی کە پێی ئەدرێن ڕای بگرێت، نەیەڵێت هیچ شتێک یان هیچ جوڵانەوەیەک لەو شوێنەدا لە دژی سەڵتەنەتی عوسمانییەکان ڕووبدات.

ڕۆژێک لە ڕۆژان مامۆستا نەیدەتوانی بەو ئاغایە بڵێت: ئەم ئەرزو ئاوە کە دەوڵەتی عوسمانی بەتۆی داوە، ئەگەر هی دەوڵەتە ئەوە کەس ناتوانێت ببەخشێت چونکە پێی دەوترێت (الاموال العامە) واتە ماڵی گشتییەو کەس ناتوانێت تصرفی تێدا بکات بەپێی یاسای خواو پێغەمبەرو یاسای دەستکردی ئادەمیزادیش، ئەگەر ئەم ئاوو زەوییە موڵکی یەکێکی ترە دووبارە خەلیفە ناتوانێت ماڵی یەکێک داگیر بکاو بیدات بەیەکێکی تر چونکە ئەمەش پێی دەوترێت (غصب) غصبیش تاوانێکی زۆر گەورەیە لە ئایینی ئیسلامدا.

ئەگەر شوێنەکە ئاغای نەبووایە دانیشتوانەکان مریدو مەنسوبی شێخێک بوونایە دەبوایە ئەو مامۆستای ئاینییەش ئەو ڕێگەیەی بگرتایەتە بەرو ببوایە بە مریدو مەنسوبی ئەو شێخە تا خۆی دڵنیا بکردایە لە ژیاندا دانیشتوانی شوێنەکە زیاتر خزمەتیان بکردایەو ڕێزیان بگرتایە، زۆرجار هەبوو مامۆستا دەبوو بە خەلیفەی شێخەکە بۆ ئەوەی لە دوو ڕێگەوە ژیانی خۆی دابین بکات: یەکەم: لە ڕێگەی مەلایەتییەوە. دووەمیش: لە ڕێگەی خەلیفەگەرییەوە. هەر مامۆستایەکی ئایینی ئەم دوو ڕێگەیەی بۆ جێبەجێ ببوایە نانی ئەکەوتە ڕۆنەوە.

لەم ڕووەوە مامۆستای ئایینی نەیدەتوانی ڕۆژێک لە ڕۆژان بەو خەڵکە بڵێ ئێوە بۆچی پشتان بە شێخ زیاتر بەستووە لە خواو پێغەمبەر (د.خ)، یەکێک نەخۆش دەکەوێت دەچن بۆلای شێخ دوعای بۆ بکات، ژنێک منداڵی نابێت دەچێت بۆ لای شێخ تا منداڵی ببێت، هەروەها لە هەموو تەنگو چەڵەمەیەکدا پەنا بە شێخ زۆرتر دەبرا تاخوا! ئەگەر ناڕەواییەکی بدیایە لە شێخ یان لە دەستو پێوەندەکەی نەیدەتوانی بە شێخ یا بە دانیشتوانی شوێنەکە بڵێ ئەمە ناڕەوایەبە پێچەوانەی فەرموودەکانی خواو پێغەمبەرەوەیە!

لە ماوەی مەلایەتی و فەقێیەتیدا (تەنها یەک) مامۆستام دی کە ڕاست بێتو بەڕاستی قسە بکات لەگەڵ دانیشتوانی شوێنەکەو شێخو ئاغا... (شێخ حسام الدین) زیاتر لە چوار پێنج ملیۆن مرید و مەنسوبی لە عێراقو ئێرانو تورکیاو پاکستانو سووریا هەبوو، هەموویان بە تەمای ئەوە بوون لە ڕۆژی قیامەت شەفاعەتیان بۆ بکات!»١٧.

تەنانەت هەندێ جار مەلاکان لای ئاغاکان

سکاڵایان لەسەر هاوپیشەکانی خۆیان کردووە، ئاغا هەڵساوە بەدادوەری کردنیان! وەک ئەو سکاڵایەی هەندێ مەلا لای (حەمە غای گەورە)ی کۆیە لەسەر مەلای گەورە دەیکەن‌و هەوڵی شکاندنی دەدەن!١٨.

(مەلای گەورە)ش باش لە سروشتو رۆڵی مەلاو شێخ تێگەیشتبوو، بۆیە لە چەندەها شوێندا لێیان دێتە گۆ، بە هۆکاری لە ئایین دەرچوونی کوردیان لە قەڵەم دەدات، وەک لە هۆنراوەی (سوێندت بۆ دەخۆم) دەڵێت:

سوێندت بۆ دەخۆم بەو خودای بێ چوون
بە قسەی شێخۆلکان کورد لە دین دەرچوون

....

مەلاو شێخەکان بێ دین‌و بەدخوون
(الا انهم هم المفسدون)١٩*٢٠.

یاخود لە شوێنێکی تردا دەڵێت:

شێخی ئەهلی سوننەو جەماعەت
بە هەموو فێڵو کەیدو تەماعەت
هەروەکو پاپا بەهەشت دەفرۆشی
وەی قورت بەسەر گەلی بێ هۆشی
لە سایەی تۆو کەرامەتی تۆ
دین‌و دنیامان هەموو لەدەست چوو٢١.

هەروەها دەڵێت:

لە سایەی شێخ‌و شەیتان، دین‌و ئیمان
لەنێو کوردان نەماوە خۆڵ بەسەرمان٢٢.

(پیرەمێرد)ی شاعیریش لە هۆنراوەی (نوێژ)دا بەمشێوەیە باس لەو پەیوەندییە دەکات‌ودەڵێت:

.... توخوا لێی گەڕێ لە ئیمانی کورد
هەر بۆ ئەوەیە، بڵێن نوێژمان کرد
هەرچی نوێژ ئەکات لەو بەرهەیوانە
سوجدە ئەباتە بەر ئەو قەبرانە
لە شێخ ئەترسێت لە خوا قەیناکا
لەبەر شێخ نەبێت هیچ نوێژێک ناکا
قەیناکە قەبری شێخی سەرکارە
سوجدە بۆ شێخە (زاتەن) لەم شارە
لە جەردەیشدا نوێژیان تەرک ناکەن
بۆ هەزار کوشتن پف لە دۆ ناکەن
چاولێکەرییە، نوێژکردنی کورد
هەر بۆ ئەوەیە بڵێن نوێژمان کرد
ژن‌و شێخ لە خوا پێشترە بۆ سوێند
ئیتر بەسیەتی تەواومان تێ چێند٢٣.

هەروەها لە هۆنراوەی (شێخ‌و سۆفی)دا دەڵێت:

شێخ چاو لە دەستی سۆفی نەفامە
ئەیشزانێ ئەوەی ئەیخوا حەرامە
وەکیلی خوایە، بەهەشت ئەفرۆشێ
وەک مانگای گەڵباخ مورید ئەدۆشێ٢٤

تەنانەت (شێخ سەعیدی پیران) رەخنە لە بەشێک لەو شێخە نەقشبەندییانە دەگرێت، کە بنەماکانی ئایینیان فەرامۆش کردووەو هەر بیریان لای بەرژەوەندییەکانی خۆیان بووە، وەک دەڵێت: «شاهی نەقشبەند، شیرکەتی جەردەو دەسبڕانی لە کوردستانی ئێمەدا دامەزراندووە»٢٥.

هەر ئەم دۆخە ناهەموارە بووە کەوای لە مێژوونووسی گەورەی کورد (محەممەد ئەمین زەکی بەگ) کرد، کە دەسەڵاتی (ئاغای عەشیرەت)و (شێخەکان) بە دوو لەمپەری بەردەم بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگەی کوردی دابنێت٢٦.

سەرەڕای هەموو ئەوانە ئەگەر بە وردی لە پەیوەندیی‌و کێشە کۆمەڵایەتییەکان ڕابمێنین، ئەوا چەندەها نموونەی ترمان بەرچاو دەکەوێت، کە ئەو بونیادە خێڵەکییە لە بنەما ئیسلامییەکان لە پێشترە لە ڕەنگرشتنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا! بۆ نموونە لە ئیسلامدا کەس لە تۆڵەی کەسێکی تردا سزا نادرێت، یان ناکوژرێت: (وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنفَ بِالأَنفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أنزَلَ اللّهُ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) (سورة

المائدة ٤٥).

بەڵام لە کۆمەڵگەی کوردیدا کاتێک دوو بنەماڵە یاخود دوو خێڵ لە نێو خۆیاندا دەبوو بە شەڕیان، ئەوا نەک بەدوای تاوانبارەکەدا نەدەگەڕان، بەڵکو گەر هەرکەسێکی دوژمنەکەیان بۆ هەڵکەوتایە دەستیان لێ نەدەپاراستو دەیان کوشت! لەمبارەیەوە (برۆنەسن) دەڵێت: «جیاوازی نێوان دابونەریتی خێڵەکیو یاسای قورئان لەوەدایە کە خێڵ لە بری چاوێک چەند چاوێک دەکۆڵێتو هەتا تۆڵەی تۆڵەش دەسێنێتەوە (کە قورئان قەدەغەی دەکات)»٢٧.

ئەوا سەرەڕای باوی دیاردەی (گەورە بە بچوک)و (ژن بەژن)و (وەرگرتنی شیربایی)...تاد لە پرسی هاوسەرگیریدا، کە ئەمانە یان دژی ڕێنماییە ئیسلامییەکانن، یاخود خواستراونین! بەڵام لە کۆمەڵگەی کوردیدا ئامادەییەکی بەرچاویان هەبووەو هەرگیزیش لەبەر ئەوەی پێچەوانەی ڕێنماییە ئایینییەکانیانە دەسبەرداری نەبوون!

سەرەڕای ئەوەی کە (پێکهاتەی خێڵایەتی)و دواتر پەیدابوونی (شێخایەتی) ئاستەنگی گەورەبوون لە بەردەم دروستبوونی تێگەیشتنێکی دروستو واقیعی دەربارەی ئایینی ئیسلام لە کۆمەڵگەی کوردیدا، هاوکات ڕەنگە خودی شێوازی بڵاوبوونەوەی (خودی ئیسلام)یش لە دروستکردنی ئەم دۆخەدا پشکداربێت! سروشتی بڵاوبوونەوەی ئیسلام بەخێراییو جەختکردن لەسەر فتوحاتی ئیسلامی بە ئاڕاستەیەکی ئاسۆیی، واتا گرنگیدانی زیاتر بە فەتحکردنی خێرای ڕووبەرو خاکی ناوچەکانی خۆرهەڵاتو خۆرئاوا، ئەنجامێکی دیکەی لێکەوتەوە، ئەویش بریتیبوو لە فەرامۆشکردنی فەتح بە ئاڕاستە ستوونییەکەی! واتە پەروەردەنەکردنی ئەو نەتەوانەی کە تازە

بارودۆخە ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و جەنگیەکان ڕێگربوون لەبەردەم دروستبوونی پەیوەندی و هەڤپەیڤینێکی تەندوست لە نێوان کورد و ئیسلامدا.

هاتبوونە ناو قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئیسلامەوەو هەوڵنەدان بۆ شارەزاکردنو جێگرنەکردنی بیروباوەڕو ڕێنماییە ئیسلامییەکان لە ناویاندا. چونکە سەرەڕای نامۆبوونی سەربازانی ئیسلام بە کۆمەڵگەی کوردی، ئەوا خودی زمانەکەش کە زمانێکی عەرەبی بوو، نامۆبوو، بۆیە کاتو هەوڵدانێکی زۆری دەویست بۆ شوێنکردنەوەی ئەم ئایینە لەناو کۆمەڵگەی کوردیدا!هەربۆیە ئاسایی دەبێت کە ئەم نامۆبوونە چەندەها کێشەی بەدحاڵیبوونی دەقی لێوە بەرهەم بێت.

هەروەها لەبەر ئەوەی کوردستان زیاتر وڵاتێکی شاخاوییە، دەبێت تۆبۆگرافیاکەی فەرامۆش نەکەین، چونکە ڕێگای دروستبوونی دامودەزگای خێڵی –بەشێوەیەکی سروشتی- نەداوە، لەبەرئەوەی زەوی لەبارو دەشت کەمبووە، ئەمەش بووەتە هۆی نیشتەجێ نەبوونێکی بەرفراوان، کە بتوانرێت بناغەی شاری لێوە بونیاد بنرێت. بۆیە بەشێوەیەکی سروشتی دامودەزگای خێڵایەتی بەرجەستە نەبووە، بارودۆخ بەو شێوە خێڵەکییە ماوەتەوەوگۆڕانێکی بەرەو باشترو بۆ ئاستێکی باڵاتری بەسەردا نەهاتووە.

ئەمە لەکاتێکدا کۆمەڵگا و شارستانێتی هێندە یەکانگیرن کە ئەگەر کۆمەڵگا ببزوێت یا بگۆڕێت، ئەوا شارستانێتیش بە هەمان شێوە دەبزوێتو

گۆڕانی بەسەردا دێت. بۆیە گرنگە جیاوازی لە نێوان شارستانێتییەکان و کۆمەڵگاکاندا بکرێت، لەسەر ئاستی (ماوە) و (بوار) شارستانێتی ماوەیەکی درێژترو بوارگەلێکی فراوانترە لە هەر ڕاستییەکی کۆمەڵایەتی، بەڵام ڕەوتی گۆڕانی شارستانێتی لەچاو ڕەوتی گۆڕانی کۆمەڵگادا خاوترە٢٨.

مێژوونووسی بەناوبانگی فەرەنسی (فێرنان برۆدیل) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە لەنێو کۆمەڵگاکاندا (شار)و (ناوچە نزمەکان) شارستانێتییەکان دروستدەکەن، چیاکانیش بەشێوەیەکی ڕووکەشیانە نەبێت، ناکەونە ژێرکاریگەری شارستانێتییەکانەوە. وەک خۆی دەڵێت: «چیاکان بەگشتیی جیهانێکن لە پەراوێزی ئەو شارستانێتیانەدا دەمێننەوە کە دروستکراوی شاروناوچە نزمەکانن. شارستانێتی ڕۆمانی ڕۆڵەی پێدەشتەکان بوو، چیا سەرکەشەکان بە داخراوی بەڕوویدا مانەوە، تەنانەت کاسۆلیکییش نەیتوانی دەسکەوتەکانی خۆی پێبگەیەنێت. زمانی لاتینیش دەسەوسان بوو، لەوەدا کە بتوانێت لە زنجیرە چیا دژەکانی باکووری ئەفریقاو ئیسپانیا بڵاوببێتەوە. ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە ڕەوتی بە شارستانیبوون بەشێوەیەکی ڕووکەشی نەبێت ناچێتە نێو چیاکانەوەو تێیدا قوڵنابێتەوە. دۆخی ئیسلامیش لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو بەربەستانەدا هەمان دۆخی ئایینەکانی ترە. بۆنموونە بەربەرەکانی باکووری ئەفریقا بەشێوەیەکی ڕووکەشی نەبێت، موسڵمان نین، هەمانشێوەی کوردەکانن لە ئاسیادا»٢٩. دواتر (شار) ڕۆڵێکی گرنگ لە جیاکاری نێوان کەلتووری (سەرەتایی)و شارستانێتییە (دوایی) ییەکاندا دەبینێت. هەڤپەیڤینێکی بەردەوام لەنێوان شارستانێتییە (شار)ییەکانو کەلتوورە (دەشتەکی)ییەکاندا ئامادەیی هەیە. تەنانەت برۆدێل سەرکەوتنی جیهانی خۆرئاوا بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە شارەکان توانییان لادیکانو کەلتوورە دەشتەکییەکان لەخۆبگرن٣٠. بەڵام کوردستان ماوەیەکی دووروردرێژ مەڵبەندی ئەو بزووتنەوە سیاسیانەبوو، کە دژایەتی دەسەڵاتی خەلافەتی دەکرد، واتە بارودۆخە ئابووری،کۆمەڵایەتی، سیاسی و جەنگیەکان ڕێگربوون لەبەردەم دروستبوونی پەیوەندی و هەڤپەیڤینێکی تەندوست لە نێوان کورد و ئیسلامدا.

هەموو ئەمانە پێمان دەڵێن کە ئایینی ئیسلام نەیتوانی کۆمەڵگای ئەو کاتەی کوردی لەو بارودۆخەی کە تێیدابوو تێبپەڕێنێت و کۆمەڵگایەکی نوێ بونیاد بنێت، وەک ئەو کۆمەڵگایەی کە لە سەرەتای ئیسلامدا لە نیمچە دوورگەی عەرەب بونیادی نا. یاخود وردتر ئیسلام لە کۆمەڵگەی کوردیدا وەک دەمارگیرییەکی باڵا –بە تێگەیشتنە خەلدوونییەکە–و پەرەسەندو تا ئاستی ئەو پرۆژە ڕۆشنبیرییەی کە بە نیشانە پەیامییەکەیەوە دیارە، نەیتوانی دەمارگیرییە خوێناوی و هاوشێوەکانی لێکهەڵبوەشێنێتەوە، یاخود بە ئاڕاستەیەکی دروست ئاڕاستەی بکات! لەبەرانبەریشەوە کورد نەیتوانی پەی بە ڕۆڵی ئیسلام لە دروستکردنی قەوارەکاندا ببات و لە پرۆسەی بونیادنان و بەرەوپێشچوونی خۆیدا لێی بەهرەمەند بێت، لەگەڵ ئەوەشدا موسڵمانبوونی خۆی ڕاگەیاندو چووە ناو ئیسلامەوە، بەڵام ئەوەندە ئیسلامی وەرگرت کە لەگەڵ دابونەریتە خێڵەکییەکانیدا گونجاوبێت! هەرکاتێک نەریتێکی لەگەڵ بنەما یاخود ڕێنماییە ئیسلامییەکاندا دژ وەستابێت ئەوە بەهەر بیانوییەک بێت- بەشێوەیەکی گشتی نەک ڕەها- نەریتەکەی جێبەجێ کردووە و ڕێنماییە ئیسلامییەکەی فەرامۆشکردووە!

سەرچاوە و پەراوێز:

١ کامەران محەمەد: کەلتوور لەنێوان وەرگرتن‌و ڕەتکردنەوەدا، بەڕێوبەرێتی چاپ‌و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، ٢٠٠٧، ل٢٦ و دواتر.

٢ کامەران محەمەد: کەلتوور لەنێوان وەرگرتن‌و ڕەتکردنەوەدا، ل٢٦ و دواتر.

٣ ئاغا و شێخ و دەوڵەت, (وەرگێرانی : کوردۆ), بەرگی یەکەم, چاپی چوارەم, سلێمانی, ٢٠٠٣, ل٧٨.

٤ باسیلی نیکیتین: الکرد دراسة سوسیولوجیة و تاریخیة، (ترجمة: نوری طالبانی، مکتب الفکر والتوعیة فی الاتحاد الوطنی الکردستانی، الطبعة الثالثة،س لیمانیة، ٢٠٠٧، ص١٤٢.

٥ هەمان سەرچاوە، ل٢٠٧.

٦ حەیدەر لەشکری: دەسەڵاتی میری کورد لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، گۆڤاری شانەدەر، ژمارە٩، هەولێر، ١٩٩٩، ل٢٣.

٧ مانیفستۆی شارستانێتی دیموکراتیک (کێشەی کوردو ڕێگەچارەی نەتەوەی دیموکراتیک، کتێبی پێنجەم، وەرگیرانی: لوقمان عەبدوڵلا، چ١، چاپخانەی ڕەنج، ل٨٣.

٨ حمد عابد الجابری: فکر ابن خلدون (العصبیة والدولة) معالم نظریة خلدونیة فی التاریخ الاسلامی، الطبعة الثالثة، بیروت، ١٩٨٢، ص٣٩٢.

٩ هەمان سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو.

١٠ مطاع صفدی: استراتیجیة التسمیة فی نظام الانظمة المعرفیة، الطبعة الثانیة، بغداد، ١٩٨٦، ص١٦٢.

١١ الاسس النفسیة والاجتماعیة للقبائل الکردیة، مطبعة بلدیة کرکوک، بغداد، ١٩٧١، ص١٧.

١٢ مەسعود محەمەد: بۆ ئەمیری حەسەن پوور لە هەرکوێیەک بێت، بەغدا، ١٩٨٥، ل٨٧.

١٣ سەروەت عەبدوڵلا: خەرمانێک لە وتە زێڕینەکانی کاک ئەحمەدی موفتی زادە، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٢، ل٧٩.

١٤ ی. ئی. ڤاسیلیەڤا: کوردستانی خواری ڕۆژهەڵات لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە، (و: ڕەشاد میران)، هەولێر، ١٩٩٧، ل٢٢٦.

١٥ هەمان سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو.

١٦ هیوا عەزیز سەعید: ڕۆشنیرو گوتاری فیکری، بەڕێوبەرێتی چاپ‌و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی، ٢٠١٣، ل٢٧١.

١٧ کاروانی ژیانم ١٩٢٤-١٩٥٥ ، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٤، ل ٢٢٤و دواتر.

١٨ مەسعوود محەمەد: حەمەغای گەورە، دەزگای چاپ‌و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠١٠، ل٨٩.

١٩ *سورة البقرة الآیة ١٢.

٢٠ عبدالخالق علاء الدین: مەلای گەورە زاناو ئەدیب‌و شاعیر، چ٢، هەولێر، ٢٠٠٩، ل١٥١.

٢١ برگەکانی فیستڤاڵی یادەوەری مەلا محەمەدی مەلا عەبدوڵلای جەلیزادە (مەلای گەورە)، پاشکۆی گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە ١٣، هەولێر، ٢٠٠٩،ل١٦٤و دواتر.

٢٢ هەمان سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو.

٢٣ ئومێد ئاشنا: پیرەمێردو پێداچوونەوەیەکی نوێی ژیان‌و بەرهەمەکانی، بەرگی یەکەم، دەزگای چاپ‌و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چ٢، هەولێر،٢٠٠٩، ل ٣١٨، ٣١٩.

٢٤ هەمان سەرچاوە، بەرگی دووەم، ل٧٢.

٢٥ مارتین ڤان برونەسن: ئاغاو شێخ‌و دەوڵەت، (و: کوردۆ عەلی)، بەرگی دووەم، دەزگای چاپ‌و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل١٠٨.

٢٦ محەمەد ئەمین زەکی بەگ: خولاصەیەکی تأریخی کوردو کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا دەوری ئەمرۆ، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل د.

٢٧ مارتن ڤان برۆنەسن: ئاغاو شێخ‌و دەوڵەت، بەرگی یەکەم، ل١٣٦.

٢٨ فرنان برودیل:قواعد لغة الحضارات، ت: الهادی التیمومی، المنظمة العربیة للترجمة، ط١، بیروت. ص٧١.

29 Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of FhillipII, Vol 1, p 34

٣٠ فرنان برودیل: قواعد لغة الحضارات، ص٧١.

تەوەری ئایندە

گۆڤاری خاڵ، بابەتی (مامەڵەکردن لەگەڵ سوننەت، لە نێوان سەلەفیەت و عەقڵانیەت) دەکاتە ناونیشانی تەوەری ژمارەی داهاتووی گۆڤارەکە، لەو چوارچێوەشدا دەخوازێت لێکۆڵینەوە لەم بوارانەدا بکرێت:

١- قورئانییەکان کێن؟
٢- ئیسلام بێ سوننەت.
٣- مەنهەجی نووسینەوەی فەرمودە، مێژوو هەلسەنگاندن.
٤- ئەرکی سوننەت و ئەرکی قورئان.
٥- مەنهەجی فەرمودەناسان و ئوسولیەکان بۆ مامەڵەکردن لەگەل فەرمودە.
٦- مامەڵەی عەقڵانییەت لەگەڵ سوننەت.
٧- مامەڵەی سەلەفیەت لەگەل سوننەت.
٨- مامەڵەکردن لەگەڵ فەرمودە لەبەر رۆشنایی مەبەستەکانی شەریعەت.
٩- مەنهەجی دروست بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ سوننەت.

داواکارین لە نووسەرانی بەڕێز، لێکۆڵینەوەکانیان لەو بوارانەی ئاماژەیان پێدراوە تا (٢٠١٦/٣/١٠) بنێرن بۆ گۆڤارەکە.

گۆڤاری خاڵ

د. موحسین عەبدولحەمید:

کەلەپووری ئیسلامیی کاریگەر بووە بە عەقڵیەتی عەرەبیی

د. موحسین عەبدولحەمید ناوێکی دیار و شارەزای بواری فیکر و تەفسیرە، دید و تێڕوانینەکانی، بە تایبەت ئەوانەی لەم دوواییانە خستوویەتییەڕوو، جێگەی وردبوونەوە و تێڕامانە، لەم دیدارەدا دەربارەی کەلەپووری ئیسلامیی قسەی تایبەتی هەیە، باس لەوە دەکات کە کەلەپووری ئیسلامیی کاریگەر بووە بە عەقڵیەتی عەرەبیی لە تیروانین بۆ بەها و ئەخلاق، پێشیوایە کەلەپووری ئیسلامیی هێندەی جوانییەکانی خڵتە و ناشیرینی پێوەیە، ئەمەش دەخوازێت پێداچوونەوەیەکی مەنهەجی و گشتگیر بەو کەلەپوورەدا بکرێتەوە.

گفتوگۆی: ڕێدار ئەحمەد

موحسین عەبدولحەمید
دکتۆرا لە تەفسیر و زانستەکانی قورئان.
زیاتر لە (٣٠) بەرهەمی چاپکراوی هەیە.
دەیان لێکۆڵینەوەی بڵاوکراوەی هەیە.
ڕاوێژکاری گۆڤاری (خاڵ)ە

خاڵ: ئایا دەستگرتن بە کەلەپوورەوە واتای دەستگرتن بە ڕابردووەوە دەگەیەنێت، ئەمەش نهێنی دواکەوتن و بەجێمانی موسڵمانانە؟

د. موحسین عەبدولحەمید: سەرەتا کەلەپوور هەموو ئەو هەوڵە شارستانیانە دەگرێتەوە کە لە بوارە جیاوازەکانی ژیاندا دراوە، واتە ئیجتیهادی ئایینی، سیاسیی، ئابووریی، کۆمەڵایەتیی، ئەدەبیی، هونەریی و چالاکییە جۆراوجۆرەکانی تر.

لەسەر ئەم بنەمایە ئایین لەبەر ئەوەی وەحیی خواییە ناکەوێتە ناو ئەم پێناسەوە، واتە ناکەوێتە ناو کەلەپوورەوە، چونکە وەحی ناردراوێکی خوایی سەربەخۆیە و ناکەوێتە ناو کات و شوێنەوە، کەلەپووری نەتەوەیەک لەنەتەوەکان نییە.

بەڵام ڕاڤەی ئەم وەحیە (قورئان و سوننەت) بە درێژایی مێژوو لەبەر ڕۆشنایی جوڵەی ئومەت لەناو کات و شوێندا لێکدانەوە و شرۆڤەی بۆ کراوە، لەبەرئەوە پێداچوونەوەی کەلەپووری ئومەت بەم واتایە و نوێکردنەوەی ئەوەی تێیدایە هەتا لەگەڵ ئێستا و ئایندەمان یەکبگرێتەوە، بۆ پێشکەوتنمان و چوونمان بۆ ناو شارستانێتی نوێ پێویستە، لە کەلەپوورەکەماندا لە هەموو بوارەکانی ژیاندا لایەنی ڕۆشنی مەزنی زۆرە و دەبێت لییان سوودمەندبین، لەپێناوی هێنانەدی بەرژەوەندییەکانی ئومەتەکەمان کە پێویستی بە نوێگەرییە لە شێواز و ناوەرۆکدا، ئەمانەش پێودانگە ئوسوڵیەکان ڕێکیان بخەین.

بە ڕادەی ئەو ڕووناکیە زۆرە و ئەو دەستکەوتە مەزنانەی لە کەلەپوورەکەماندا هەیە، بەهەمان شێوە نشوستی زۆر و بەلارێداچوونی ماندوکاری لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا تێدایە، کە بە درێژایی مێژوو موسڵمانانی تووشی خراپترین نەهامەتی کردووە، پێویست دەکات بە شێوەیەکی قوڵ لێیبکۆڵینەوە و ئاگاداری هۆکارەکانی خامۆشبوون و چەقبەستنی ببین، هەتا دانیپێدابنێین و بۆ نەوەکانمانی ڕوونبکەینەوە، کە ئەوانە هۆکاری سەرەکی دواکەوتنمانبووە و لەبەردەم هەستانەوەماندا بوونەتە ڕێگر، ئەگەر ئیجتیهادی هەڵە لە مەزهەبە عەقیدەیی و فیکری و فیقهییەکاندا هەبووبێت لە مێژووماندا، بۆمان هەیە وازی لێبهێنین و ئیجتیهادی تێدابکەین، هەروەک چۆن پێشینانمان بەپێی ڕەوشی ژیانیان و گەشەسەندنی کۆمەڵگاکانیان ئیجتیهادیان تێدا کرد، ئەمە جگە لەوانەی کە بە وەحی دەقی جێگیری لەسەرە کە پێویست دەکات تا ڕۆژی قیامەت پابەند بین پێیانەوە، کەواتە ئێمە ئازادین لەوەی چاوبگێڕینەوە بە کەلەپووری ڕابوردوومانداو لەسەری کەلەپوورێکی نوێ بەرهەمبهێنین کە بەرەو پێشەوەمان ببات.

خاڵ: ئەم پێداچوونەوە لە کوێوە دەستپێبکەین؟

د. موحسین عەبدولحەمید: دەتوانین توێژینەوە و پێداچوونەوەی کەلەپوورمان بەشێوەیەکی هۆشیارانە لە کۆنترین سەدەوە دەستپێبکەین، بە تایبەت ئەوەی لە دەوری وەحی خودایی لە قۆناغە جیاوازەکاندا دروستکراوە، واتە پێویستە ئەوەی ڕاستە بەردەوام بێت و ئەوەی خراپە بە بەرنامەیەکی ئیسلامیی هاوچەرخ لاببرێت، هەتا هیچ ڕێگرێک لەبەردەم پێشکەوتن و هەنگاوماندا بەرەو بونیاتنانی بزاڤێکی فیکری کە بۆ نەوەکانی ئایندەی بەجێبهێڵین نەمێنێت، پێداچوونەوەی ئەوەی ئێمەش کردوومانە بۆ ئەوان لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕەوشەی نوییەی تێیدا دەژین ئاسان بکەین.

خاڵ: لە لێکۆڵینەوەی کەلەپووری ئیسلامییدا بەلاڕێداچوونی مەنهەجی هەیە؟

د. موحسین عەبدولحەمید:لەم سەردەمەماندا یەکەمین بەلاڕێداچوون بریتییە لە لێکۆڵینەوە لە کەلەپوور بەیەک شێوە، واتە جیانەکردنەوەی وەحی خوایی لەگەڵ کەلەپووری مرۆیی فۆلکلۆریی و ئیجتیهادی، ئەمە لەلایەن پەیڕەوکارانی مەنهەجی مادیەوە ئەنجام دەدرێت، ئەوانەی دان بە وەحی خواییدا نانێن، بەڵکو بە کارێکی مرۆڤی دەزانن کە وەک کەلەپووری سەردەمەکەی خۆی وایە، ئەمەش هەڵەیەکی گەورەیە و بەلاڕێداچوونێکی ئاشکرایە، ئەوە دەخاتە ڕوو کە بڕوایان بە ئیسلام هەمووی نییە، دەرئەنجامی ئەمە کەوتوونەتە بەلاڕێداچوونێکی تر، ئەویش لێکۆڵینەوەی بزووتنەوە تێکدەرەکانی ئیسلامە، وەک قەرامیتە، بابەکی، بزووتنەوەی زنجەکان و هی تریش، وایان داناون کە ئەوانە بزاڤی جەماوەری بوون و نوێنەرایەتی بەرژەوەندی خەڵکی ستەملێکراویان کردووە، ئیسلام و هەموو ئەوەی لەسەری بونیاتنراوە بە جوڵانەوەی ئەو قۆناغەیان داناوە کە نوێنەرایەتی بەرژەوەندییەکانی ئەو چینەی کردووە کە دەستەڵاتیان قۆستۆتەوە، دەتوانین ئەم بەلاڕێداچوونە لە ڕووی فەلسەفیی و زانستییەوە بە ئاسانی وەڵامبدەینەوە، کە ئەوەش بابەتێکی دیکەی درێژە و لێرەدا بواری ئەوە نییە بچینە ناویەوە.

بەلاڕێداچوونێکی تریش هەیە، ئەویش دانانی مێژوو و ئەوەی تێیدا ڕوویداوە بەوەی کە ئەوە ئیسلامە، بەپیرۆزکردنی و تێنەپەڕاندنی، بە تایبەت مەنهەجی زاهریەکان، ئەمە لەکاتێکدا مێژوو بریتییە لە جوڵانەوەی مرۆڤی موسڵمان، ئەویش چاک و خراپی تێدایە، ئەم مەنهەجیەتە کێشە تائیفی و دەمارگیرییە مەزهەبیەکانی کە خوێنی تێداڕژاوە گواستۆتەوە بۆ کاتی ئێستامان، لەبەر مەترسی ئەم بەلاڕێداچوونە لە مەنهەجدا بیردۆزەی (من الوحي الى العصر)م نووسی هەتا ڕابوردوو بە هەموو ئەوەی تێیدا ڕوویداوە دووبارە نەکەینەوە، لەوێوە دەست بە بونیاتی ژیانی نوێمان بکەین، لە وەحیەوە دەستپێنەکەین و بە ئاراستە و لەژێر چاودێری ئوسوڵ و ڕێسا و مەبەستەکانیدا خوڵانەوە نوییەکەمان بۆ بونیاتنانی ژیانمان لەسەر بناغەیەکی بەهێز دەستپێبکەین.

خاڵ: دەکرێت بزانین سیمای مەنهەجی ئیسلامیی بۆ خوێندنەوەی کەلەپوور چییە؟

د. موحسین عەبدولحەمید: سیمای مەنهەجی ئیسلام بۆ خوێندنەوەی کەلەپوور و مێژووی ڕابردوو لە قورئانی پیرۆزەوە دەستپێدەکات، کە هەواڵی ئەوانەی پێش ئێمە و ئەوانەی پاش ئێمەشی تێدایە، هەروەها چارەسەری کێشەکانی مێژووی ڕابردووی تێدایە، ئەم مەنهەجە داوامان لێدەکات ڕێسا (قواعد)ی مێژوو و یاساکانی و سوننەتی جوڵانەوەی مێژوو و کۆمەڵگە بدۆزینەوە، تا بەوردی لێیبکۆڵینەوە، تا چاکە و

به ڕادەی ئەو ڕووناکیە زۆرە و ئەو دەستکەوتە مەزنانەی لە کەلەپوورەکەماندا هەیە، نشوستی زۆر و بەلاڕێداچوونی ماندوکاری لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا تێدایە.

خراپە لێکجیابکەینەوە و دەستبخەینە سەر ئەوەی پێشوو، هەڵەو ڕاست تێیدا.

دەبێت زانستیبین لە چاوگێڕانەوە بە ڕبردوودا، لە هەڵەکانی پێشینانمان و کەلەپوورمان بێدەنگ نەبین هەتاوەکو ئێمەش دووبارەی نەکەینەوە و بزاڤی ئێستا و ئایندە ئیفلیج نەکەین.

مەنهەجی ئیسلامی، مەنهەجێکی گشتگیری تەواوکارە، بەیەکچاو سەیری مێژوو ناکات، جەخت لەیەک هۆکار ناکاتەوە و هۆکارە دیار و نادیارەکانی تر فەرامۆش بکات، مەنهەجێکی بەویژدانە بەوەی کە چاکەی کردووە دەڵێت چاکت کردووە، بەوەشی کە خراپەی کردووە دەڵێت خراپەت کرددوە، دوور لە هەر موجامەلە و لەبەرچاوگرتنێک.

خاڵ: تا چ ئاستێک کەلەپووری ئیسلامیی کەوتۆتە ژێر کاریگەری کەلەپووری عەرەبیی؟

د. موحسین عەبدولحەمید: کەلەپووری ئیسلامیی چۆن ناکەوێتە ژێر کەلەپووری عەرەبیی لە کاتێکدا قورئانی پیرۆز بە زمانی عەرەبیی دابەزیوە، پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) بە عەرەبیی ڕوونی کردۆتەوە، کەوابوو زمانی عەرەبی بۆتە بەشێکی بنەڕەتی لە کەلەپووری ئیسلامیی، لە ڕووی زمان و ڕەوانبێژی و نەحو و سەرف و ئەدەبەوە، پاشان فیقهی ئیسلامییش بەهەمان شێوە بووە و لە قۆناغی یەکەمیدا کاریگەر بووە بە دەستەواژە عەرەبییە کۆمەڵایەتیی و ئابووریەکان و هی دیکەش، بگرە کەلەپووری ئیسلامیی کاریگەر بووە بە عەقڵیەتی عەرەبیی لە تێگەیشتنی بەها و ئەخلاقی دەوروبەری، پاشان کەلەپووری ئیسلامیی بە زۆری لە زانستە ئایینی و عەقڵیی و زانستییەکاندا بە زمانی عەرەبی دەربڕاوە.

خاڵ: ئەی ڕەوتە ئیسلامییە جۆراوجۆرەکان چۆن مامەڵەیان لەگەڵ ئەم کەلەپوورەدا کردووە، بۆ نموونە ئەو ڕەوتەی خۆی بە سەلەفی ناودەبات؟

د. موحسین عەبدولحەمید: بەو پێیەی کە مامەڵە لەگەڵ کەلەپوور لە ڕابردوو و ئێستاشدا لەبەر زۆر هۆکار مامەڵەیەکی ئیجتیهادی بووە، کەواتە دەبێت ئیجتیهاداتی جۆراوجۆری ڕەوتە ئیسلامییە جۆراوجۆرەکان ببینین، هەیانە تەنها لە بەردەم ڕووکاری دەقەکاند وەستاوە و پابەند بووە بەواتا ڕووکاریەکانی دەقەکەوە، بە بێ گوێدانە ئەو مەبەست و ئامانجانەی دەقەکە دەریبڕیوە، هەیانە چۆتە ناو بنەما و ئوسوڵ و مەبەست و ئامانجەکانی جێبەجێکردنی ئەو حوکمانەی کە لەسەری بونیاتدەنرێت.

ڕەوتی سەلەفی کۆن و هاوچەرخیش بە هەموو باڵە توندڕەو و میانەڕەوەکانیەوە تەنها گرنگی بە ڕووکاری دەربڕینەکان دەدات، بایەخ بەو واتا و مەبەستانە نادات کە لەپشت دەربڕینەکەوە هەیە، پرۆسەی عەقڵی بەکارناهێنێت لە مێژووبوونی هەندێک لەوەی کە تێیدا هاتووە و پەیوەستە بەو کات و شوێنەوە، هەوڵنادات لەوەی کە توانای ئیجتیهادکردنی تێدایە ئیجتیهاد بکات و بیبەستێتەوە بە کاتی ئێستاوە، هەندێجار دژ دەبێت لەگەڵ ئەوەی هاوەڵە موجتەهیدەکان

لەسەریبوون لەوەی ئیجتیهادیان تێدا دەکرد، بەپێی گۆڕانی کاتی کەمی سەردەمەکەیانەوە.

مەنهەجی سەلەفی ئێستا (منهج السلفي المتأخر) بۆتە کێشەیەکی گەورە لە توندڕەوی لە هەندێک دەقدا و دەرکردنی فەتوای کافرکردن و ناولینانی باڵەکانی دیکەی ڕەوتی ئیسلامیی بە بیدعەچیی، ئەمەش زیانی گەورەی لە کۆمەڵگای ئیسلامیی و دەرەوەی کۆمەڵگای ئیسلامییشدا گەیاندووە بە ئیسلام.

خاڵ: کەلەپووری ئیسلامیی تا چەند بەرپرسیارێتی ئەوەی ئێستا لە جیهانی ئیسلامییدا ڕوودەدات لە ئەستۆ دەگرێت؟

د. موحسین عەبدولحەمید: ئەوەی ئێستا لە جیهانی ئیسلامیدا ڕوودەدات، کەلەپووری ئیسلامیی لەئەستۆی ناگرێت، بەڵکو ئەوانە لە ئەستۆی دەگرن کە لە قۆناغ و ڕەوشی خۆیدا لێی تێنەگەیشتوون و لە هەموو شتێکدا سوودیان پێناگەیەنێت، ڕاست و چەوتیان بۆ جیانەکراوەتەوە و لەتێگەیشتنی مەنهەجەکەیدا قوڵ نەبوونەتەوە، جیاوازیان نەکردووە لە نێوان وەحی خوایی جێگیر و ئەوەی لە دەورووبەری وتراوە، بەڵێ ئەوانە دەرئەنجامی تێگەیشتنی بەلارێداچوویان لە هەموو ئەوانەی باسمان کرد لە ئەستۆ دەگرن، ئەوان بەو کارەیان ئێستایان گواستەوە بۆ ڕابردوو، بەم کارەشیان ئێستا و ئایندەیان تێکدا، بەڵکو ئیفلیجیان کرد لەبەرەوپێشچوون.

خاڵ: لە هەندێک نووسین و وتارتدا باس لە چەمکی - من الوحي الى العصر- دەکەیت، پرسیارەکەمان ئەوەیە: ئەم چەمکە ڕوون بکەیتەوە. هەروەها بە گشتیی چی دەبێتە هۆی دەربازبوون لە جێبەجێکردنی ئیجتیهادە مرۆییەکان و بە پیرۆزگرتنیان؟

ڕەوتی سەلەفی کۆن و هاوچەرخیش بە هەموو باڵە توندڕەو و میانەڕەوەکانیەوە تەنها گرنگی بە ڕووکاری دەربڕینەکان دەدات.

د. موحسین عەبدولحەمید: هەموو ئەوانەی باسم کرد، لە هەڵەی قێزەون لە تێگەیشتنی کەلەپوور و نەبردنەوەی بۆ ئەو قۆناغەی کەتێیدا بووە، دەستپێکردن هەمیشە لە مێژووەوە و گواستنەوەی ململانێکانی و بەرنامەکانی بۆ سەردەمی ئێستا، ویستوومە ئەو ئاراستە خواروخێچە ڕاست بکەمەوە، بۆیە وتوومە (من الوحي الى العصر) واتە ئێمە دەبێت هەمیشە لە وەحی خوایی تێبگەین بە قورئان و سوننەتەوە، پاشان لێیەوە بچینە سەردەمی ئێستامان، تا لە کێشەکانی تێبگەین و لەبەر ڕۆشنایی دەقە بنەبڕ (قطعی)ەکانی وەحی خواییدا نوێبوونەوە ئەنجام بدەین، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت لەڕووناکیەکانی ڕابوردوو سوود مەند نەبین و لیی دابڕێین، چونکە دابڕان لێی واتە ونکردنی ئوسوڵ و ناسنامەمان و ڕۆشتنمان بۆ ئاینده بەبێ ئوسوڵ و ڕەگ و ریشە، هیچ عاقڵێکیش ئەم قسەیە ناکات.

خاڵ: بەشداری کورد لەم کەلەپوورەدا تا چ ڕادەیەکە؟

د. موحسین عەبدولحەمید: گەلی کورد کاتێک موسڵمان بوو، بەقەناعەتی تەواوەوە هەڵیبژارد، چونکە یەکتاپەرستیەکی بێگەرد و شەریعەتێکی دادپەروەر و بەهای بەرز و ئاکاری خواکردی فیتری تێدا بینی، لەبەر ئەوە کەسە زیرەکەکانی

روویانکردە لێکۆڵینەوە لە قورئان و سوننەت و بەشداری لە زانستە ئیسلامییە عەقڵی و نەقڵیەکاندا، لەگەڵ عەرەب، فارس، تورک، بەربەر و نەتەوە موسڵمانەکانی تردا کەلەپووری ئیسلامییان بونیاتنا.

لە هەموو بوارەکانی شارستانیەتی ئیسلامییدا زانایانی کورد داهێنانیان کرد و نووسین و کتێبەکانیان لە تەفسیر، فەرموودە، ئوسوڵ، زمان، ئەدەب و شیعردا دەرکەوت.

کاتێک سەرنجی نووسینەکانیان دەدەیت، دەبینیت کە شێوەی دەربڕینیان بە زمانی عەرەبی هیچی کەمتر نییە لەوەی گەورە زانایانی عەرەب و رەوانبێژانیان نووسیویانە.

زۆر خانەوادەی کورد یەکلابوونەوە بۆ خزمەتی کەلەپووری ئیسلامیی، کەس ناتوانێت نکوڵی بکات لە هەوڵەکانی بنەماڵەی ئەسیر، بنەماڵەی ئیبن تەیمییە، بنەماڵەی سەلاح، بنەماڵەی زەهاوی، بنەماڵەی قزڵجی و هی تریش، کتێب و دانراوەکانیان کتێبخانەکانی جیهانی ئیسلامیی پڕ کردووە، ئەو حوجرانەشی لە گوند و ئاوایی و شارەکانی کوردستاندا هەبوو لە رۆژهەڵاتیەوە تا رۆژئاوا، لە باکووریەوە تا باشووری زانکۆی پێشکەوتوو بوون و تێیاندا زانستە ئیسلامییەکان و کەلەپووری ئیسلامیی دەخوێندرا.

یاقوتی حەمەوی لە کتێبەکەیدا (معجم البلدان)، پێش نزیکەی هەزار ساڵ باسی کۆششی مەزنی کورد دەکات کاتێک بە ناوچەی شارەزووردا گەڕاوە و دەڵێت: لەم ناوچەیەدا زانایان و پیاوچاکان و ئەولیا و ئەدیب و شاعیرانێکی زۆر هەڵکەوتوون، مەگەر تەنها خودا خۆی بزانێت ژمارەیان چەندە.

لەراستیدا ئەم بابەتە زیاتر هەڵدەگرێت و بواری تری لێدەکەوێتەوە و لەم دەرفەتە کەمەدا بوار نابێت بەتێر و تەواوی لێی بدوێین.

دەبێت لە هەڵەکانی پێشینانمان و کەلەپوورمان بێدەنگ نەبین

کەلەپووری مێژوویی

وەکو یەکێك لە کێشەکانی ئیسلام

یاسین تەها

تویژەرو رۆژنامەنووسە. بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لەبارەی بابەتە کەلتوریی و هەنوکەییەکان دەنوسێت، هەڵگری بڕوانامەی ماستەرە لەئاین و ئاینزاکانی کوردستان.

زۆربەی شارەزایان باسیان لەوەکردووە پتەوکردنی پەیوەندیی بە رابردووەوە هۆیەکە بۆ سەرکەوتن لە ئێستاو ئایندە. بەڵام ئەم حاڵەتە تارادەیەك لەناو خەڵکی موسڵمان جیاوازترە، ئەگەر پێچەوانە نەبێت، چونکەلەئێستادا زۆرجارکەلەپووری ئاڵۆزی مێژووی ئیسلام بووەتە هۆی دروستکردنی گرفت، هەروەها هۆیەك بۆ رەخنە لێگرتن وتانەلێدانیان. ئەم وتارە هەوڵێکە بۆ تێگەشتن لەقەیرانەکانی ناو کەلەپووری مێژووی کاروانی موسڵمانەکان، هەروەها لەسەر هۆکاری ئاڵۆسکان و کێشەکانی ئەو کەلەپوورە هەڵوێستە دەکات لەهەستیارترین جومگەی خۆیدا کە سەردەمە زێڕین و بەراییەکانی ئیسلامە.

کێشەکانی پەیوەست بە تۆمارکردنی مێژوو

هەموو ئەوانەی ئاگایان لەنووسینەوەی مێژووی ئیسلامی هەیە، لەسەر ئەوە کۆکن بەشی هەرە زۆری مێژووی سەردەمە زێڕینەکانی ئیسلام بە پشت بەستن بەگێڕانەوەی دەماودەم نوسراوەنەتەوە(١)، هۆکاری نەبوونی پێشینەی نووسراویش بۆ ئەو رووداوگەلەی کە قەرار بووەدواتر هەندێکیان ببنە بنەمای تەشریعو پەرستش لە ناو ئوممەتی ئیسلام، دەگەرێتەوە بۆ کەمی خوێندەواریی لە سەردەمی ژیانی موسڵمانە بەراییەکان، ئەمە جگە لە سروشتی خێڵەکیی کۆمەڵگای عەرەبی کە لەدێر زەمانەوە هەموو سەروەریی و بەسەرهاتەکانیان هەریادەوەریی و دەماودەم بووە، بەدەگمەن پشتیان بەنوسین بەستوە بۆ یاداشتکردن و تۆمارکردنیان. وەنەبێت ئەم حاڵەتی دەماودەمە تەنها پەیوەست بێت بەرووداوە مێژووییەکان، بەڵکە لە تۆمارکردنی فەرموودەکانی پێغەمبەریشدا (د.خ) هەر هەمان شێواز پەیرەوکراوە کە بایەخیان زۆر زۆر لە رووداوە مێژووییەکان زیاترە، بە جۆرێک سەرباری بوونی تۆمارو نووسینەوەی فەرموودەکان بەشێوەی بەرتەسک لەسەردەمی پێغەمبەر (د.خ)، کەچی پرۆسەی تۆمارکردن و نووسینەوەو کۆکردنەوەی بەرفراوانی فەرمووودەو ئەوەی پێیدەوترێت سوننەت دواکەوتووە بۆ دەورانی حوکمڕانیی خەلیفەعومەری کوڕی عەبدولعەزیز (١٠١ ک. مردووە). ئەم خەلیفە ئومەوییەی کە ناوی لە ئاستی خەلیفە راشیدینەکانە بۆ چاکەخوازیی، بەفەرمانێک والییەکەی خۆی لە شاری مەدینە (ئەبوبەکر بن حەزم)و والی شارەکانیتری راسپارد سەرجەم سوننەتەکانی پێغەمبەر (د.خ) بنووسنەوە و کۆی بکەنەوە، نەبادا هاوەڵان و زاناکان و ئەوانەی لەبەریانە کۆچ بکەن و دونیا بەجێبهێڵن(٢).

جگە لەم راستییەی سەرەوە بڕوایەکی باو و زاڵ لەناو زۆرێک لە زانا ئیسلامییەکاندا هەیە، کە نووسینەوەی زانستە شەرعییەکان بەشێوەیەکی گشتگیرو بەرفروان لەسەر دەستی شیهابەدینی زوهری (١٢٤ کۆچی مردووە) ئەنجامدراوە. زوهری کە پلەی ئیمامی هەیە لەناو ئەهلی سوننەیەکێکە لە گەورە مێژوونوس و فەرمودەناسەکان و خۆی بەتەنها دەوروبەری ٢٢٠٠ فەرمودەی تۆمارکردووە.

کاریگەریی خراپی رووداوەکان

ئەو وەخت و کاتەی فەرموودەکان و زانستە شەرعییەکانیتری تێدا نووسراوەتەوە، بەمێژووی موسڵمانان و سیرەی پێغەمبەری ئیسلامیشەوە،پاش زنجیرەیەک هەراو گۆبەنی گەورەی ناو واقیعی ژیانی موسڵمانەکان هاتووە لەچەشنی: کوشتنی خەلیفە عوسمان (٣٥ ک)، جەنگی جەمەل (٣٦ ک)، جەنگی سەفین (٣٧ ک)، سەرهەڵدانی خەواریج (٣٧ ک)، کوشتنی عەلی کوڕی ئەبوتالیب (٤٠ ک)، قەتڵوعام و سەربڕینی حوسێنی کوڕی عەلی و یاران و بنەماڵەکەی لەکەربەلا (٦١ ک)، هەموو ئەم رووداوە خوێناوییانەش کاریگەریی گەورەو راستەوخۆیان لەسەر دروستبوونی دەستەگەریی موسڵمانەکان و بڵاوبونەوەی رق و قین هەبووە لە ناو ئەوانەی وردەکاریی و بەسەرهاتەکانیان بەشێوەی دەماودەم یان حیکایەت گواستۆتەوە بۆ دوای خۆیان. هەر لەم میانەیەشدا گرۆی هەواداری عەلی کوڕی ئەبوتالیب (شیعە) چەندین بەسەرهات و فەرموودەو دەقیان بۆ پیرۆزکردن و سەرخستنی عەلی کوڕی ئەبوتالیب فڕێداوەتە ناو تۆماری مێژووییەوە، بەرانبەر بەوانیش موسڵمانە سوننەکان بەچەندین شێواز هەوڵیانداوە کارنامەی رکابەرانی عەلی کوڕی ئەبوتالیب جوان و رازاوە بکەن، وەک تۆڵەکردنەوەیەک لەوان. لە سایەی ئەو رق و قین و ململانێ خوێناوییەی لە نێوان بەرەی عێراق (عەلی) و بەرەی شام (موعاویە)شدا دروستبوو، پەنابردن بۆ هەڵواسین و دروستکردنی بەسەرهات و رووداو بۆ سەرخستنی بیروباوەڕ، شتێکی ئاسایی و چەکێکی بەهێزی رکابەریکردن بووە، بەجۆرێک سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن وڵاتی عێراقو شارە بەناوبانگەکانی (کوفەو بەسرە) بوونە لانکەیەکی سەرەکیی داتاشینی گێڕانەوەو هەڵواسینی ریوایەتی هەڵبەستراو، تا کار گەیشتە

کەلەپووری مێژووی ئیسلام بەکۆڵێك کێشە و گرێ و گۆڵەوە گەشتۆتە نەوەکانی ئێستا، هێندەی لایەنە گەش و جوانەکانی هەڵگری کێشە و قەیرانە.

ئەوەی کەسێکی وەکو ئیمام مالیک (١٧٩ ک مردووە) فەتوا بدات بە زەرروورەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ریوایەت و گێڕانەوەکانی خەڵکی عێراق وەک گێڕانەوەکانی ئەهلی کیتاب (٣)، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەریش (د.خ) کە بوخاری دەیگێڕێتەوە گێڕانەوەکانی ئەهلی کیتاب لە ناو موسڵمانەکاندا نە بەراست دادەنرێن و نە بەدرۆ دەخرێنەوە، ئەمەش ئەوپەڕی بەدگومانی لە گێڕانەوەکانی ئەهلی عێراق و قەبارەی شێوانی گێڕانەوە مێژووییەکان دەردەخات لە سەدەی دووەمی کۆچی و لە ژێر کاریگەریی رووداوە خوێناوییەکانی مێژووی ئیسلام.

زاناومێژوونوس قازی ئیبن ئەلعەرەبی ئەندەلوسی (٥٤٣ ک مردووە) کە یەکێکە لەوانەیپێداچونەوەی کردووە بۆ دەقە مێژووییەکان و بەچاوی رەخنەوە تەماشایان دەکات،باسی لەوەکردووە بەهۆی دەرمارگیرییەوەو لەئەنجامی رووداوە خوێناوییەکان، موسڵمانەکان پەرتەوازەبوون بەسەر چەند دەستەو تاقمێکی جیاجیای هەواداری کەسایەتییەکان و چەندین گروپ دروستبوون بەناوی «البكرية، العمرية، العثمانية، العلوية، العباسية»، هەریەک لەمانەش بە باری خەلیفەی خۆیاندا دایاندەتاشی و هەوڵیان دەدا پایەی لەچاوی بەرانبەرەکەیدا بەرزتر بکەنەوە، یان پایەی بەرانبەرەکەی نزم بکەنەوە (٤). ئەمەش

گەورەترین کێشەیە بۆ تۆماری مێژوویی، نەخوازە گەر بزانین لە زۆربەی سەرچاوەکاندا بە چاوی پیرۆزییەوە تەماشای نەوەی یەکەم و دووەم و سێیەمی ئیسلام کراوە بەو پێیەی لە فەرمودەی پێغەمبەردا (د.خ) بە «خير القرون» ئاماژەیان بۆ کراوە (٥).

کێشەی گواستنەوەی تۆمارەکان

وەنەبێت تەنها پشتبەستن بە گێڕانەوەی دەماودەم کێشەی بۆ کەلەپووری مێژووی ئیسلامی دروستکردبێت، بەڵکە لە گواستنەوەی نووسراوو تۆمارو ریوایەتەکانیشدا گرفتی گەورە روویداوە، بۆ وێنە مێژوونوسێکی گەورەی لەچەشنی ئیمامی تەبەری (٣١٠ ک مردووە) بێ سڵەمینەوە لە هیچ ریوایەت و گێڕانەوەیەک هەرچی دیوەو هەرچی بیستوە بەسەنەدەوە وەکو خۆی تۆماری کردووە، ئەرکی سۆراغ و بەدواداچوونی گێڕانەوە مێژووییەکان و جیاکردنەوەی راست و ناڕاستیشی بە نەوەکانی دوای خۆی سپاردووە. ئەم مێژوونوسە کە تا رادەیەک بە گەورەو راگری مێژوونوسانی ئیسلام دادەنرێت، ئەمەی بەڕوونی لە پێشەکی مێژووەکەی خۆیدا رونکردوەتەوە بۆ ئەوەی هیچ گلەییەکی لەسەر نەمێنێت، بەڵام توێژەران و لێکۆڵەرانی پاش خۆی ئەمەیان کردوەتە گلەیی بەسەرییەوە، چونکە خۆی خاوەن میتۆدو دیدێکی رەخنەگرانەی کامڵ و تێروتەواو بوە، کەچی رازیی بووە چەندەها ریوایەتی نادروست و پڕ لە هەڵە لە بەرهەمە ناوازەکەیدا هەبێت و سەلیقەو توانای رەخنەگرتن و سۆراغکردنی بەکارنەهێناوە بۆ شەن و کەوکردنیان.هەندێکیتری بەر لە ئەویش، وەکو یەعقوبی(٢٨٤ مردووە) گێرانەوەکانی هیچ سەنەدیان نییە، هەروەهامەسعودی (٣٤٦ مردووە) تەنانەت ئاماژەی بەو سەرچاوانەش نەکردووە کە ریوایەتەکانی لێ کۆکردوونەتەوە، نەک دیارینەکردنی سەنەدو ریشەیان، هەردوکیشیان هەڵگری دیدو خوێندنەوەی تایبەت بەخۆیانن کە هەواداریێتی عەلی کوڕی ئەبوتالیب - یەو بێلایەن نین دەربارەی رووداوەکان، ئەمەش ئەرکەکە قورسترو ئەستەمتر دەکات، چونکە زۆرێک لەو ریوایەتە پڕ لەئیشکالیەتانەی باسیان کردووە هی سەردەمی خۆیان نەبوون، خۆیان شایەتحاڵی نەبوون، بەڵکە هەر دەماودەم بیستویانە، یان وەک خۆی دەیگێڕنەوە بەبێ ئاماژەکردن بەسەرچاوەکان، کەچی دواتر سەرجەم ئەم گێڕانەوە گومان لەسەرانە بوونەتە بنەڕەت و بنەمایەکی بەهێز بۆ دروستبوونی ئاینزا و ڕەوتی دژ بەیەک، هەروەها بوونەتە هۆی تاڵ و دژوارکردنی ژیانی موسڵمانەکان و سەرەنجامیش تەڵخکردنی ئاسۆی پێکەوەژیان و پێکەوەهەڵکردنیان لە سەردەمی ئێستا.

ئەگەر بمانەوێ وردتر لەم باسە بدوێین، ئەوە بەسە ئاماژە بەوە بکەین کە تەبەری بەدروستی ٥٨٦ بەسەرهات و هەواڵی مێژوویی لە کەسێک گێڕاوەتەوە کە ناوی (أبو مخنف لوط بن يحيى الكوفي)یە، سەرجەم ئەم ریوایەتانەش لە سەردەمی پێغەمبەرەوە دەگێڕێتەوە تا دەورانی حوکمڕانیی عەباسییەکان (١٣٢ ک) کەچی هەریەک لە ئیبن مەعین، ئەبو حاتەم، دارەقوتنی، ئیبن حەببان، زەهەبی بە جیاجیا سەرکۆنە و زەمیانکردووەو بەبێ متمانە ناویان بردووە (٦). ئەم ڕاوییە بەسەرهاتی وەها دەگێڕێتەوە پێنج لاپەڕەی تەواوە، کەچی نە ناوی سەرچاوەو نە سەنەدی تیا نییە، سەرجەم ریوایەتەکانیتریشی هەمان حاڵیان هەیە (٧). هەروەها ٢٨٠ ریوایەتی لە کەسێک گێڕاوەتەوە بەناوی محەممەد سائیب ئەلکەلبی (١٤٦ ک مردووە)، لەگەڵ ٣٠٠ ریوایەت لە محەممەد بن عەمر واقیدی(٢٠٧ ک مردووە)، لەگەڵ

چەندان کەسیتر کە سەرجەمیان لە پێوەرەکانی ڕەخنە دەرناچن و لایەندارن و گێڕانەوەکانیان ڕەتکراوەتەوە (٨). ئەم حاڵەتەی تەبەری کە یەکێکە لە گەورە پێشەواکانی تەفسیرو شەرعزانی و مێژوو مشتێکە بۆ نموونەی خەروارێکی گەورەی بەرهەمی کەلەپووری مێژوویی کە لێوان لێون لە بۆمب و چەکی دەستی گروپە ئاینییەکانی ئێستا بۆ بەرهەمهێنانی توندوتیژیی و ڕەتکردنەوەی یەکترو پێکدادان.

هەوڵەکانی چارەسەر

لەپاش هەندێ هەوڵی لێکۆڵەران و هەندێ کۆششی پەرتەوازەو سنورداری لەچەشنی ئیبن ئەلعەرەبی ئەندەلوسی مالیکی، ئیبن تەیمییە، ئیبن حەجەر، ئیبن کەسیر، رەنگە لەریزی مێژوونوسە گەورەکانی ئیسلامدا ئیبن خەلدون (٨٠٩ ک مردووە) یەکەم کەس بێت لە ئاستی گەورەکان کە درکی بەمەترسی قەبارەی ئەم ئاوەژووکردنە کردبێت و پێشنیازی ڕێگاچارەی بەرەنگاربونەوەو مامەڵە لەگەڵکردنی بەشێوەیەکی عەقڵانی و زانستی کردبێت. ئەم زانایە پێیوایە کۆمەڵێک هۆکاری بەهێزی ئاوەژوکردن و تەزویری مێژوو هەن، کە دوان لەوانە سەرەکیی و جێی سەرنجن، یەکەمیان دەمارگیریی مەزهەبی و دووەمیان، بەخششی ماددی و خەڵاتەکانی میرو دەسەڵاتداران، بۆیە هەمیشە پێداگریی کردووە لەسەر ئەوەی بە وریاییەوە مامەڵە لەگەڵ وردو درشتی گێڕانەوە مێژووییەکان و کۆی کەلەپووری مێژوویی ئیسلام بکرێت (٩)، بەڵام سەیر ئەوەیە هەر خودی ئیبن خەلدون خۆی کە لە هەمووکەس باشتر درکی بەم راستییە کردوە، پەیرەوی لەو ڕێگاچارانە نەکردووە کە پێشنیازیکردوە بۆ پاڵفتەکردنی مێژووی ئیسلام، لە بەرهەمەکەی خۆیدا (العبر) کە بەمێژووی ئیبن خەلدون بەناوبانگە لەسەر هەمان میتۆدی مێژوونوسانی پێش خۆی ڕۆشتووە کە گواستنەوەی هەواڵەکانە بەبێ سەرنجدان و وردبوونەوە لە مەتن و سەنەدەکانیان، ئەمەش وایکردوە میتۆدی پاڵفتەکردن جێگەی خۆی نەگرێت و گواستنەوەی لێشاوێک لە هەواڵ و زانیاری مێژوویی پڕ لە ئیشکال بەردەوامی هەبێت کە ئێستا بوونەتە کێشەی گەورە بۆ موسڵمانەکان. لە دوای ئیبن خەلدون کەسیتر لە ئاستی زانیاری و زانستی ئەودا درێژەی بەم میتۆدە نەداوە لە گەڕان بەدوای فاکتەری رووداوەکان و تێڕوانینی گوماناوی ریوایەتەکان، ئەمەش ڕێگەخۆشکەرە بۆ ئەوەی مێژووی ئیسلامی وەکو مێژووی گشتی بچێتە خانەی ئەو زانستانەی کە هەندێک بە شێخی چەواشەکاریی «شیخ الأضالیل» لە قەڵەمی دەدەن بەهۆی ئەو لێکەوتە خراپانەی لە ئەنجامی خوێندنەوەی ئەم مێژووەوە بەرهەم دێن، بۆ نموونە لە هەندێ لە سەرچاوەکانی شیعەدا هاتووە کە عەلی کوڕی ئەبو تالیب بە ڕاکێشان و پەلکێشان براوە بۆ بەیعەتدان بە ئەبوبەکر، هەندێکیتریان دەڵێن بە حەپل ڕاکێشراوە(١٠)، لەکاتێکدا هەر ئەم سەرچاوانە سوورن لەسەر ئەوەی عەلی کوڕی ئەبوتالیب بێوێنەیە لەغیرەت و ئازایەتی و شەهامەت، لەناو عەرەبیشدا وا باو بووە کە مەگەر کەسێک عەقڵی لەدەست دابێت، ئەگینا زاتی نەکردوە بەرەنگاریی عەلی ببێتەوە کە لە تەمەنیدا جگە لە خودا کڕنوشی بۆ هیچیتر نەبردووە، ئیتر چۆن دەچێتە عەقڵەوە بەزۆر شتێکی وەهای پێ بکرێت؟! بێگومان رەواندنەوەی ئەم تەمەو ئەم بەسەرهاتەو وەڵامدانەوەی بە پێوەرە ڕەخنەگرییەکەی ئیبن خەلدون هەموو پەیڕەوانی شیعە رزگار دەکات لە گرێ و هەست بە ستەملێکردنێکی قووڵ کە بەرانبەر سوننەکان هەیانەو ناهێڵێ بە ئاشتەوایی لەگەڵیاندا بژین. بەهەمانشێوە لەبەرەی سوننەکانیش چەندین نموونەو میراتی کەلەپووریی لەمە خراپتر هەیە

پێویستە کەلەپووری مێژوویی لە ئایین و شەریعەت جیا بکرێتەوە، دواتر بە میکانیزمی تایبەت مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت کە تەبا بێت بە بنەماکانی شەریعەت و شیکاری واقیعی و زانستی سەردەم

کە رێگرە لەوەی بیر لەهەڵکردن لەگەڵ شیعەکان بکەنەوە، کە تۆمەتبارکردنی وەزیری شیعی ئیبن عەلقەمییە بەوەی بەغدای دا بە دەست مەغۆلەکانەوە (٦٥٦ ک) دیارترین ئەو رووداوانەی کە کاریگەریی لەسەر ئێستا هەیە. زۆربەی سەرچاوە سوننییەکان تەنانەت رەسەنەکانیش، ئەم وەزیرە شیعییە بە هۆکاری ماڵوێرانی و کارەساتی هەموو ئوممەتی ئیسلام دەزانن لە کاتێکدا هەموو بەڵگە مێژوویی و خوێندنەوە عەقڵانییەکان کۆکن لەسەر ئەوەی شالاوی مەغۆل گەورەتر بوە لە رۆڵی ئەم وەزیرە شیعەیە، لاوازیی و دارمانی دەزگاکانی خەلافەتی عەبباسیش پێویستی بە خیانەتی ئیبن عەلقەمی نەبووە بۆ رووخان و کەوتن، رەنگە ناوبراو هەلپەرست بووبێت و خۆی و خێزانەکەی لە مەرگێکی حەتمی رزگار کردبێت لەپاش گرتنی بەغدا، هەر بەم هۆیەشەوە پۆستەکەی مابێتەوە لەسایەی حوکمڕانیی مەغۆلدا، بەڵام ناکرێت و ناچێتە عەقڵەوە ئەو بەتەنها هۆکاری کەوتنی بەغدا بووبێت (١١).

بەمدواییانە هەندێک لە مێژوونوس و توێژەرەکان هەوڵیانداوە بۆ قوتاربوون لەو گومان و دژیەکییانەی لە کەلەپووری مێژووی ئیسلامیدا هەن رێگای فەرمودەناسەکان بەکاربهێنن، لەوانەش لێکۆلینەوەی محەمەد تاهیر بەرزنجی لەسەر مێژووەکەی تەبەری و جیاکردنەوەی (صحيح الطبري) لە (ضعيف الطبري) لە دوتوێی ١٤ بەرگی گەورەدا، هەروەها بەرهەمەکانی مێژوونوسی عێراقی ئەکرەم زیا ئەلعومەری لە پێشەنگی ئەم هەوڵانەیە، بەڵام جێبەجێکردنی ئەم مێتودە سەخت و قورسە کە پشت بە زانستەکانی (علم الرجال) و (الأسانيد) دەبەستێت چەندین کۆمای گەورە لەخەرمانی کەلەپووری مێژوویی دەسوتێنێت و یەکسانی دەکات بە سفر، هەروەها چەندین کەلێن و بۆشایی لە سەردەمە مێژووییەکان دروستدەکات، بۆیە چەندە جێگەی خۆشحاڵی و دەستخۆشیی بووە، هێندەش جێگەی نیگەرانی و رەخنەیە، بەو پێیەی مامەڵەکردنی مێژوو وەکو فەرمودە لە باکگراوندو فەزا کۆمەڵایەتییەکە دایدەبڕێت و لەو رێسایە لایدەدات کە مێژوو وەکو ئەزموونی کۆمەڵگایەک تەماشا دەکات، نەک سەنەدو گێرانەوەی تاکە کەس، جگە لەوەش نەک مێژووی ئیسلام بەڵکە مێژووی هیچ میللەت و نەتەوەیەک بە پێوەرەکانی فەرموودەناسی نەنووسراوەتەوە، هەروەها مەرج و بەندوباوەکانی فەرمودەی بەسەردا جێبەجێنابێت، بەڵام بوونی ئەم مێتۆدە زانستییە وردو سەختگیرە بۆ ئەو گێرانەوەو جومگە مێژووییانەی کە هەڵوێستی فیقهی و مەزهەبییان لێ دەکەوێتەوە یان پەیوەستن بە ئەحکام و شەریعەتەوە شتێکی پێویستە، چونکە مێژووی عەقیدەو مێژووی شەریعەت جیاوازە لە مێژووی ئاسایی، لەدەرەوەی ئەم وێستگە گرنگانەش مێژووی ئیسلامی هەر لەقاڵبی گێرانەوە بەسەرهاتدا بمێنێتەوە، رەنگە زیانەکانی وەک ئێستا قورس نەبن کە لە زۆر جێگدا ئەوەندەی بەرهەمهێنەری رق و قین و پێکدادانن، هێندە فاکتەرێک نین بۆ پەرەدان بەگیانی لێبوردەیی و پێکەوەهەڵکردن.

بە کورتی

لەبەر رۆشنایی ئەم گوزەرەی سەرەوە دەکرێت بوترێت:

کەلەپووری مێژووی ئیسلام بەکۆلێک کێشەو گرێ و گۆلەوە گەشتۆتە نەوەکانی ئێستاو هێندەی لایەنە گەش و جوانەکانی هەلگری کێشەو قەیران و داوی پێکدادانە، چونکە لە ژینگەو دۆخێکی تەندروستتدا کۆنەکراوەتەوەو تۆمار نەکراوە. مامەلەکردن لەگەل ئەم کەلەپوورە وریایی زۆری پێویستە، خالی یەکەم پێویستە ئەم کەلەپوورە لە ئایین و شەریعەت جیا بکرێتەوەو دواتر بە میکانیزمی تایبەت مامەلەی لەگەلدا بکرێت کە تەبا بێت بە بنەماکانی شەریعەت و شیکاری واقیعی و زانستی سەردەم، هەندێک هەولیش لەم بوارەدا هەیە کە هەرچەندە کامل نین و چارەسەری یەکلایی و گشتگیر نین، بەلام دەکرێت ببنە میکانیزمێک بۆ پالفتەکردنی هەر هیچ نەبێ سەدە بەرایی و زێرینەکانی ئیسلام کە بە چاوی پیرۆزیی تەماشا دەکرێن و بەسەرهاتەکانی بوونەتە هۆی دروستبوونی چەندین دەستەبەندیی.

پەراوێزو سەرچاوەکان

(١) عبدالعليم عبدالرحمن خضر: المسلمون وكتابة التاريخ دراسة في التأصيل الإسلامي لعلم التاريخ، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ١٩٩٣، لا ٢٧٦.

(٢) محمد بن مطر الزهراني: تدوين السنة النبوية المشرفة من القرن الأولى إلى نهاية القرن التاسع الهجري، دار الهجرة، الرياض، ١٩٦٦، لا ٨٥.

(٣) أكرم ضياء العمرى: بحوث في تاريخ السنة المشرفة، مكتبة العلوم والحكم، المدينة، لا ٢٠.

(٤) القاضي أبي بكر ابن العربي، العواصم من القواصم، محب الدين الخطيب، المكتبة السلفية، القاهرة، العواصم من القواصم، لا ٢٤٦.

(٥) رواه البخارى ومسلم.

(٦) يحيى بن ابراهيم بن علي اليحيى: مرويات أبي مخنف في تاريخ الطبري، عصر الخلافة الراشدة، دراسة نقدية، دار العاصمة، الرياض، لا٣، ٤٣.

(٧) يحيى بن ابراهيم: مرويات أبي مخنف، لا ٥٧.

(٨) صحيح تاريخ الطبرى، حققه وعلق عليه، محمد طاهر البرزنجي، دار ابن كثير، دمشق، ج١، ص ١٦_٢٠.

(٩) ابن خلدون: المقدمه، تحقيق، علي عبدالواحد، القاهرة، ١٩٦٢، ١/٣.

(١٠) الجوهرى: السقيفه وفدک، تحقيق، باسم مجيد الساعدى، العتبة الحسينية،كربلاء، ٢٠١١، لا ٩٢؛ عباس القمى: بيت الأحزان فى مصائب فاطمه الزهراء، مكتبة الرسول الأعظم الإلكترونية، لا ١٢٣.

(١١) عبدالمجيد أبو الفتوح: التاريخ السياسي والفكري للمذهب السني في المشرق الإسلامي من القرن الخامس الهجري حتى سقوط بغداد، دار الوفاء، المنصورة، ط٢، ١٩٨٨، ٢٦١ـ ٢٧٢.

ئاوڕدانەوەیەك لە
زانستی کەلامی ئیسلامیی

جووتیار نەریمان
لەدایکبووی ١٩٨٣ سلێمانی.
بەکالۆریۆس لە فەلسەفە و تەسەوفی ئیسلامیدا،
ماستەر لە زمان و ئەدەبی فارسیدا.
چەند وتار و لێکۆڵینەوەی بڵاوکراوەی هەیە

فەلسەفە یەکێکە لە گرنگترین دەرکەوتە عەقڵانییەکانی کەلەپووری فیکریی ئیسلامی. وێڕای ئەوەی موسڵمانان خۆیان داهێنەری فەلسەفە نەبوون، لێ شارستانییەتی تازەڕسکاوی ئیسلامیی، فەلسەفەی وەک زەرووڕەتێکی ژیاری لە شارستانییەتەکانیی دی وەرگرت و لە خۆیدا هەرسی کرد و بابەتگەلێکی نوێی بەرهەمهێنا. گەڕانەوە بۆ کەلەپووری عەقڵانیی ئیسلامیی بە هەر شێوەیەک و بۆ هەر ئامانجێک بێت، ڕێگەکەی بە فەلسەفەی ئیسلامیدا گوزەر دەکات؛ بەڵام فەلسەفە تاکە سەرچاوەی عەقڵانییەتی ئیسلامیی نییە، بەڵکو خۆری عەقڵانییەتی ئیسلامیی لە چەند ئاسۆیەکی تریشدا پرشنگی داوە، وەک: لۆژیک، کەلام، ئوسووڵی فیقهـ و تەنانەت خودی فیقهیش. فەلسەفە و کەلامی ئیسلامیی هێندە پێکەوە گرێدراون کە هەندێک جار جیاکردنەوەیان هێند ئاسان نییە. زاراوەکانیان و شێوازی ئیستیدلالیان تەواو لێک دەچێت، ئەوەی لێکیان جیا دەکاتەوە بریتییە لە بابەتی سەرەکییان و ئامانجی کارکردنیان.

زانستی کەلام بە هەموو ڕێچکە جیاوازەکانیەوە، یەکێکە لە دەرکەوتەکانی کەلەپووری عەقڵیی ئیسلامیی. گومان لەوەدا نییە کە کەلام لە سەرەتادا بریتی بوو لە هەوڵدان بۆ سەلماندنی بنەماکانی بیروباوەڕی ئیسلامیی بە شێوەیەکی عەقڵی، ئەمەش کەلامی ڕووبەڕووی سنووردداربوون و پابەندبوون بە کۆمەڵێک پێشگریمانە کردبۆوە، بەڵام بە شێنەیی کەلام پانتاییەکی عەقڵیی فراوانی لەبەردەم خۆیدا ئاوەڵا کرد کە لە هەندێک شوێندا تەواو ڕەنگی فەلسەفەی بەخۆوە گرتووە. ئەگەر سەرنج بدەینە ئەو بابەت و مشتومڕە عەقڵییانەی کە وەک پێشەکیی زانستی کەلام لە کتێبە بەناوبانگەکانی وەک (المواقف)ی عەزودەدینی ئیجی و شەرحەکەی میر سەیید شەریفی جورجانی، هەروەها (شرح المقاصد)ی تەفتازانی، تەنانەت (الفضیلة)ی مەولەویی تاوەگۆزیدا هاتوون، ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە قەڵەمڕەوی عەقڵ لە زانستی کەلامدا تا چ ڕادەیەک فراوانە. ئەمە لە کاتێکدایە کە ئەوانەی باسکران کتێبی کەلامیی ئەشعەرین نەک موعتەزیلی، ئەشعەرییەکانیش لای خەڵکی ڕەشۆکی وەک دژەعەقڵ ناسێنراون.

لای خوێنەر ڕوونە کە کەلامی موعتەزیلە لە ترۆپکی عەقڵانییەتدایە و پێویست بە ڕوونکردنەوە ناکات، بەڵام کەلامی ئەشعەرییش نەک هەر عەقڵانییە، بەڵکو ئەشعەرییەکان بەشدارێکی چالاکی وتووێژە عەقڵانییەکان و ڕکابەرێکی عەقڵانیی موعتەزیلە و ئارگۆمێنتەکانیان بوون، بە جۆرێک کە مشتومڕەکانیان بوونە هۆی گەرمبوون و قووڵبوونەوەی گفتوگۆکان و لەو نێوەندەشدا دەیان بابەتی گرنگی عەقڵی و وجوودی گەنگەشە کراون. ئەگەر ئەشعەرییەکان لە ئەساسیشدا عەقڵانی نەبووبن -کە وا نییە- ئەوا کێبەرکێیان لەگەڵ عەقڵانییەکانی وەک موعتەزیلە و فەیلەسووفاندا وای لێ کردبوون، خۆبەخۆ بەشداری فەلسەفاندن بن. ئەو ڕەخنانەی کە ئیمام ئەوحامیدی غەزالی ڕووبەڕووی فەلسەفەی دەکاتەوە، لای ئیمام فەخری ڕازی گوڕوتینێکی زیاتر وەردەگرێت و ڕەخنە توند و گومانبزوێنەکانی ئیمام فەخری ڕازی دەبنە هەوێنی دەیان بابەتی فەلسەفی کە دواتر فەیلەسووفانی وەک نەسیرەدینی تووسی لە وەڵامی فەخری ڕازیدا گەنگەشەیان دەکەن.

جگە لەو دوو ڕەوتە کەلامییە سەرەکی و بەناوبانگەی جیهانی ئیسلام (موعتەزیلە و ئەشعەرییەکان)، چەند ڕەوتێکی کەلامیی دی هەبوون کە هەر لەژێر کاریگەریی ئەو دوو ڕەوتەدا بوون و هەریەک بە ڕێژەیەک کاریگەریی یەکێک، یان هەردوو ڕەوتە سەرەکییەکەی بەسەرەوە بوو.

کەلامی ئیسلامیی تەنها لە کۆمەڵێک مشتومڕی نێوان ڕێچکە کەلامییەکاندا کورت ناکرێتەوە، بەڵکو وەک ئاماژەی پێکرا، ڕێچکەیەکی وەک ئەشعەری لەگەڵ فەیلەسووفان و گوزارە و ئیستیدلالە فەلسەفییەکانیشدا لە کێبەرکێدا بوو و مشتومڕ و ئیستیدلالی عەقڵیی بە شێوەی بورهان و جەدەل لەگەڵدا گەیاندبوونییە لوتکە. لە بەرانبەردا کەلامی موعتەزیلە و ئیسماعیلییەکان و هاوشێوەکانیان زیاتر ڕەنگی فەلسەفەی بەخۆوە گرتبوو و سنووری نێوانیان لەگەڵ فەلسەفەدا یەکجار کەم بووبووەوە؛ بە جۆرێک کە بە خوێندنەوەی کتێبە کەلامییەکانیان هەست دەکەیت دەقێکی فەلسەفی دەخوێنیتەوە نەک کتێبێکی عەقیدە. بەم پێیە، کۆی کەلامی ئیسلامیی بە سەرجەم ڕێچکەکانیەوە دەرکەوتەیەکی زۆر دیاری عەقڵی ئیسلامین و بە گشتیی کەلام و وتووێژە کەلامییەکان سەرچاوەیەکی گرنگی ناسینی کەلەپووری عەقڵیی ئیسلامین کە دەکرێت لەژێر ڕۆشنایی فەلسەفەی نوێدا دەستیان بۆ ببرێت و سەرلەنوێ بخوێنرێنەوە.

کۆمەڵێک بابەت هەن کە لە کەلامی ئیسلامییدا ورووژێنراون و دەکرێت بە دیدی فەلسەفەی نوێوە شرۆڤە و ڕەخنە بکرێن، وەک کۆنی (قدم) یان نوێبوونی (حدوث) جیهان، قسەکردن لەسەر هەبوون و نەبوون و (حال)،سەدەمی ئیحتیاجی هۆگر بە هۆکار (مناط إحتیاج المعلول إلی العلة)، گێڕانەوەی لەناوچوو (معدوم)، پێوەندیی نێوان زات و سیفاتی خودا و پاشکۆکانی ئەم باسە، ماهییەتی عەقڵ و ڕادەی دەستگەیشتنی بە ڕاستییەکان و توانایی عەقڵ لە کەشفکردنی نەزانراوەکان، سنووری عەقڵ و تەرجیحی نێوان عەقڵ و نەقڵ، بابەتی عەقڵیبوون یان شەرعیبوونی چاک و خراپ (حسن و قبح)، تەئویلی ئایەت و فەرموودە یان ڕەتکردنەوەی تەئویل و چەندین بابەتی گرنگی تر.

هەبوونناسی

لە فەلسەفە و کەلامی ئیسلامییدا قسەکردن و ڕامان لە هەبوون (وجود) و باسکردن و شرۆڤەکردنی ئەحکامەکانی هەبوون، پلە و ئاستەکانی، ڕەسەنایەتیی هەبوون، پێوەندیی لەگەڵ ماهییەت و چەند پرسێکی دی، سەرتۆپی زۆربەی باسەکان بووە؛ بە تایبەت لە فەلسەفەدا. لە کەلامیشدا هاوتا لەگەڵ فەلسەفەدا ئەم پرسانە شرۆڤە و تەتەڵە کراون. هێندێک جاران ئەو دوو ڕەوتە (فەلسەفە و کەلام) لەم پرسانەدا ڕووبەڕووی یەک بوونەتەوە، بەڵام بە گشتی هاوتەریب بوون.

بە سەرنجدان لە پرسەکانی پێوەست بە هەبوون، دەردەکەوێت هەردوو ڕێچکەکە لە سەلماندنی (واجب الوجود) و پاشکۆکانیدا وەک بنەمای هۆکاریتی (العلیة)، پووچیی خول و زنجیرە (الدور و التسلسل)یەک ڕێگە دەگرنە بەر. لەبەر ئەوەشە لەم پرسانەدا جیاوازییەک لە نێوان فەیلەسووفێک و موتەکەلیمێکدا نییە.

ئیبن سینا لە باسی سەلماندنی (واجب الوجود) دا دەڵێت: «هەموو هەبوویەک ئەگەر سەرنج بدەیتە خودی خۆی بەبێ لەبەرچاوگرتنی غەیری خۆی، ئەوا: یان بە جۆرێکە کە هەبوونی بۆ واجب دەبێ خۆی لە خۆیدا، یان بۆی واجب نابێت. ئەگەر بۆی واجب بوو، ئەوا خۆی بۆخۆی [هەبوونی] حەقەوخۆبەخۆ (واجب الوجود)ە و قەییوومە؛ خۆ ئەگەر بۆیشی واجب نەبوو، ناشێ پاش ئەوەی گریمانەی هەبوونی کرا بگوترێت: خۆی لە خۆیدا مومتەنیعە؛ بەڵام ئەگەر لەگەڵ لەبەرچاوگرتنی زاتی هەبووەکە مەرجێک هاوپێچ بکرێت، وەک مەرجی نەبوونی هۆکار، ئەو کاتە دەبێتە مومتەنیع، یان بە بەمەرجگرتنی هەبوونی هۆکار دەبێتە واجب. خۆ ئەگەر هیچ مەرجێکی لەگەڵدا هاوپێچ نەکرێت، نە هەبوونی هۆکار و نە نەبوونی، ئەو دەمە حاڵەتی

سێیەم دەمێنێتەوە کە بریتییە لە ئیمکان، ئەو دەمە، بە بەهەند وەرگرتنی زاتەکەی دەبێتە ئەو شتەی کە نە واجبە و نە مومتەنیعە. کەواتە هەموو هەبوویەک: یان خۆی لە خۆیدا (واجب الوجود)ە، یان خۆی لە خۆیدا (ممکن الوجود)ە». [١]

هەر ئەم بابەتە لای زانایانی کەلام سەلمێنراوە و هەبوونی مومکین، لەڕێی زنجیرەی هۆ و ئەنجامەوە بە هەبوونی واجبەوە گرێ دەدەن. بێگومان هەندێک جیاوازی لە تێڕوانین و ناونانی واجب و مومکیندا هەیە لە نێوان فەیلەسووفان و موتەکەلیماندا.

گەورە موتەکەلیمی ئەشعەری، قازی عەزودەدینی ئیجی لەم بارەیەوە دەڵێت:

«... یان ئەوەتە هەڵسووڕێنەری جیهان (واجب الوجود)ە، کە ئەوەش داواکراوەکەیە [بۆ سەلماندنی]، یاخود دەبێ (ممکن الوجود) بێت کە دەبێ کارتێکەرێکی هەبێت و ئەمەش دووپات دەبێتەوە و یان بە خول و زنجیرە کۆتاییی دێت، یان بە (واجب الوجود)ێک خۆی لە خۆیدا...». [٢]

وەک دیارە، لەگەڵ ئەوەشدا کە جیاوازی هەیە لە شێوازی ئیستیدلالی هەرکامیاندا، بەڵام ئەنجامەکە هەر یەکە. نابێت ئەوەشمان لەبیر بچێت کە (واجب الوجود) لای فەیلەسووفان لە دوو جۆردا پۆلێن دەکرێت: (واجب بذاتە و واجب بغیرە) بەڵام ئەم پۆلێنکردنە لای زانایانی ئەشعەری ڕەتدەکرێتەوە و ناکۆکیی نێوانیشیان زیاتر لەسەر ناونانە نەک لەسەر ئەسڵی پرسەکە.

بابەتی پووچیی خول و زنجیرە کە هەر بەم باسەوە گرێدراوە، یەکێکی ترە لەو پرسانەی فەیلەسووفان و زانایانی کەلام پێکڕا قبووڵیانە و کەسانێکی وەک ئیبن سینا هەوڵی ئەوەیان داوە بە بورهان پووچییان بسەلمێنن. لای زانایانی کەلام شتەکە وەک بنەمایەکی چەسپاو سەیری کراوە.

یەکێک لە گرنگترین پرسەکانی پێوەست بە هەبوون و ماهییەت، بریتییە لە پرسین لەبارەی ڕەسەنایەتیی هەبوون و ماهییەتەوە. پرسیارەکە لەوەدایە کە ئاخۆ ئەوەی جیهان و بوونەوەری پڕکردووە و ئێمە دەست و پەنجەی لەگەڵ نەرم دەکەین ماهییەتە یان هەبوون، ئاخۆ ئەو دووانە یەکن یان جودان، ئەگەر یەکن ئەدی بۆ بە جیا لەبەرچاو دەگیرێن، خۆ ئەگەر جودایشن، ئاخۆ کامیان ڕەسەنن و کامیان ئیعتیباری؟

ئەم پرسە لای مەلا سەدرا زۆر بە جدی توێژینەوەی لەبارەوە کرا و دەتوانین بڵێین قسەی کۆتایی تێدا کردووە؛ هەرچەند دوای ئەویش هەوڵی ڕەتکردنەوەی بورهانەکانی دراوە، بەڵام هەوڵەکان لە ئاستێکی نزمدان و بورهانەکانی سەدرا لە هێز و گرنگییان کەمی نەکردووە.

مێژووی جیاکاری لە نێوان هەبوون و ماهییەتدا کۆنە و ئەرستۆ ئاماژەی بەو جیاوازییە کردووە و گوتوویەتی: جیاوازی هەیە لە نێوان «مرۆڤ چییە» و «مرۆڤ هەیە». [٣] لەناو موسڵماناندا، بەر لە مەلا سەدرا بابەتی ڕەسەنایەتیی هەبوون یان ماهییەت گیروگرفتێکی سەرەکی نەبووە. هەندێک لە مێژوونووسانی فەلسەفەی ئیسلامیی وای بۆ دەچن، سەرەتا شێخی ئیشراق (سوهرەوەردی) فەلسەفەکەی خۆی لەسەر بنەمای ڕەسەنایەتیی ماهییەت داناوە، پاشان مەلا سەدرا ڕەتی کردۆتەوە. حەقیقەت ئەوەیە کە لە هیچ کتێبێکی سوهرەوەردیدا وەها شتێک بە ڕوونی بەرچاو ناکەوێت، ڕەنگە سەرچاوەی ئەم بەهەڵەداچوونە ئەوە بێت کە شێخی ئیشراق ئەساسی فەلسەفەکەی خۆی لەسەر ڕووناکی داڕشتووە کە ڕووکاری ماهییەتی زووتر دێتە زەینەوە.

لە کتێبی (المواقف)دا–کە کتێبێکی گرنگی کەلامی ئەشعەرییە- چەردەیەک لە ڕیشە

کاڵبوونەوەی باسە کەلامییەکان بەهۆی باڵکێشانی سەلەفییەت بەسەر جیهانی ئیسلام و بیری ئیسلامیدا لەنێو زۆربەی هەرە زۆری بزاوتە ئیسلامییەکان، زیانێکی گەورەی لە نەوەی نوێی موسڵمانان داوە.

مێژووییەکانی ئەم باسە گەنگەشە کراوە. قازی عەزودەدینی ئیجی لەسەر زاری ئیمام فەخری ڕازی، سەبارەت بە پرسی شتایەتی (شیئیة)ی نەبوون، ئەوە دەخاتە ڕوو کە ڕیشەی ئەم باسە لە جیاوازیکردن لە نێوان هەبوون و ماهییەتدایە، ئەو پێی وایە زانایانی موعتەزیلە وەک ئەبو هوزەیلی عەللاف و کەعبی و شاگردە بەغدادییەکانیان بڕوایان وایە کە ماهییەت زێدەباری وجوودە و لێی جیایە، بەڵام ئەشعەرییەکان لە ئەساسەوە ئەوە ڕەت دەکەنەوە و پێیان وایە لە واقیعدا ئەوەی هەیە یەک شتە [کە هەبوونە] و ئەگەر گریمانەی هەبوونی ماهییەت بکرێت لە دەرەوەی هەبوون، ئەوا ماهییەتە نەبووەکان دەبنە هەبووی نەبوو کە شتێکی مەحاڵە. (٤)

ئەوەی گرنگە لە هێنانەوەی ئەم باسەدا، ئەوە بوو کە سەرنجی خوێنەر بۆ بەشداریی زانایانی کەلام ڕابکێشین لە پرسە فەلسەفییە ورد و ئاڵۆزەکاندا. دەیان پرسی ئاڵۆزی فەلسەفیی لەلایەن زانایانی کەلامەوە تاووتوێ کراون و کاریگەرییەکی دوولایەنە لە نێوان فەلسەفە و کەلام و فەیلەسووفان و موتەکەلیمانی موسڵماندا هەیە.

تیۆری مەعریفە

ئەوە ڕوونە کە تیۆری مەعریفە (Epistemology) وەک لقێکی سەربەخۆی فەلسەفە مێژوویەکی زۆری نییە و لەم سەدانەی دواییدا، لە سەدەی حەڤدە بەدواوە لە ڕۆژئاوا گەشەی پێدرا و وەک زانستێکی سەربەخۆ لە فەلسەفە جیابۆوە؛ بەڵام ڕیشەی باسە سەرەکییەکانی تیۆریی مەعریفە لە یۆنانی کۆندا هەبوون و فەیلەسووفان و سۆفستاییەکان بەشێکی گرنگی ناکۆکییەکانیان بۆ بابەتەکانی تیۆری مەعریفە دەگەڕایەوە. بەر لەوانیش لە کەلەپووری فیکری و فەلسەفیی یۆناندا لە سەدەکانی (٦-٥ پێش زایین) بە شێوەیەکی بەربڵاو هەندێک پرسی پەیوەست بەم بابەتە گەنگەشە کراون. (٥)

لای بیرمەندانی موسڵمانیش ڕیشەی گەلێک بابەتی پەیوەندیدار بە تیۆری مەعریفە بە شێوەیەکی ڕێکنەخراو و پەرشوبڵاو لە زانستەکانی وەک کەلام، ڕەوانبێژی، لۆژیک، فەلسەفە و ئوسووڵی فیقهدا گەنگەشە کراون. لە زانستی کەلامدا بەشێکی زۆری مشتومڕەکان مادەی خاوی پرسەکانی تیۆری مەعریفەن. هەندێک بابەتی وجوودییش کە لای زانایانی کەلام بابەتی ڕامان و توێژینەوە بووە ڕیشەی دەچێتەوە سەر تیۆری مەعریفە.

پەیوەندیی نێوان زات و سیفاتی ئیلاهی نموونەیەکی زیندووی ئەم بابەتەیە کە دەکرێت لە هەردوو ڕووکاری وجوودی و مەعریفەتناسییەوە بۆی بڕوانین.

یەکێک لە پرسە هەرە بنەڕەتییەکانی پەیوەست بە تیۆری مەعریفە بریتییە لە ئیمکانی دەستڕاگەیشتن بە مەعریفەی شتەکان، ئەم بابەتە لای سۆفستاییەکان ڕەت دەکرایەوە و سوقرات و ئەفلاتوون و ئەرستۆ وفەیلەسووفانی دوای ئەوان بە بورهان بیروڕای سۆفستاییەکانیان ڕەت کردۆتەوە. ئەم پرسە لای

موتەکەلیمانیش هەر وەک فەیلەسووفان مایەی گرنگیپێدان بوو و ئەوانیش دەستڕاگەیشتن بە مەعریفەیان وەک بەردی بناغەی زانستەکەی خۆیان دادەنا، لەبەر ئەوە بە هەموو جۆرێک گومان خستنە سەر ئەم بنەمایەیان ڕەت دەکردەوە. بۆ نموونە مەولەویی تاوەگۆزی کە موتەکەلیمێکی ئەشعەرییە لە وەڵامی سۆفستاییاندا بەم جۆرە باسی حەقیقەتی شتەکان و ئیمکانی زانینیان دەکات:

حقايق الأشيـاء، كالعلم بها
ثابتة؛ من عاندوا فنبـها
و ردهم دفعـا بأى صورة
بنظر يمكن، أو ضـــرورة
قل: نفيها، إن لم يكن محققا،
فثبـت؛ فزعمهـم تزلقا
و إن تحقق فذا يصيـح:
يا قوم! هل إطلاقكم صحيح؟
إن انتهوا فـذا؛ فلا تمـار
و إن أبوا فخلهـم فى النار (٦)

واتای ئەو بەیتانە: «حەقیقەتی شتەکان، هەروەک زانینیان جێگیر و سەلمێنراوە و هەرکەس ئینکاری بکات ئاگاداری بکەرەوە و بە هەموو شێوەیەک وەڵامیان بدەرەوە، چ بە شێوەی ئیستیدلالی تیۆری بێت، یان وەبیرهێنانەوەی بەدیهییات. پییان بڵێ: ئەگەر نەفیی حەقیقەتی شتەکان سەری نەگرت، ئەوا داواکراوەکە سەلمێنرا و گومانەکەیان پووچ بووەوە، خۆ ئەگەر سەری گرت، ئەو دەمە [بورهانەکەتان بە زمانی حاڵ] هاوار دەکات: گەلۆ! ئاخۆ بۆچوونەکەتان ڕاستە؟ [واتە ئەگەر بیسەلمێنن دیسان خۆیان ڕەت دەکەنەوە، دەنا قسەکەیان خۆی پووچ دەبێتەوە]. ئەو دەمە ئەگەر وازیان هێنا، مشتومڕیان لەگەڵ مەکە، ئەگەر وایان نەکرد، فڕێیان دەرە ناو ئاگر.

مەولەوی لە بەیتی کۆتاییدا ئیهامی بەکار هێناوە، مەبەستی لە خستنە ناو ئاگر ئەوەیە: با ئەو دەمە ئیدراکی سووتانیش ئینکار بکەن.

مەولەویی تاوەگۆزی بە دیقەتێکی یەکجار وردەوە سنووری هەریەك لە عەقڵ و نەقڵ دەردەخات، پێیوایە لە هەندێك حاڵەتدا دەبێت وەحی لێگەڕێت عەقڵ کاری خۆی بکات.

لای فەیلەسووفانی وەک ئیبن سینا، هەرچەندە زانین و ئیدراکی شتەکان مومکینە، بەڵام دەستڕاگەیشتن بە حەقیقەتی ئەو شتانە شتێکی یەکجار دژوارە، ئەوەی مایەی سەرنجە ئەوەیە کە لەو بەیتانەی سەرەوەی مەولەویدا، وا دەردەکەوێت کە مەولەوی ئەو دژوارییەی قبووڵ نییە لەوێدا کە دەڵێ (کالعلم بها).

ئیبن سینا پێیوایە دەستڕاگەیشتن بە حەقیقەتی شتەکان وەک خۆی شتێک نییە لە توانی مرۆڤدا بێت، بەڵکو ئەوەی مرۆڤ دەستی پێی ڕادەگات تەنها بریتییە لە تایبەتمەندێتیی شتەکان و هەندێک لە سیفەتە دەرەکییەکانی، هەروەها ئێمە تەنها ئەوە دەتوانین کە بزانین شتێک ڕواڵەت و جەوهەری هەیە، یان عەرەز و تایبەتمەندیی هەیە، بەبێ ئەوەی پەی بە خودی شتەکە ببەین. (٧)

وەک پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، لای مەولەوی دەستڕاگەیشتن بە حەقیقەتی شتەکان شتێکی هێندە دژوار نییە، بەڵکو بە ڕاشکاوی دەڵێ زانینی شتەکان وەک حەقیقەتی شتەکان سەلمێنراوە. هۆکاری ئەم جیاوازییەی نێوان موتەکەلیمێکی وەک مەولەوی و فەیلەسووفێکی وەک ئیبن سینا ئەوەیە کە لای مەولەوی دەستڕاگەیشتن بە شتەکان تەنها لە ڕێی عەقڵەوە نییە، بەڵکو ئامرازێکی تریش هەیە کە لەسەروو قەلەمڕەوی عەقڵدا کار دەکات کە بریتییە لە وەحی.

پێوەندیی نێوان عەقڵ و نەقڵ

یەکێک لە جیاوازییەکانی فەیلەسووف و موتەکەلیم ئەوەیە کە فەیلەسووف لە دەرەوەی وەحی و بێ گوێدانە نەقڵ هەنگاو دەنێت و ئیستیدلال دەکات، بەڵام موتەکەلیم نەک هەر پابەندی وەحییە، بەڵکو لە هەوڵی سەلماندنی عەقڵانیی گوزارە وەحیانییەکانیشدایە.

ئەوەی لای زانایانی کەلامی ئەشعەری جەختی لێدەکرێتەوە ئەوەیە کە عەقڵ سنووردارە و تەنها لە قەڵەمڕەوی خۆیدا دەتوانێت کارا بێت، بەڵام لە شوێنێکدا دەوەستێت و پێویست دەکات نەزانراوەکان لەڕێی وەحییەوە کەشف بکرێن.

مەولەویی تاوەگۆزی بە دیقەتێکی یەکجار وردەوە سنووری هەریەک لە عەقڵ و نەقڵ دەردەخات و لەگەڵ ئەوەشدا کە عەقڵ بە سنووردار دەزانێت، بە ئازایەتییەکی تەواوەوە هەمان شت بۆ وەحییش بە ڕاست دەزانێت، واتە پێیوایە لە هەندێک حاڵەتیشدا وەحی لێگەڕێت عەقڵ کاری خۆی بکات. مەولەوی دەڵێت:

دليلنا ما يمكـن التوصــل
بنظر فيه لحكم يوصـــل
يختص بالجازم ذاك تـــار
فقد يقابلـــه الأمـــار
موكول نقل منه ذا نقلـــي
إن لم يكن كذا فذا عقلـــي
و تار القطع منه كائـــن
بأن اعانت ذلک القرائـــن
و مستوى الجنبين عند العقـل
ليس له سوى شجاع النقـل
و ما عليه النقل قد توقفــا
ليس سوى العقل له شئ كفى (٨)

واتە:بەڵگە لای ئێمە ئەوەیە کە لەڕێیەوە و بە تێڕامانی بگەیتە حوکمێک کە هێندێک جاران یەقینییە، کە لە بەرانبەریدا [حوکمی] (أمارة) هەیە [کە حوکمێکی غەیرە یەقینییە]. بەشێک لەو بەڵگانە بە نەقڵ سپێردراون و پێیێن دەگوترێت نەقڵی، غەیری ئەوەیش [بەڵگەی] عەقڵییە و هەندێک جار یەقینیان لێوە بەدەست دێت ئەگەر لەلایەن قەرینەوە پاڵپشتیی کرابێت؛ بەڵام ئەو بەڵگانەی کە سەلماندن و ڕەتکردنەوەیان لەلایەن عەقڵەوە یەکسان بێت و عەقڵ تێیدا بوەستێت، هیچ ڕێگەیەکمان نییە بۆ یەکلاییکردنەوەیان جگە لە نەقڵ. ئەو بەڵگانەش کە نەقڵ تێیدا دەستەوستان دەبێت، جگە لە عەقڵ هیچ شتێکی تر نییە کە بەس بێت [بۆ یەکلاییکردنەوەی].

دوایین بەیت باس لەوە دەکات کە هەندێک شوێن هەیە تەنها قەڵەمڕەوی عەقڵن و نەقڵ (وەحی) تێیدا دەوەستێت و دەستەوستانە. ئەمە خاڵێکی گرنگە کە موتەکەلیمێکی ئەشعەری دەریببڕێت. ئەوە ڕوونە کە لای موعتەزیلە عەقڵ یەکەمین هەنگاوی گەیشتنە بە حەقیقەت و پێش وەحی دەکەوێت، بەڵام بە ڕاشکاوی ئەشعەرییەکان دان بە وەها شتێکدا نانێن. دەکرێت ئەو خاڵەی مەولەوی ئاماژەی پێکردووە لە قۆناغی پێش ئیمانهێناندا جێی بکرێتەوە کە لەوێدا مرۆڤ ناتوانێت پابەندی وەحی بێت. ئەمەش هەمان ڕای موعتەزیلەکانە.

بە گشتیی کەلامی ئیسلامیی سەرچاوەیەکی گرنگی کەلەپووری عەقڵیی ئیسلامییە کە دەیان پرس و بابەتی عەقڵی و فەلسەفیی تێدا تاووتوێ کراوە و دەریایەکەسەدان گەوهەری گرانبەهای تێدایە. کاڵبوونەوەی باسە کەلامییەکان بەهۆی باڵکێشانی سەلەفییەت بەسەر جیهانی ئیسلام و بیری ئیسلامیدا لەنێو زۆربەی هەرە زۆری بزاوتە ئیسلامییەکان، زیانێکی گەورەی لە نەوەی نوێی موسڵمانان داوە، لەوەدا کە کەلەبەرێکی گەورە لەنێوان ئەوان و ئەو کەلەپوورەدا دروستبووە و بە هۆیەوە زۆر گیروگرفتی عەقڵی و عەقائیدی هەیە کە لە ڕابوردوودا براونەتەوە بەڵام ئێستا نەوەی نوێ لێیان بێئاگایە و ڕووبەڕووی هەڵدێریان دەکاتەوە.

سەرچاوە و پەراوێز:

(١) ابن سينا، الاشارات و التنبيهات،ج٣، دار المعارف، (بدون تاريخ) القاهرة، ل١٩.
(٢) ايجى، عضدالدين، المواقف،دار الجيل، (١٩٩٧) بيروت، ج٣، ل١٣.
(٣) يثربى، يحيى، تاريخ تحليلى- انتقادى فلسفه اسلامى، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و انديشه اسلامى، (١٣٨٨) تهران. ل١١٧.
(٤) ايجى، عضدالدين، المواقف ج١، ل٢٦٦.
(٥) چاتراجى، ساتيش چاندرا و داتا، دريندراموهان. معرفى مكتب هاى فلسفى هند، انتشارات مركز مطالعات و تحقيقات اديان و مذاهب، (١٣٨٤)قم. ل١٧٣.
(٦) المدرس، الشيخ عبدالكريم محمد. الوسيلة فى شرح الفضيلة، مطبعة الارشاد، (١٩٧٢) بغداد، ل٧٧.
(٧) ابن سينا، التعليقات، مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامى حوره علميه (١٣٧٩) قم، ل٣٤.
(٨) المدرس، الشيخ عبدالكريم محمد. الوسيلة فى شرح الفضيلة، ل١٣٠- ١٣٢.

پەیڤێك لەسەر كەلەپوور و ڕێكارەكانی دووبارە خوێندنەوەی

د. سەباح بەرزنجی

دكتۆرا لە فیقهـ و بنەماكانی یاسا.

نۆ چاپكراوی هەیە بە كوردی، عەرەبی و فارسی.

دە لێكۆڵینەوەی زانستی بڵاوكراوەی هەیە.

سەرۆكی سەنتەری زەهاوییە بۆ لێكۆڵینەوەی فیكریی.

کەلەپووری ئیسلامیی بەهەموو ئەو بەرهەمە نووسراوانە دەوترێت کە زانایانمان بە درێژایی پانزە سەدە بۆیان جێهێشتووین سەبارەت بە بیروبڕوا، کردەوە، ئاکار، پەروەردە، سیاسەت و حیکمەتەکانی دیکەی ژیان.لەو ساتەوەختانەوە کە ویستوویانە بیرو هزریان پاراوبکەن بە دەقەکانی قورئان و فەرموودە و لەسەر لاپەڕەی زەین و بیری نەوەکانی دوای خۆیان بینەخشێن.

ئەم کەلەپوورە زۆرترینی بە زمانی عەرەبی، هەندێکیشی بەزمانەکانی فارسی، کوردی، تورکی، هیندی، ئوردو و پشتۆ نووسراوە و ئێستاش بە زۆربەی زمانە زیندووەکانی دنیا دەنووسرێت. کەم جێگا هەیە لەم جیهانە فراوانە کەلەپووری ئیسلام و بەرهەمی زانایەکی وابەستەی ئەم ئایینەی پێنەگەشتبێت و کاریگەریی لەسەر رەوتی بیرکردنەوەی خەڵکەکەی دانەنابێت.

چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم کەلەپوورە فرەچەشن و فرەرەهەندە و بگرە لە هەندێک رووەوە ناتەبا و پر لە تەوژمە، هەنووکە بابەتێکی هەستیاری ناوەندەکانی ئەکادیمییە و لەم پێناوەدا گۆشەنیگای جیاواز پەیدابووە.

کەلەپوور رەگەزێکی گرنگە لە پێکهاتەی شوناسی هەر گەل و نەتەوە و ژیارو ئایینێکدا، کە بەردەوامیی جەوهەریی پێدەبەخشێت و جیای دەکاتەوە لەوانی تر، ئەم کەلەپوورە بۆی هەیە زۆر یان کەم، کراوە یان داخراو، لێبوردە یان پەرگیر بێت. چونکە کەلەپوور خۆی وابەستەیە بە مرۆڤەوە، بە هەموو خەسڵەت و ئاڵۆزییەکانیەوە، بەجوانی و ناشیرینییەوە، بە گەشبینیی و رەشبینییەوە، لە هەموو قۆناغەکانی رەوتی مێژوویی ئەودا، بە کاتەکانی سەرکەوتنییەوە، بە ساتەکانی شکستییەوە.

لە کەلەپووردا هەم گیانی تاک و هەم گیانی (کۆ) بەرجەستە دەبێت، بە هەموو ئاراستەیەکی مرۆڤانە

کۆمەڵێك رێگر و کۆسپی گەورە هەیە لەبەردەم دووبارە خوێندنەوەی کەلەپووردا وەکو تەقلیدگەرایی و پیرۆزدانانی رابردوو و دەمارگیری بۆ مەزهەب و گرووپەکان.

و نامرۆڤانەوە. واتە بۆی هەیە کەلەپوور تەواو مرۆڤانە و خێرخوازانە و پڕ لە بەرژەوەندیی و گیانی بڵند بێت، بە پێچەوانەوە بۆی هەیە زۆر بەرتەسک و شەڕخواز و دەمارگیر بێت.

بەم پێشەکییە دەمەوێت برۆمە ناو باسەکەوە سەبارەت بە کەلەپووری ئیسلامیی کە بێگومان کەلەپوورێکی گەورە و ئێجگار پەلوپۆدارە، فرەچەشن و فرەرەهەندە، فرەزمانە، خاوەنی خەسڵەتگەلی ناتەبا و پر لە ئیشکالە، بەبوونی فێرگە و رەوتی جیاواز و ناکۆک، لەم پەڕی کراوەیی و لێبوردەییەوە تا ئەوپەڕی داخران و پەرگیریی، لە هەموو کێڵگە و بوارە مەعریفییەکاندا، بیرمەند و زانای موسڵمان کاریکردووە و نووسیویەتی، بەکەرەستەگەلی بەرایی یان پێشکەوتوو، بەنەفەسی کورت یان درێژ لەمەڕ روئیاکانی خۆی بۆ ژین و بۆ دین قسەیکردووە، ئەوەندەی دەرکی پێکردبێت لە کێشەو گرفتە بروایی و ئاکارییەکان، لە بابەت و پرسە مێژوویی و ئینسانییەکان نزیکبۆتەوە بۆ ئەوەی بەدیدگاو میکانیزمێکی ئیسلامیی شیکارییان بۆبکات و بڕیاریان لەسەر بدات.

ئەوەی کە دەبێتە بەردی بناغە بۆ کەلەپووری ئیسلامیی بریتییە لە مەنهەجیەتی لێکدانەوە و

کەلەپووری ئیسلامیی هەنووکە بە دەست کەسانی دەمارگیرەوە دووچاری قەیران و دابڕان بووە, لە سەردەمی نوێدا کێشەی بۆ دینداران و لادینان دروستکردووە.

هەڵسەنگاندن و دووبارە خوێندنەوە و هێنانەکایەی رەگەزە نەمرو نەگۆڕەکانی، کە ئەمانیش بریتین لە دیاریکردنی سەرچاوە و میکانیزمی بەکارهێنان و تەوزیفی بەردەوامی برگەکانی، بەپێی گۆڕانکارییە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکانی دۆخی کۆمەڵگا، چ کۆمەڵگای بچووک و لۆکاڵی، چ کۆی پێکهاتەی مرۆڤایەتیی.

بۆ ئێمە زۆر گرنگە چ مەنهەجێک هەڵبژێرین بۆ دووبارە خوێندنەوە و خستنەگۆی کەلەپوور، ئایا بەپێی مەدرەسەو فێرگە جیاوازەکانی موعتەزیلە، ئەهلی حەدیس، ئەشاعیرە، ماتوریدییە، سۆفییەکان و فەیلەسووفان لەو کەلەپوورە بڕوانین، یان بە پێی بوارەکانی تەفسیر،فەرمودە،ئوسوڵ، کەلام، ئەخلاق، زمان، فەلسەفە، حیکمەت، سیاسەت و زانستە سروشتییەکانی وەک پزیشکی، دەرمانناسی، ئەندازیاری،بیناکاری، هونەر، ئەدەبیات و.... تاد. لێی بڕۆینە پێشەوە.یان یەکە یەکەی زانایان و بیرمەندان و نووسەرانی ناو مەنزوومەی شارستانییەتی ئیسلامیی بخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە.لەمەش گرنگتر دیاریکردنی روانگەیە، کە بەچ روانگەیەک لەم کەلەپوورە بڕوانین، مەبەستمان لە دووبارە خوێندنەوە و دووبارە خستنەگۆی چییە؟ئایا دەمانەوێت وەک خۆی بیهێنینەوە کایەی کۆمەڵایەتیی و رۆژانەی خەڵک؟یان دەمانەوێت دەستکاریی بکەین ئەوسا بیهێنینەوە ناو ژیانی خۆمان؟ئەگەر دەستکاریی دەکەین ئایا بە شێوەیەکی دەستەبژێریی (انتقائی) یان بە شێوەیەکی شیکاریی و رەخنەگرانە ئەو کارە دەکەین؟

چونکە تەبیعەت و سروشتی کارەکەش لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر، لە بابەتێک بۆ بابەتێک، پرسێک بۆ پرسێکی دیکە دەگۆڕێت، ئنجا ئەو پرسیارە دێتە پێش کە ئەم کارە کاری تاکەکەسە، یان کاری گرووپ و دەزگای تایبەند و پسپۆڕ؟ کێن ئەوانەی دەبێت ئەم ئەرکە بگرنە ئەستۆ؟لەوەڵامدانەوی ئەم پرسیارانەدا بە چەند خاڵێک بۆچوونی خۆم تۆمار دەکەم:

یەکەم: کەلەپووری ئیسلامیی هەموو ئەو بەرهەمە بڕوایی، فیقهیی، کەلامیی، فەلسەفیی، زمانەوانیی، مێژوویی، ئاکاریی و زانستییانە دەگرێتەوە کە لەبەرەبەیانی ئیسلامەوە زانایەکی موسڵمان بە هەر زمانێکی زیندووی ئەم جیهانە نووسیویەتی، بەبێ رەچاوکردنی ئاست و رادەی کاریگەریی ئەو بەرهەمە. چونکە بۆی هەیە ئەو بەرهەمە شاکارێک بێت لە شاکارەکانی بیری مرۆڤایەتی وەک شارەجوانەکەی فارابی، قانون و شیفای ئیبن سینا، ئیحیای غەزالی، نیهایەی ئیمامولحەرەمەین، تەفسیری فەخری رازی، ئەغانی ئەبولفەرەجی ئەسفەهانی، مەسنەویی مەولانا جەلالەدینی رۆمی، مەم و زینی خانی. یاخود تەنها بەرهەمێکی لۆکاڵی بێت، وەک زۆرێک لەو نامیلکە و کتێبانەی لە پەراوێزی یەکێک لە کتێبە باشەکاندا نووسراون.

دووەم: بەرهەمی کاریگەر و ناوازە پێویستی بەبڕیار نییە بۆ ئەوەی ببێتە بەشێک لە کەلەپووری مرۆیی، مرۆڤەکان زۆر بە ئاسانی دەتوانن جیایبکەنەوە لە بەرهەمی نەشیاو، بەو پێودانگەی

که سروشتی مرۆڤ سروشتێکی هەستیارە و درک بە ریزبەندییە فیکرییەکان و رۆشنبیرییەکان دەکات،گرنگە ئاستی هۆشیاریی خەڵک بەرزببێتەوە بۆ ئەوەی لە مەغزای باسەکان تێبگات.

سێیەم: کەلەپوور حاڵەتێکی کەڵەکەبووی هەیە و ناکرێت هەمووی بەیەکجار پەسەند بێت، یاخود بە یەکجار ناپەسەند بێت، لەم بارەوە پێویستمان بە عەقڵ و ئالیەتێکی هەڵبژاردن هەیە بۆ دیاریکردنی پەسەند و ناپەسەند، بەو مانایەی چ بەشێک لە کەلەپوور وەڵامدەرەوەی ویست و خواستەکانی سەردەمەو دەبێتە رەگەزێکی کەلتووری ئێستا، چ بەشێک لە کەلەپوور کارایی بۆ ئەمرۆ نەماوە و نابێتە رەگەزێک لە کەلتووری ئیستامان.

چوارەم:کەلەپوور شایستەی پۆلێنکردنە بە پێی بابەت و ئاستی جیاواز و راستەوانە لەگەل ئاستی ژیریی و هوشیاریی خەڵکدا بەرەوپێش یان بەرەودوا دەچێت.بۆیە ناکرێت هەمووی بەیەک چاو و بەیەک پێوانە مامەڵەی لەگەڵ بکرێت. هەندێک لە بابەتەکانی زیاد لە پێویست قەبە و قەڵەو بوون، وەکو بابەتەکانی پەرستن، هەندیکیش بە لاوازیی و رەنجووری ماوەتەوە، وەک بابەتەگشتییەکانی سیاسەت و ماف.

پێنجەم:ئالیەتی خوێندنەوەی کەلەپوور تەنها بریتی نییە لە یاساکانی زمان، بەڵکو لە پەنای ئەو یاسایانەدا، ژمارەیەک بیردۆزە و یاسای ژیربێژانە و زانستەکانی سەردەم هەیە، کە دەبنەرێنما بۆ خوێندنەوەی گونجاوی سەردەمیانە، کە پێویستە ئاوڕیان لێبدرێتەوە.

شەشەم: وێرای ئەو زانستانە کۆمەڵێک رێگر و کۆسپی گەورە هەیە لەبەردەم دووبارە خوێندنەوەی کەلەپووردا، وەکو تەقلیدگەرایی و پیرۆزدانانی رابردوو و جەزمیەت و دەمارگیری بۆ مەزهەب و گرووپەکان، کە بووەتە روخساری زۆرینەی خوێندەواران و بانگخوازان، ناکرێت لە کاریگەریی سەلبی ئەم حالەتەش بێدەنگ بین کە بەردەوام دووبارە دەبێتەوە، ناوەندەکانی خوێندنی کلاسیک و تەقلیدی کارێکی نییە جگە لە چەندبارە بەرهەمهێنانەوەی ئەم جۆرە لە خوێندەوار و زانایانە کە تەنها و تەنها نوسخەگەلێکن لە رابردوو بەهەموو لایەنەباش و خراپەکانیەوە، کەمتر لەگەڵ سەردەم و پێداویستییەکانی دەچنە پێشەوە، زیاتر ئاوڕیان لە سەردەم و نموونەگەلی پێشینانە، وەک ئەوەی خوای گەورە ئەم ئایینەی بۆ ئەم سەردەمانە نەناردبێت و عەقڵی خەڵکانی ئێستای نەکردبێتە مەبەستی وتار و بڕیارەکانی.

حەوتەم: خوێندنەوەی کەلەپوور پێویستە بە مەنهەجێکی رەخنەیی و شیکارییانە بێت، بەدوور و بەدەر لە ئسلوبی پیاهەڵدان و تەمجید و تەقدیس، رەخنەیەکی راستەقینەی زانستیی کە مافی تەواو بدرێت بە خوێنەر لە سۆنگەی پێداویستی و چاوەڕوانی ئەو لە دەق و لە دینداریییەوە لە پرسەکان بڕوانێت، تۆمەتبار نەکرێت بە تۆمەتە باوەکانی تەکفیر، تەفسیق و تەبدیعکە هەنووکە یەخەی هەموو رەخنەگرێکی جیددی گرتووە و ناهێڵێت ئازادانە قسەکانی بکات. ئەم رەخنە و رەخنەکاریی و شیکارییەش بەجێیە هەموو نووسینە فیقهی و کەلامی و مێژووییەکان بگرێتەوە، بەبێ هەڵاواردن، بە تایبەت پێویستە سیمای راستەقینەی ژیانی رەسوولی ئەکرەم (سەلات و سەلامی خوای لەسەربێت) لە هەناوی دەق و تێکستەکانی سیرەنووسان نیشان بدەین، نەک بەم شێوەیەی ئێستا تەنها تەرکیز بکرێت لەسەر غەزەوات و لەشکرکێشییەکانی کە بەبەراوورد لەگەڵ راستیی مێژوویی لاوەکین و هەرگیز ناگەنە بەرنامە بروایی، فیکریی، پەروەردەیی و کۆمەڵایەتییەکانیی.

هەشتەم: کاری خوێندنەوەی کەلەپوور پێویستی بەدابەشکردن و جیاکردنەوەی پسپۆڕییەکانە و زیاتر پێویستی بە کاری گرووپی و دامودەزگایی هەیە،

بەپێی خشتە و بەرنامەیەکی داڕێژراوی ورد و تۆکمە. واتە کارێکی سەرپێیی نییە لەشەو و ڕۆژێکدا ئەنجام بدرێت و بگاتە ئامانج، لەم پێناوەدا دەبێت زۆرترین ناوەند و کەسانی تایبەتمەند بەشداریی بکەن، بۆ ئەفراندنی دیدگا و ڕوانگەیەکی گشتیی و ورد، لەسەر کۆی پرسی کەلەپوور و یەکبەیەکی بابەت و ڕەهەندەکانی. چونکە ناکرێت تەنها کەسێک، لایەنێک، یان دەزگایەک بەم کارە هەستێت، هەرچەندە دەگونجێت کەسێک لایەنێک دەزگایەک ببێتە پێشەنگ و ئاڵاهەڵگر و زۆرترین پشکی لەم پرۆسەیەدا هەبێت و کاریگەریی لەسەر کۆی کاروان و ڕێبوارەکانی دابنێت.

دوێیەم: کەلەپوور نابێت بکرێتە هۆکاری دابەشبوون و پەرتەوازەیی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی، هەمیشە دەبێت ئەو ڕاستییەمان لەبەرچاوبێت کە بەرهەمی مرۆڤـ شایستەی وەرگرتن و ڕەتکردنەوەیە و بە پێودانگە مرۆییەکان دەپێورێت، هەرگیز ناگەنە ئاستی دەقەپیرۆزەکانی خودا و پێغەمبەر (درودی خوای لەسەربێت). بە پەیڕەوکردنی ئەم مەنهەجە زۆر لە ململانێ توندوتیژەکان خاودەبنەوە و نامێنن، فەزایەک لە ئاڵوگۆڕی فەرهەنگی و هزری دەخولقێت کە ئەنجامەکەی بەخێری کۆمەڵ و تاک تەواو دەبێت.

دەیەم: کەلەپووری ئایینی و مرۆیی هەمیشە ئامادەیە بۆ دەستکاریکردن و گۆڕانکاریی راڤەکردن و لیکدانەوەی تازە، گشت کەسێک بە پێی ڕێکاری مەنهەجییانەی چوارچێوەدار بۆی هەیە شەنوکەوی تیا بکات، لێی زیاد وکەم بکات، تەنانەت تەجاوزی بکات و ناکرێت بە بیانووی پاراستنی کەلەپوور ڕێگا لەو شیکارییانە بگیرێت.

گەلانی زیندوو لە ڕێگای گونجاوی خوێندنەوەی کەلەپوورەوە دەتوانن ببنە فیلتەرێکی داهێنەر بۆ پەرینەوەی خەسلەتە ئیجابی و نەمرەکانی کەلەپوور بۆ ئیستا و لە ئێستاشەوە بۆ داهاتوو.

کەلەپووری ئیسلامیی هەنووکە بەدەست کەسانی دەمارگیرەوە دووچاری قەیران و دابڕان بووە، لە سەردەمی نوێدا کێشەی بۆ دینداران و لادینان دروستکردووە. چونکە لەلایەکەوە هەندێک جار زمانەکەی زمانێکی نامۆیە، لەلایەکی تریشەوە هەندێک لە پرسەکانی وابەستە نین بە جیهانی ئەمڕۆوە.

هەربۆیە پێگەی کەلەپوور یان زۆر جێگیرە، وەک لە کۆمەڵگا تەقلیدییەکاندا بەرچاو دەکەوێت، یان زۆر لەرزۆکە وەک لە کۆمەڵگایەکی لیبراڵدا دەبینرێت، بێگومان لەم سەروبەندەدا باشتروایە ڕێگایەکی میانەی هاوسەنگ بگرینەبەر، ئەویش بە خستنەسەرپشتی دەرگای ڕەخنە و پیاچوونەوە و هەڵبژاردنە.

ڕەخنەی بابەتیانە، پیاچوونەوەی ورد، هەڵبژاردنی لەبارترین ڕێژگەی گوتار بۆ تێگەیشتن لە دەق، لە جێکەوتە و داکەوتەی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی. کەئەمەش بژارەی نوخبەی بیرمەند و دانا و خوێندەواری نەوەی نوێی ئەم گەلانەی جیهانی ئیسلامە.

لەم ڕێکارەدا پێویستە واز لە وتاری ئاگرین و حەماسەی سەربازانی فتوحات بهێنین، بە عەقڵیەتی غەزالی، ڕازی، ئامیدی و عەقڵانیەتی فەیلەسوفانی ڕەخنەگر و ڕۆحانیەتی پیرانی خواناس و دەستگیر لە پرۆسیسی بوژاندنەوەی بیر بڕۆینە پێشەوە.

دەکرێت لە ئەزموونە گەورەکانی مێژووی گۆڕانکاریی فیکر پەندی پێویست وەربگرین. وەکو ئەزموونی ئیحیای غەززالی و تەجدیدی شاتیبی و فەلسەفەی محەممەد ئیقبالی لاهووری و پرۆژە ئیمانییەکەی نوورسی و پەیمانگای جیهانیی هزری ئیسلامیی.کە هەر کام مۆدیلیکی گونجاوە بۆ سەرلەنوێ هێنانەگۆی دەق و فیکر و خستنەسەرڕێی مرۆڤ بەرەو ئاییندارى و مرۆڤخوازی.

زمانی کوردی

لەناو کەلەپووری ئیسلامیدا

قرانی لە توێژینەوە و تێزەکانی پەیمانگا و کۆلێجی زانستە ئیسلامییەکان

د. هێمن عومەر خۆشناو

لەداکیبووی ١٩٨٣، دکتۆرا لە ئەدەبی کوردی

چەند بەرهەمی لە بواری زمان و ئەدەبی کوردی چاپکردووە.

چەند وتاری بڵاوکراوەی هەیە.

ئەم کورتە نووسینە بەهای ئەو ئەندازە کوردی نووسینەی ناو مێژووی کەلەپووری ئیسلامی نادیدە ناگرێ، ئەوەندەی هەوڵێکە بۆ نیشاندانی کەمتەرخەمی و کێماسی ئەکادیمییەکانی ئێستای بواری زانستە ئیسلامییەکان لە زانکۆکانی کوردستان، کە درێژکراوەی ئەو شەرمنی و کەمتەرخەمییەی بەشێک لە زاناکانی پێشوومانن لە هەمبەر زمانی کوردی و بە زانستیکردنەکەی، بۆیە پتر لایەنە نەرێنی و سیماو هێڵە گشتییەکانی ئەو کەمتەرخەمییە لە مێژووی نووسینی کوردی و کەلەپووری ئیسلامیدا دەخاتەڕوو.

لە نێو ئەو ململانێ ئایینی و مەزهەبی و نەتەوەییانەی کە ئێستا لە ناوچەکەدا گەشبوونەتەوە، کە هەتا فووی زیاتری لێبکرێ، سیماکانی پێکەوەژیان تەڵختر دەبنەوە، یەکێک لە قوربانییەکانی ئەم ململانێیە زمانە، بەو پێیەی یەکێک لەو کۆڵەگانەی کە بوونی نەتەوەی لەسەر بنیادنراوە، زمانە، پاراستنی زمان و خزمەتکردنی، ڕێگا لەبەردەم داپۆشینی کەلتووری دیکە دەگرێت و ململانێیەکان سادەتر دەکاتەوە، بە ئەندازەی ئەوەی هەر نەتەوەیە بە زمان و ناسنامە کەلتووری خۆی، هەوڵی پێکەوەژیان و سەقامگیری زیاتر دەدات.

لە سۆنگەی نەبوونی قەوارە و دەوڵەتێکی کوردی، بە درێژایی چەند سەدە لەمەوبەر، کورد هەمیشە هەوڵی داوە زمانی خۆی بپارێزێت و هەمیشە لە کاریگەری زمان و کەلتووری نەتەوەکانی تر بەسەریەوە، خەباتی بۆ پاککردنەوەی زمانەکە کردووە، بۆیە بە بەراورد لەگەڵ زمانی تورکی و زمانی فارسی، زمانی کوردی بە ئەندازەیەکی زۆر خۆی لە هەژموون و شەپۆلی زمانانی دراوسێ خاوێن کردۆتەوە. ئەگەرچی لە دوای سەدەی سێیەمی کۆچییەوە، زمانی عەرەبی وەکو زمانی زانست، تا ڕادەیەکی زۆر جێی بە زمانەکانی تری نەتەوە موسڵمانەکان لەقکرد، بەڵام لە سۆنگەی ئەوەی فارس و تورک دەسەڵاتیان هەبوو، بۆیە کەم تا زۆر زمانەکەیان بوو بە زمانی زانست و ماوەیەکی زۆر لە پاڵ عەرەبیدا ئەو دوو زمانە ڕەنگ و سیمایان دیار و بەرچاو بوو.

ناکرێت نکوڵی لەوە بکەین کە چەند سەدەیەک لەمەوبەر، لەناو بزاڤی زانست و زانیاری لە کوردستاندا بێباکییەکی زۆر هەبوو لە هەمبەر زمانی کوردی و بەشێک لە زانایانی کورد، ئەوەی لایان گرنگ نەبووە خەمی زمان بووە، بۆیە نووسین بە زمانی کوردی زۆر درەنگ پەیدابووە، ئەگەرچی ڕاڤە و لێکدانەوەی کتێبە زانستیەکان لەناو حوجرە و مەدرەسە ئاینییەکان هەر بە زمانی کوردی بووە، بەڵام زۆر زوو زاتی ئەوەیان نەکردووە بە کوردی بنووسن، تەنانەت وتاری هەینیش بە زمانی کوردی، مێژووەکەی لە سەد ساڵ پتر تێناپەڕێت، بە ڕادەیەک کار گەیشتبووە ئەوەی قسەی سووک و نابەجێ بە زمانی کوردی بگوترێ، ڕەنگە ئەمەش هێرشێکی دەمارگیرییانەی شۆڤێنیانە بووبێت و هەر لەناو خودی زانایانیشدا وتەیەک باوبوو، کە وا گوزارشتیان لە زمانەکان دەکرد، بەوەی هەر یەکە لە عەرەبی و فارسی و تورکی شەککەر و گەوهەر و هونەرن، کەچی زمانی کوردی شیاکە و پیسایی خەر (کەر)ە. کەسیش نەبوو بپرسێ: ئەرێ گەلۆ ئەمە بۆچی بۆتە بنێشتە خۆشەی ناو کۆڕی فەقێ و زانایان و ناتەبا لەگەڵ ئایەتی (ومن اياته خلق السماوات الارض و اختلاف السنتكم والوانكم)٢٢/ الروم.؟!

زانایانی هاوچەرخی ئێمە زوو دەرکیان بەوە کرد، کە پێویستە کوردیش بە کوردی زانستی خۆی خزمەت بکات، ئەگەرنا لە کاروانەکە بەجێدەمێنێت، بەتایبەت دوای ئەوەی هەر نەتەوە و بووە خاوەنی قەوارە و دەوڵەتی خۆی و هێرش بۆ سەر زمانی

تر دەستپێکرا، ئەنجا هوشیاربوونەوە بەوەی کەم تا زۆر دەبێت هەوڵی گەڕانەوە بۆ زمانی دایک بدرێت. ئەوەتا (مەلای گەورەی کۆیی) باس لە دەمارگیریی هەندێ کەس دەکات بۆ زمانەکانی تر و بە سووک تەماشاکردنیان بە سەیر و عاجباتی دەزانێت، کاتێک دەڵێت (ئەو تەیرانەی بە جەماعەت ئەژین، ئیحتیاجیان بە تەفاهوم زۆرە، ئەوانەی بە مونفەریدی ئەژین، لەسەر زگ ئەخشن، بێ دەنگن، هۆشەکیان لێوە دێ، ئەویش بۆ تەخویفە، هەتا سەربەرزتر بن، لە قسە نێزیکترن، زوبان زانین زۆر خۆشە، بۆ مەلایان لازمە، ئێمە ئەگەرچی زمانی تەیر نازانین، لۆمەمان ناکرێ، ئەمما ئەبا زوبانی یەکدی بزانین، ناشکوری نەبێ لەو نیعمەتە مەحرومین ئەویش سەبەبی مەعلومە. لە عولەمای دینەوەیە، حەتتا پێیان ئەگوتین: تورکی زوبانی جەهەننەمیانە)١.

لە سەردەمێکی دیکەش دا کە تورک فەرمانڕەوایەتی وڵاتانی ئیسلامی دەکرد، وایان لە خەڵک گەیاندبوو، کە زمانی تورکی لەنێو هەموو زمانەکاندا پیرۆزترینیانە (ئێستاش لە باکووری کوردستان و لە تورکیا ئەم روانینە رەگ و ریشەی ماوە)، بۆیە وەک قسەی خۆش هەر لەسەر زاری خەڵک ماوەتەوە، بەوەی کە مەلایەکی تورک لەسەر مینبەر و لە رۆژی هەینی وتاری داوە و گوتویەتی زمانی ئەهلی بەهەشتیان تورکییە و هەر کەسێک تورکی نەزانێت ناچێتە بەهەشتەوە. کابرایەکیش دەست بە گریان دەکات، دواتر مەلایەکە لە گریانەکەی دەپرسێت، ئەویش دەڵێت: بۆ خۆم نەگریاوم، بەڵکو بۆ پێغەمبەر (د.خ) گریاوم، چونکە پێغەمبەر (د.خ) تورکی نەزانیوە، کەواتە ئەویش ناچێتە بەهەشت!

هەروەک لەو کاتەی دەسەڵاتی عەرەبە موسڵمانەکان لە تۆقەڵاندا بووە، بیری دەمارگیری خۆی خزاندۆتە ناو دەسەڵات و ناو زانستیش، بۆیە چەند فەرموودەیان هەڵبەستون بەوەی (عەرەبتان خۆشبوێ، چونکە پێغەمبەر عەرەبە و قورئان بە عەرەبی هاتووە و زمانی ئەهلی بەهەشتیانیش عەرەبە)٢. هەتا کار گەیشتۆتە سەر بیرە ناسیۆنالیستییەکە و بەناوی خۆشویستنی عەرەبیشەوە فەرموودەیان هەڵبەستووە گوایە (عەرەبتان خۆش بوێ چونکە مانەوەیان نوورە و نەمانیان تاریکییە بۆ ئیسلام)٣، کە هەموو ئەم بۆچوونانە کاریگەری نەرێنی کردە سەر بە زانستیبوونی زمانەکانی تر و لەو نێوەندەشدا ئاخێوەرانی کوردیش لە هەندێ رووەدا پابەندبوون بەم بۆچوونانە، پێیان نەنگی بووە خزمەتی زمانی خۆیان بکەن.

قەدەغەکردنی بە کوردی نووسین زیاتر بۆ راڤەی قورئان و زانستی شەرعی بووە

سێ سەدە لەمەوبەر زمانی کوردی لەناو میرنشینی ئەردەڵان و نووسراوەکانی شێوەزاری (گۆران)دا، زۆر بە هەڕمێن بوو، بە تایبەتی لە بواری شیعر نووسیندا، بەڵام بەشێک لە زاناو مەلایانی کورد زاتی ئەوەیان نەکردووە بڕیاری کردنە کوردی قورئانی پیرۆز بدەن، تەنانەت هەندێکیان دژایەتیشیان کردووە. بۆ نموونە خانای قوبادی (١٧٠٤-١٧٧٨ز) کە چەندین بەرهەمی بە داستانە شیعر نووسیوە، کەچی (گۆیا هەندێ ئایەتی قورئانی بە کوردی لێکداوەتەوە، یا وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، ئەو مەلایانە خەڵکیان لێ هانداوە، ناچار مەڵبەندی خۆی بەجێهێشتووەو پەنای بۆ وڵاتی بابان بردووە، ئیتر هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە)٤. جا ئەم بارە بەردەوام بوو، تا لە سەدەی بیستەمدا، بە بوێرییەوە (مەلای گەورەی کۆیی) ئەم گومان و

لە ناو بزاڤی زانست و زانیاری لە کوردستاندا بێباکییەکی زۆر هەبوو لە هەمبەر زمانی کوردی و بەشێك لە زانایانی کورد، ئەوەی لایان گرنگ نەبووە خەمی زمان بووە

بەربەستانە لادەباو بە روونی لەبارەی وەرگێڕانی قورئان بۆ زمانەکانی تر رای خۆی دەردەبڕێت و بە کردەییش دەست بە کردنە کوردی قورئانی پیرۆز دەکا بە شێوەی تەفسیرو دەڵێت: ((من بۆ تێگەیشتنی ئەجانیب، تەرجەمەی قورئان ئینکار ناکەم، بەڵکو زۆر بە فائیدەیە، لاکین نەڵێن ئەمە قورئانە! وەکی تەورات و ئینجیل بە هەر لۆغەتێ بێ کیتابی موقەدەسە، تەوراتە ئینجیلە. ئارەزووم ئەکرد جەمعێ لە عولەمای عەرەبی و زوبانزان و کاتیب وموحەریرێ غایەت بە قووەت بە جەزالەتی عیبارەتی وەکی (جەلال نوری) و (تەها حوسێن)، فیکری ئیباضە قورئانیان بە عیبارەتی جوان، خۆش ئەدا، سهل الفهم، تەرجەمەیان کردبا، زۆر بە فائیدە ئەبوو. ئێستا بڵێین: «دروستە، دروست نییە» تەرجەمە کرا بە لیسانی موختەلیفە. ئەوانی تەرجەمەیان کردیە وا دەرئەکەوێ زۆر لە ئەربابی قەلەم نەبوون. مەعلوم ئەجانیب تەدەخولاتی تیا ئەکەن، روحیان ئەمین نییە، تەرجەمەی بە تورکی کراوە، زۆر بێ تامە، لام خیانەتێکی تیایە ئەگەرچی وا ئەنوێنن بۆ ئاسانی تێگەیشتنی عەوام وامان تەرجەمە کردیە. قورئان تەرجەمە بکرێ، لەگەڵ موحافەزەی ئەصلی وەکی ئینگلیز کردویانە، صەفحەیە قورئانە، صەفحەیە تەرجەمەیە، جوانە))٥.

شەرمنی لە کوردی نووسین بە درێژایی مێژووی کەلەپووری ئیسلامیی

ئێمە نکوڵی لە هەوڵ و کۆششی زانایانمان ناکەین، کە بە درێژایی چەندین سەدە مەلاو پێشەوایانی ئایین قەڵەمبەدەستی کوردی نووسین بوون، بەڵام هەندێکیان نەیانشاردۆتەوە کە رووبەڕووی گلەیی و توانجی خەڵکی تر بوون، بەوەی کە بە کوردی نووسیویانە، هەندێکیان زانای گەورە بوون و کۆڵیان نەداوە، بەڵام بە شەرمیشەوە زمانی کوردییان خستۆتە ناو بۆتەی چەند نووسینێکیان. بۆ نموونە (ئیبنولحاج) دووسەد ساڵ لەمەوبەر لە مەهدینامەکەیدا کە بە زمانی کوردییە، لە کۆتاییەکەیدا دەنووسێت:

نەزمم کرد لە قەولی سەحیح
بە لەفزیی کوردی و نافەسیح
بۆ مونصیفان (لا للشحیح)
بۆ ئینتیفاقی عاممەتێ٦

دەبینین زمانی کوردی، بە زمانێکی نافەسیح دادەنێت، کە ئەمە جۆرە پاساوێک بووە، بۆ ئەوەی لێی قەبوڵ بکەن و توانجی لێ نەگرن، چونکە خۆی دانی پێداناوە.

هەروەها دوای ئەم شاعیرەش، (نالی) راشکاوانە ئەم بە سووک سەیرکردنەی کەسانی تر لە هەمبەر زمان ئاشکرا دەکات و دەڵێت:

کەس بە ئەڵفازم نەڵێ خۆ کوردییە، خۆ کردییە
هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی تاڵیبی مەعنا دەکا[٧]

ئەگەرچی دوای ئەمانە لە سەرەتای سەدەی بیستەم، هەر زانایانی کورد بوونە پێشەنگ لە بەکوردیکردنی ئەو بوارە زانستییانەی، کە پێشتر نامۆ بوون بە کوردی بکرێن، وەک مامۆستا مەلا رەشید بەگی بابان یەکەم زانای کوردە فەرمایشتی پێغەمبەر (د.خ)ی کە لە موسلیم و بوخاریدان کۆبکاتەوەو تەرجەمەی کردوون بۆ

کوردی، مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس یەکەم کەسە لە ناوچەی سلێمانی وتاری ئایینی بە کوردی لەسەر مینبەر خوێندۆتەوە، یەکەم کەسە شەریعەتی ئیسلامی بە تێرو تەسەلی بە کوردی داناوە٨. وێڕای تەفسیرەکەی و تەفسیری (مەلای گەورەی پێنجوێنی) کە پێشتر بە کوردی دایناوبوو، هەموو ئەمانە هەوڵی زۆر بوێرانەو جددی بوون بۆ بە زانستکردنی زمانی کوردی، تەنانەت مامۆستا (مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس) لە کۆکردنەوەی فەتواکانی زانایانی کورد لە کتێبی (جواهر الفتاوی) دا، بەتایبەتی لە بابەتی (تەڵاق)دا وتەکانی هەر بە کوردی نووسیوەتەوە، بۆ ئەوەی لە وەرگێڕاندا فەتواکە گۆڕانی بەسەردا نەیەت. هەروەها ئەگەر تەماشای بەشێک لە دەستخەتی زانایانمان بکەین لە بارەی پرسە گرنگەکانی شەرع، بەشێکیان پرسیارو وەڵامەکەیان بە کوردی نووسیوەتەوە، هیچ پاساوێک هەڵناگرێت کەسێک بێت و بە عەرەبی توێژینەوەیان لەسەر بکات، لە کاتێکدا خودی دەقەکە بە کوردییەو دەشێ دواتر بۆ زمانی تر وەربگێڕدرێن. بۆ وێنە ئەم دەسخەتەی خوارەوە زیاتر لە سەد ساڵە وا بە کوردی نووسراوەتەوە٩:

کەمتەرخەمیی و بێدەسەڵاتییەکە لە خودی زانایان بووە نەک لە زمانەکە

ئەم توانج و پلار تێگرتنەی زانایانی کورد لەو زانایانەی کە بە کوردییان نووسیوە، رۆڵێکی زۆر نەرێنی هەبووە لە گەشەکردنی زمانی کوردی و بەرەو بە زمانی زانست چوونی، تەنانەت زانایەکی وەک (ئیبنوئادەمی باڵەک) تەنیا پێشەکییەکەی بە کوردی بۆ کتێبی (مشکاة المنقول) نووسیوە، دراوەتە بەر توانج و پلاران. لە کاتێکدا ئەگەر ناوەڕۆکی کتێبەکە بە کوردی بنووسرایە، بە دڵنیایی لەبەر هەژموونی زانای ناوبراو بەسەر زانستی ئەوسادا و کەسێتییەکەی، زمانی کوردی دەبردە قۆناغێکی تر. هەر بۆیە کەسێکی وەک (مەلای گەورەی کۆیی) پێیوایە کەموکورییەکە لە زمانی کوردی نییە، بەڵکو زمانی کوردی بە زمانێکی زیندوو و ڕاقی دادەنێت و سوپاسی ئەوروپاییەکانیش دەکات ئەوانەی نرخ بۆ زمانی کوردی دادەنێن١٠ و کێماسییەکەش بۆ خودی زانایانمان دەگێڕێتەوەو دەڵێت: ((ئەصنافی بەشەر زوبانیان موختەلیفە، زۆریان دەنین، بێ قەواعیدن، قسمەکیان راقین، شوکری بەعزێ ئەوروپایی ئەکەین، لیسانی کوردیش بە لیسانێ زیندووی راقی حیساب ئەکەن، واقیعەن بە قەواعیدە، لاکین مەوادێ زۆری زایع بووە، ئەوەی لە دەست لادێیان مابێ مایە، ئی کەوتە ناو مەلایان فەوتا، هەتا

بەشێك لە زانا و مەلایانی کورد زاتی ئەوەیان نەکردووە بڕیاری کردنەکوردی قورئانی پیرۆز بدەن، تەنانەت هەندێکیان دژایەتیشیان کردووە.

ناشکوری نەبێ گەلێکی ئیفادەو ئیستیفادەی پێوە نەهێشترایە، حەتتا کوللی قەومێ زوبانیان شێوەی لێک جودایە، دوو ئینسان وەک یەک قسە ناکەن، ئیختیلافی لیسان و لەون، دەخلی ئەوزاعی ئەرزو ئاسمانی تیایە، ئەگەرچی قائیم بە بەدەنە، ئەمما بە ئافاقی حیسابە))١١. بۆیە بە درێژایی ئەم چەند سەدانە بە بۆچوونی مەلای گەورە، کورد کەسی داناو حەکیمی نەبووە، تا بایەخ بە زمان بدات و لە میانی نووسینی تەفسیرەکەیدا، کوردییەکەی وا بووبێتە زمانی زانست کە باکی بە هیچ نەبێت و بێباکانە ڕستەکان بە کوردی دابڕێژێ: ((ناشکوری نەبێ، چونکی کورد حەکیمیان نەبووە، لە زوبانی کوردی هەرچەند ئەکەم کەلیمەیە نادۆزمەوە، ئەو مەعنایە بگەینێ، تەفسیری قورئانی وا پانو بەرین، بە زوبانی کوردی تەسکو کورت حق الانصاف زۆر گرانو زەحمەتە))١٢. بۆیە ئەم خەمی بوونە زمانی زانست، مەلای گەورەی وا لێکردووە کە بە قووڵی بیری لێبکاتەوەو بگاتە ئەو ڕاستییەی کە ((ناشکوری نەبێ زوبانی کوردی قەت نەبۆتە لیسانی عیلم تا تەوەسسوعی ببێ))١٣، فراوانییەکەش لە کاتی کارکردنی لە تەفسیرەکەیدا بۆ دەرکەوتووە، کەچی خۆی و زانایانی، پێ کەمتەرخەم و دەستەوەستان بووە.

کەمتەرخەمی ئەکادیمییەکانی ئەمڕۆ لە هەمبەر زمانی کوردی

ئەگەر کەلەپووری ئیسلامی بە هەر هۆکارێک بێ کەمترین ڕێژەی نووسینی کوردی و زۆرترین زانای کوردی لەخۆگرتبێت، ئەوا بۆ ئەوسا ئەو زانایانە پاساوی خۆیان هەبووەو ناویشیان هەر درەوشاوەیە ئەگەر بە کەمترین ڕستەش خزمەتی زمانی خۆیان و زانستەکەیان کردبێت، لێ بۆ ئەو توێژەرانەی ئەمڕۆ لە بواری زانستە ئیسلامییەکانداو لە کۆلێجەکانی شەریعەت و زانستە ئیسلامییەکانی زانکۆکانی کوردستاندا توێژینەوە دەنووسن، کەشەکە جودایەو هەڵوەستەی دیکەی لەسەر دەسەنگرێتەوە، بەوەی:

ئەگەر زانایانی کۆنمان لە وتارو وەعزیشدا کوردی ڕەوان و کوردیزانی باش نەبووبن، لەبەر ئەو کەشەی تێیدابوون، خۆ بەشی هەرە زۆری ئەکادیمییەکانی ئێستای بواری شەریعەت لە کوردستاندا، مامۆستای ئایینین و لە وتارو ئامۆژگاریاندا کوردی ڕەوانن و ئاخێوەری باشن، جار جاریش وتاری سەر گۆڤارو ڕۆژنامەو نامیلکەو کتێب بە کوردی دەنووسن، کەچی بۆ توێژینەوەکانیان تەنیا عەرەبی بەکاردێنن١٤.

ئێستا بەشی زۆری کایەکانی تری زانستی لە زانکۆکان، توێژینەوەکانیان بە کوردی دەنووسن، هەق بوو پسپۆڕانی زانستە ئیسلامییەکان پێش ئەوان دەستپێشخەر بن لە بە کوردی نووسینی لێکۆڵینەوەکان.

ماتووڵ ئێستا هەوڵی زۆر هەن بۆ بەکوردیکردنی دەقە ئایینییەکان، ئەمە لەگینترە بۆ لێکۆڵەران کە لە پاڵ کردنە کوردی دەقەکان، توێژینەوەکانیش بکرێنە کوردی.

وڵاتانی دراوسێ بە تورک و فارس، هیچ بە نەنگی نازانن کە تەواوی توێژینەوەکانیان بە

زمانی خۆیانەو لەم ڕووەوە زمانیان بۆتە زمانی زانستی ئایینیش و زۆرترین بەرهەمی کەلەپووری ئیسلامیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی خۆیان و توێژینەوەکانیشیان بە شانازییەوە بە زمانی خۆیانە.

ئەو خۆبەکەمزانینەی ئاخێوەرانی کوردی لە هەمبەر زمانی عەرەبی، وایکردوە هەڵەی زانستی و ئەکادیمیش رووبدات، بەوەی:

أ/ جاری وا هەیە دەقەکە بە کوردی نووسراوە، بۆ نموونە تەفسیرێکی کوردییە، یان شەریعەتە بە کوردی نووسراوە، لێکۆڵەر تێزەکەی خۆی بە عەرەبی لەسەر دەقە کوردییەکە دەنووسێت، لە کاتێکدا هەڵسەنگێنەری تێزەکە رەنگە عەرەب بێت و هیچ لە دەقە ئەسڵیەکە نازانێت کە بە کوردییەو ناچاریشە دەبێت هەڵیبسەنگێنێت١٥.

ب/ جاری وا هەیە، زانا کوردەکە خۆی دەقەکەی بە کوردی و عەرەبی نەنووسیوە، بەڵکو بە تورکی یان بە فارسی نووسیوە، جا کە عەرەبی نییە، چ حەوجێ نییە بە عەرەبی توێژینەوەی لەسەر بکرێت، بەڵکو لەپێشترە بە کوردی یان فارسی توێژینەوەی لەبارەوە بکرێت١٦.

ج/ ئەگەر ئەو زانکۆیەی تێزەکەی پێشکەش دەکرێت لە دەرەوەی کوردستان بێت، تا ڕادەیەک ڕێیتێدەچێت، بەڵام لەناو کوردستان و دوای دوو دەیە زیاتر لە هەوڵی بە کوردیکردنی میتۆدی زانکۆکان، چ حەوجێ نییە بە عەرەبی بنووسرێت١٧!

لەم چەند ساڵەی رابردوودا فارس و تورک زۆرترین هەڵمەتی وەرگێڕانیان دەستپێکردووە بۆ زانستە ئایینی و شەرعییەکان، تەنانەت بواری مەنتیق و کەلام کە کورد زۆرترین شاکاری نووسراوی هەیە، ئەوان خەریکە کتێبخانەکانیان پڕ بێ لە سەرچاوەی هەمەجۆر بە زمانی خۆیان، کەچی تا ئێستا لەناو ئێمەدا ئەو بوێرییە نابینرێ، تەنانەت هەندێ ئەکادیمی بە دروستی نازانن ئەم زانستانە بکرێنە کوردی، بۆیەشە ئەوەندە ڕشدن لەسەر نووسینی توێژینەوەکانیان بە زمانی عەرەبی.

مەرج نییە هەموو توێژینەوەکان بە کوردی بنووسرێن، چونکە دەشێت هەندێک توێژینەوە جەخت بکەنەوە سەر لایەنی زمانەوانی دەقە عەرەبییەکان، ئەوکاتە کەمتر ڕێیتێدەچێ بە کوردی بنووسرێن، بەڵام ئەوەی پەیوەندی بە بواری شەریعەت و مامەڵەو کێشەو دیاردە ئایینییەکانەوە هەیە، زۆر ئاساییەو زانستییە کە بە کوردی بنووسرێن و هەوڵەکانیش ئەوسا هیچیان لە هەوڵی ئەو زانایانەی دەرەوەی زانکۆ کەمتر نابێت، کە بە کوردی توێژینەوە لە کایەی ئایین دەکەن.

هەر لە کۆنەوە ئیجازەی زانستی بە زمانی عەرەبی نووسراوە، ئێستا دوای ئەم هەموو گۆڕانکارییانە ئیجازەی زانستی هەر بە عەرەبی دەنووسرێن و تەنانەت بڕوانامەو ئیجازەی جوان خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز کە ئێستا لە کوردستان زۆر بە هەرمێنە، هەمووی بە عەرەبییەو کەس زات ناکات بە کوردی بنووسێت، وەک ئەوەی ئەگەر بە کوردی بێ ئیجازەکە دروست نەبێت!

ئەم هەوڵی زاتکردنی بە کوردی نووسینی توێژینەوە ئایینییەکان، دەرگایەکی دیکەیە بە ڕووی بەزانستیکردنی زمانی کوردی، بەتایبەتیش ئاوڕدانەوەیە لەو کەلەپوورە زۆرو زەبەندەی زانایانی کورد، کە سەردەمانێک دەرفەتی بە کوردی نووسینیان نەبوو، دەبێتە هۆی ئەوەی ئەکادیمیەکانی ئێستا بۆشایی هەوڵی ئەوان پڕ بکەنەوەو نەوەی داهاتووش رابێنن وەک نەتەوەکانی تری دراوسێمان بە زمانی خۆمان خزمەتی ئایینی خۆمان بکەین.

سەرچاوە و پەراوێز:

١ تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، مەلای گەورەی کۆیی، بەرگی حەوتەم، ل٦٩.

٢ "إن الله اختار من آدم العرب، واختار من العرب مضر، ومن مضر قريشا، واختار من قريش بني هاشم، واختارني من هاشم، فأنا من خيار إلى خيار، فمن أحب العرب فبحبي أحبهم، ومن أبغض العرب فببغضي أبغضهم. » ك - عن ابن عمر«١. الكتاب: كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، المؤلف: علاء الدين علي بن حسام الدين المتقي الهندي البرهان فوري (المتوفى: ٩٧٥هـ)، المحقق: بكري حياني - صفوة السقا،الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة: الطبعة الخامسة ،١٤٠١هـ/١٩٨١م.

٣ أَحِبُّوا العربَ وبقاءَهم فإنَّ بقاءَهم نورٌ فى الإسلام وإنَّ فناءَهم ظلمةٌ فى الإسلام (أبو الشيخ فى الثواب عن أبى هريرة) أخرجه أيضًا: أبو الشيخ فى طبقات المحدثين بأصبهان (٢٧٣/٤) . وأبو نعيم فى ذكر أخبار أصبهان (٣٤٠/٢) . قال العجلونى (٥٥/١): أخرجه أبو الشيخ بسند ضعيف. بروانة الكتاب: جمع الجوامع أو الجامع الكبير للسيوطي، المصدر: موقع ملتقى أهل الحديث.

٤. مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، بەرگی دووەم، ئاراس ٢٠٠٢، ل٣٧.

٥. تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، مەلای گەورەی کۆیی، بەرگی حەوتەم، ل٥٤.

٦. دەقنامە، محمد عەلی قەرەداغی، بەرگی یەکەم، ئاراس ٢٠٠٨، ل٩٣.

٧. دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عەبدولکەریم، چاپی دووەم، سنە،١٣٨٣، ل١٠٧.

٨. بوژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگای دەستخەتەکانیانەوە، محمد عەلی قەرەداغی، بەرگی هەشتەم، ئاراس ٢٠٠٨، ل٣٧٥.

٩. ئەم دەستخەتە لە کتێبخانەی خوالێخۆشبوو (مەلا شەفیعی باڵەکی) وەرگیراوە.

١٠. بە داخەوە زانا عەرەبەکان کەمتر هانی غەیری عەرەبییان داوە، تەنانەت بەم دواییانەش دوای لەناوچوونی ڕژێمی بەعس، زانایەکی وەک (ئیبراهیم نیعمە) لە ئاهەنگێکی ئیجازەدانی چەند مەلایەکی کورد لە هەولێر، وتارێکی خوێندەوە و گلەیی ئەوەی کرد کەنیگەرانە چونکە زۆربەی زۆری تابلۆی شوێنە گشتییەکانی هەولێر بە عەرەبی نین و بە کوردین.

١١ تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، مەلای گەورەی کۆیی، بەرگی حەوتەم، ل١٩٢.

١٢ تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، مەلای گەورەی کۆیی، بەرگی سێ یەم، ل٨٢.

١٣. تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، مەلای گەورەی کۆیی، بەرگی حەوتەم، ل٩٣.

١٤. خوالێخۆشبوو د. محەمەد ئەحمەد گەزنەیی هەندێ توێژینەوەی بە زمانی کوردی لە گۆڤارە ئەکادیمییەکانی زانکۆکان بڵاوکردۆتەوە، ئەو بڕوای تەواوی بەوە هەبوو کە زۆر ئاساییە بە کوردی توێژینەوەکانیان بنووسرێت و زانکۆش دەبێت قەبوڵی بکات.

١٥. تا ئێستا لەسەر تەفسیرە کوردییەکانی (مەلای گەورە، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، مەلا حوسێن شێخ سەعدی، مەلا عوسمان عەبدولعەزیز.......) تێزی ماستەرو دکتۆرا بە زمانی عەرەبی نووسراون.

١٦. بۆ نموونە زۆربەی بەرهەمەکانی (بەدیعوززەمان سەعیدی نورسی) لە بنەڕەتدا بە تورکی نووسراون، دواتر کراونەتە عەرەبی، نزیکەی دە لێکۆڵینەوەی ماستەر و دکتۆرا لە باشووری کوردستان پشتیان بە وەرگێڕانە عەرەبییەکە بەستووە و بە عەرەبی نووسیویانە، لە کاتێکدا دەتوانرا بە کوردی بنووسن و پشت بە وەرگێڕانە کوردییەکەش ببەستن.

١٧. دەشێت سەرەتا توێژینەوەکە بە کوردی بنووسرێت، دواتریش ئەگەر پێویست بێت بکرێتە عەرەبی، چونکە دونیای عەرەبی زۆر بە کەمی ئاگاداری تێزەکانی ماستەر و دکتۆرای زانستە ئیسلامییەکانن لە کوردستان.

کەلتوور و ئیسلامی فیقهیی

دەرچەیەک بەڕووی ئازادیدا

ئیدریس عومەر (لاهووت)

ماستەر لە فیکری ئیسلامی ٢٠٠٩. خوێندکاری دکتۆرای فەلسەفەی ئیسلامی لە زانکۆی تاران.

شاعیر و نووسەر، خاوەنی کۆمەڵە غەزەلی گۆزەی ڕەنگدان.

دەسپێك

لەمێژە قووڵ دەڕوانمە بیر و باوەڕی نەتەوەکەم و ڕابردوو و داهاتووی بەراورد دەکەم، گەلێک جار، وەک هەر تاکێک کە غەمی شوناسی خۆیەتی، بیرم لە نسکۆ و هۆکاری نشوستە جۆراوجۆرەکانی کردۆتەوە، دەشێ ڕاڤەگەلی جۆراوجۆریشم بۆ کردبێ تا ئەوەی توانیبێتم شتێک لەبارەیەوە بەدەست بێنم، لێ هیچکات بە تەنێ ڕەهەندێکی شتەکان ڕازی نەبووم و هەمیشە پێم وابووە کە هۆکارەکانی سەرکەوتن و دۆڕان، سەروەریەکان و کەموکوڕی و نەهامەتیەکان زیاتر لە یەک ڕوویان هەیە، ئەگەرچی لە هەر ڕەهەندێکەوە بۆم ڕوانیبێ هەستم کردووە کە ئاین ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە بەسەر ڕۆشنبیر و هەست و نەستی کۆمەڵگەی کوردیەوە، چی بەباری ئەرێی – کە لەم ڕووەوە جێ دەستی بەرچاوی هەیەوە نکوڵی لێناکرێ- چی بەباری نەرێیی.

ئەڵبەت کورد تەنها نەتەوە نییە کە گرنگی بە ئاین دەدات، وەلێ ڕەنگە کەم نەتەوە هەبێ وەکو کورد شەیدای ئاین بووبێ و لەگەڵ ئەوەشدا قوربانی دەستی باوەڕدارانی بوبێ، وێڕای ئەوەش هێشتاکە نەتەوەکانی دی فەزڵفرۆشی ئاینیان بەسەر نەتەوەی کورددا کردووە، زۆر جاران گەیشتۆتە ئاستی زیادەڕۆیی سیاسی و بزرکردن و نەهێشتنی ناسنامە و هێما و کەلتوورەکانی ئەم نەتەوەیە.

نەتەوەی کوردی خاوەنی شوناس و فەرهەنگی تایبەتی خۆیەتی و بەبۆچوونی من کەم نەتەوە هەیە وەکو کورد ئەوەندە زەبر و زۆری لەسەر بووبێ و توانیبێتی بەرگری لە شوناسی خۆی بکات، بەڵێ کورد زۆر دەستکەوتی گرنگی بە درێژایی مێژوو لە چنگ دەرچووە، لێ زۆرێک لە هێماکانی کەلتووری ئەم نەتەوەیە سەرەڕای ئەو هەموو نەهامەتیە هێشتا ماونەتەوە، ئەمەیش جێگەی دڵخۆشیە.

پێم خۆشە لێرە بۆ بەرچاو ڕوونی خوێنەر ئاماژە بە دوالیزمی فەرهەنگ و شارستانییەت بدەم، ئێمە لێرە کە ناوی فەرهەنگ دێنین بە مانا بیگۆڤیچیەکەی لەبەرامبەر شارستانییەت دایدەنێین، واتە هەریەک لە کەلتوور و فەرهەنگ لەبەرامبەر شارستانییەت و مەدەنییەت ڕادەوەستن، کە یەکەمیان ڕەهەندی نەمر و جاویدانی هەیە و کورد دەستبەرداری نەبووە، دووەمیان وەک دەرەنجامی نوێگەری و دونیای ماتریالیزمی بەجۆرێک لە جۆرەکان دێتە حزوور، کە کورد لەوەی دووەمیاندا هێجگار کەمی هێناوە، بەجۆرێک کە هەندێک لەبیریاران پێیان وایە کورد کۆتا نەتەوەیە هاتۆتە ناو مۆدێرنەوە، ئەمەش ئەوەندەی کەمایەسیە لە ڕووی مەدەنییەتەوە، هێندەش مەزنایەتیە لە ڕەهەندی کەلتووریەوە، لەیەکیاندا کەمی هێناوە، بەڵام لەوی دیاندا قەرەبووی کردۆتەوە.

قورئان جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە زمان و تێڕوانین و هەر نەتەوەیەک نیشانەگەلی خودان، ئەمەش یانی فەرهەنگ و شارستانییەتی هەر نەتەوەیەک، کەلتوور و بەها و تێگەشتنەکانی هەر نەتەوەیەک، سیاسەت و ئازادی و کەم و کوڕیەکانی هەر نەتەوەیەک نیشانەی خوداییین و هیچ گەل و نەتەوەیەکی دیکە لە ژێر هیچ ناوێکی دیکەدا مافی سڕینەوەی نیشانەکانی خودایی نەتەوەیەکی دیکەی نییە، وە هەر هەنگاوێک بەم ئامانجە بەمانای سڕینەوەی ئایاتی خودایی دێ.

فیقهی ئیسلامی بەتەنها تێڕوانینی خودا نییە بۆ ژیان، بە قەد ئەوەی تێڕوانینی مرۆڤە بۆ جیهان و بۆ دەقی دینی لە دیدگای خوداوە، ئەمەش واتە دابەزینی خودا بۆناو فەزای سیاسی و قانوونی و فەرمانڕەوایی-بوونی سێبەری خودا- لە زەمین

دا، دابەزینی بۆ ناو ململانێ سیاسی و ئابووری و فیکریەکانی ڕۆژانە، بۆ ناو کایە نا پیرۆزەکانی ژیان بەمانایەک لە ماناکان، لەوێدا کە مرۆڤ بەر ژیان و گۆڕانکاریەکانی دەکەوێ، یان بەگوتەی بو عەلی سینا بۆ ناو جیهانی هێز –بالقوە- و جیهانی دژیەکی – گبیعە المتعارچات- و جیهانی ماددە.

فیقه بە گرنگیەوە باس لە دابەزینی خودا دەکات بۆ ناو جیهانی دژیەکی و لێرەدا جۆرێک مەکان و نامەکانی پیرۆز و ناپیرۆز یەکدەگرن، لێ من لێرەوە چاوم دەبڕمە دیووە مەترسیدارەکەی ئەم ڕەهەندە و دەمەوێ بڵێم ئەوەندەی ئەم ڕەهەندە کارئاسانی بووە بۆ درووستکردنی هەژموونی نەتەوەیەک بەسەر نەتەوەکانی دیکەدا و سڕینەوەی نیشانە و هێماکانی نەتەوەکانی دی، ئەوەندە ڕێگایەک نەبووە بۆ دۆزینەوەی کەلتوورەکانی دیکە و قبووڵکردنی زمان و کەلتوور و شوناسی نەتەوەکانی دی، لێرە خودایەک هەیە و هەموو نەتەوەکان دەکاتەوە بەیەک، لە ئاینی فیقهی¬دا خودا یەک ڕەنگە و کۆمەڵگە بەرە و دۆخێکی یەکڕەنگی دەبات.

دەمەوێ بەرچاو ڕوونییەکی دیش بدەمە خوێنەر لەمەڕ ئەم کۆڵینەویە و مەبەستەکانی، ئەویش ئەوەیە ئێمە نامانەوەێ باس لە فیقه بکەین وەک ئەوەی کە ئیسلام تەنها بریتیە لە فیقه و لێرەوە تانە و تەشەرەکانی خۆمان بەڕووی ئاینی گەورەی ئیسلام دابەزێنین، نەخێر، بەڵکو دەمانەوێ بڵێین ئاینی ئیسلام گەورەتر لە تێڕوانینی فیقهییە و تەنها لە ڕەهەندەکانی فیقهدا کورت ناکرێتەوە، فیقهیش دیدگایەکی گچکە و بێ ناوەڕۆک نییە لە دین، لێ فیقه ئەگەرچی مەودایەکی دەرەکی و ڕواڵەتی دەداتە دین و خودا و چەمکە پیرۆزەکان، لە دیققەتدا بەجۆرێک لە جۆرەکان دەیانهێنێتەوە ناو ململانێ نا پیرۆزەکانیش، کە دیوی هەرە گرنگی ئیسلام دیووە جاویدان و نەمر و باڵاکەیەتی و دەکەوێتە سەرووی زەمکانەوە، لە کۆڵینەوەکانی دیکەماندا جەخت لەسەر ئەم ڕەهەندە دەکەینەوە.

هەروەها بە خوێنەری ڕا دەگەیەنم کە خودا وەک خۆی پیرۆزە و باڵا، لێ کە باس لە خودای فیقهی، یان عیرفانی دەکەین، مەبەستمان چەند خوایی نییە، بەڵکو مەبەستمان تێڕوانینی فیقه یان عیرفانە بۆ خودا.. هەروەها بەخوێنەری هێژای ڕاگەیەنم کە فیقه تەنها داکشان نییە و پڕ نییە لە کەم و کوڕی، بەڵکو خاڵی بەرچاو و درەخشانیشی هەیە کە عەیامێکە باسی لێوە کراوە و باسی دەکرێت.

کۆمەڵێک پرس هەن دەتوانن دەرگا بەڕووی ئێمەدا واڵا بکەن تا لێیانەوە فیقه و تێڕوانینی ئاینی فیقهی بخوێنینەوە کە لێرەدا لە ڕێگەی هەندێک لەو پرسانەوە دەچینە ناو کۆی بابەتەکەوە.

یەکەم: فیقهی ئیسلامی لەکوێوە سەرچاوەی گرتووە

فیقهی ئیسلامی تێڕوانینی زانایانی ئیسلامی یە بۆ دەقی دینی، لێرەوە دەقی دینی دەبێتە سەرچاوەکانی فیقهی ئیسلامی، لێ ئەوەی کە وا دەکات فیقه مەودایەکی دیاریکراوی هەبێ بریتی نییە لە تێگەیشتن لە دەق بەتەنها، بەڵکو بریتیە لە تێگەشتنی وەختی و ڕواڵەتی بۆ دەق، چونکی فیقه وابەستەیە بە زەمان و مەکانەوە، لەوێشەوە وەڵامی خواستە هەنووکەیەکانی کۆمەڵگە دەداتەوە، ئیدی دەق لێرەدا پانتاییە نەمرەکەی لە دەست دەدات.

بەڵی ئاینی ئیسلام ئاینێکی فرە ڕەهەندە، بۆیە کاتێ کە زانایانی ئیسلامی لەسەدەکانی یەک و دووی کۆچی دەستیان کردە کۆڵینەوەی ئیسلام و دەرهێنانی فەرمان و دەرکەوتەکانی دەقی دینی لێرەوە فیقهی ئیسلامی وەکو باڵاترین چالاکی عەقڵی ئیسلامی و عەرەبی هاتە حزوور

کاتی ئەوە هاتووە بوێرانە نەقدی شافعی و فیقهزانە گەورەکانی مێژوو بگرین، ئەوەیش گەورەترین خزمەتە بە ڕاستییەکان.

و تێگەشتنی فیقهی لە ئیسلام هێندە پەرەی سەند کە تا زەمانێکی زۆر جێگە و پێگەیەیەکی ئەوتۆی نەهێشتەوە بۆ تێگەشتنەکانی دیکە لە دەق، مەگەر ئەوەی جار و بارێک لەملاولا کەسانێک بووبن باسیان لە تێگەشتنە قووڵەکانی دەقی ئاینی کردبێت، کە ئەویش لەسەردەمی فیقهدا وەکو پێویست شیاوی بیستن و گوێلێگرتن نەبوون.

زانایانی ئیسلامی و گەورە پیاوانی فیقهزانی سەرەتاکانی دەرکەوتنی شارستانییەتی ئیسلامی خاوەنی توانا و هێزێکی زۆری تێگەشتنی فیقهی بوون و لەو سۆنگەوە زەینی خۆیان دابوویە دەقی دینی، لە هەمووی گرنگتر دۆزینەوەی ئەو بۆشاییە مەعریفی و کەلتووریە بوو کە دەکەوتە نێوان عەقڵ و حکومڕانی عەرەبی و تێگەشتنی ئاینی، کە ئەمەش وایکرد خەلیفە و والیەکانی ئەوکاتی ئیسلامی بە پێشوازییەکی گەرم دەرگا واڵا بکەن بۆ تێگەشتنی فیقهی لە ئیسلام، لێرەشەوە زانایانی ئیسلامیی دەستێکی باڵایان هەبوو بۆ جێکردنەوەی کەلتووری عەرەبی لەناو فەتواو و تێگەشتنی فیقهی لە ئیسلام. بۆ ئەمەش فەزایەکی گونجاو هەبوو تاوەکو ئەم پەیوەندیە بدۆزنەوە کە ڕەنگە گرنگترینیان بریتیبێ لەو دیوەی کە دەقی دینی تێیدا مامەڵە لەگەڵ ژیان و خواستەکانی دەکات، لێرەشدا دەق بە ئەرێنی وەڵام دەداتەوە و کێش و توانستی ئەوەی تێدایە کە وەها بکات، واتە دەق مامەڵە لەگەڵ دیوی عەرەزی (عرچ)ی یەکەی ئایندا دەکات، نەک دیوە جەوهەریەکەی، ئەمەو لەکاتێکدا کە ئاینی ئیسلام لە نێوان دوالیسمی زەمەن و نا زەمەندا قەراری گرتووە، کەچی فیقهـ دێت و دەلکێ بە دیووە زەمەنییەکەیەوە.

دووەم: فیقهـ مامەڵە لەگەڵ کوێی ئاین دا دەکات؟

فیقهی ئیسلامی تێڕوانینی ڕواڵەتی دەقە، دەق کاتێ کە دەیەوێ قسە لەسەر ئێستای ژیان بکات، کاتێ دەیەوێ چارەیەک لەبۆ ئەوڕۆی ژیان بخاتە بەردەست. فیقهـ تێڕوانینی کاتی و چرکەیی دینە بۆ ژیان. ئەم دیووە لە تێڕوانین بۆ ئاین لە ئاینی مەسیحیەتدا بە تەواوی غیابی هەیە، هەر بۆیە قورئان ئاینی مەسیح بە نیشانەی جیهان لەقەڵەم دەدات و دەیکاتە سەرەتایەک بۆ مێژوو، چونکە مەسیح سەرمەدیەتی باڵای لەم دیوەوە وەرگرتووە و خودایش دەفەرمێ خۆی و دایکیمان کردۆتە ئایەتی عالەم (وجعلناها وابنها ىٔيه للعالمين..)، بەڵام ئاینی یەهوودیەت هەر هەمووی ئەحکامە و بەتەواوی مامەڵە لەگەڵ ژیاندا دەکات، بۆیە دەبینی زۆرترین کێشەی بۆ کەلتوورەکانی دی درووستکردووە، قورئانیش زۆر بە مەترسیەوە ئاماژە بۆپیاوانی ئاینی یەهوودیەت دەکات و دەفەرمێ: (کلما اوقدوا نارا للحرب اطفئها الله..).

ئەوەی کە جێگەی سەرنجە ئەوەیە نەتەوەی کوردی ئەگەرچی نەتەوەیەکە ئیسلامی فیقهی قبووڵکردووە و بە درێژایی مێژوو سەر بە مەزهەبی شافیعی -یەک لە گونجاوترین ئاینزای ئیسلامییە- بووە، لێ خۆشبەختانە قووڵترین جێکەوتی لە ئیسلامی عیرفانی و فەلسەفیش هەبووە، بەڵام بەداخەوە ئەم ڕەهەندانە زۆرجار لەڕووی کەلتووریەوە کاری باشی لەسەر

نەکراوە. خۆشبەختانە دیووە عیرفانییەکە لە کەلتووری کوردیدا دەیان سەدە گرنگی بەرچاوی هەبووە و کۆمەڵگەی کوردی بە هیچ شێوەیەک دەسبەرداری نەبووە، لێ دیووە فەلسەفیەکە بەداخەوە لەناو بۆشایی بەدناویدا خولاوەتەوە، بەتایبەت دوای کوشتنی سوهرەوەردی بەدەستی ئالی سەلاحەددینی ئەیوبی، کە بەتەواوی لەوێدا بەهۆی پێویستبوونی زۆر بە ئاینی فیقهی مەودا بۆ کایەکانی دی نامێنێتەوە. لێرە ئاوێزانبوونی فیقهـ بە سیاسەت و سیاسەت بە فیقهـ بە تەواوی دیارو بەرجەستەیە.

سێ یەم: فیقهـی ئیسلامی مامەڵە لەگەڵ کام ڕەهەندەی ژیاندا دەکات؟

فیقهـ مامەڵە لەگەڵ دیووە زەمەنییەکەی ئایندا دەکات، ئەو دیووەی کە دەمرێ و پێویستی بە نوێکردنەوە هەیە، ئەو دیووەی کە لە گۆڕان و سەیروورەی بەردەوام دایە. زانایانی فیقهی لەبۆ خۆیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە فەتوای دینی بە پێی کات و شوێن گۆڕانی بەسەردا دێ، موحەممەدی کوڕی ئیدریسی شافیعی کاتێ کە لە بەغدا بوو جۆرێک فەتوای دەدا و کە ئەوێی جێهێشت و چوویە میسر زۆرێک لە فەتواکانی خۆیی گۆڕی و جەختیشی کردەوە کە فەتوا بە پێی زەمان و مەکان دەگۆڕی، هەربۆ ئەوەی بوو کە لە برێکی زۆری فەتواکانی پەشیمان بوویەوە کە هەندێکی پەیوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیری خودی ویەوە بوو، پرێکی دیشی پەیوەندی بە گۆڕانە زەمەنییەکەوە بوو، چونکە شافیعی لەمیانەی ئەو جێگۆڕینەدا چاوی بە بیر و ڕاکانی خۆیدا گێڕایەوە.

ئەم نموونە مێژووییە بۆخۆی گوزارشتێکە و بەڵگەیەکی بەهێز لەسەر ئەوەی کە فیقهی ئیسلامی جگە لە یەکگرتنێکی نێوان دەقی دینی و واقیع

فیقهی ئیسلامیی بەتەنها تێڕوانینی خودا نییە بۆ ژیان، بە قەد ئەوەی تێڕوانینی مرۆڤە بۆ جیهان و بۆ دەقی دینی لە دیدگای خوداوە.

چتێکی دیکە نییە، واقیع و کات و شوێن ئەخوازن کە فیقهـ بێتە مەیدان و ئەسپی فەتوا و سەرنج و فەرمانەکانی خۆی بخاتە حزوور، ئەمەو لەکاتێکدا ئەم فەتوا و ئەحکامە فیقهیانە جگە لە وەڵامدانەوەی خواستە سەرەتایی و کاتیەکانی کۆمەڵگە چتێکی دیکە نییە.

فەهمی عەقڵی عەرەبی دێت بەم تێگەشتنە وەک تاکە تێگەشتنی عەقڵی بۆ واقع و دەقی دینی خۆی پێشکەش دەکات، لێرەوە دەبینی هەمیشە ئەو عەقڵە بە گشتی عەقڵێکی کردەیی (پراکتیک) یە و دێت و لەگەڵ واقیعی کۆمەڵایەتی و خواستە کاتیەکانیدا مامەڵە دەکات. دەرەنجام عەقڵەکانی دی وەکو عەقڵی تیۆری، عەقڵی شهوودی عیرفانی سەرکوت دەکرێن.

چوارەم: ڕەهەندەکانی فیقهـی ئیسلامی لە مێژوودا

هەرچۆن ئاماژەمان پێدا فیقهی ئیسلامی جەخت لەسەر دیووە زەمەنی و شوێنییەکەی ئاین دەکاتەوە، هەر بۆ ئەمەیشە کۆمەڵێک گرفت و قۆرت و قەیران لەگەڵ خۆی دێنێ، لێرەوەیە کە فیقهـ تەنها فریاد ڕەس نییە، بەڵکو گرفتێکی گەورەیشە لەبەردەم کەلتووردا، بەتایبەت کەلتووری نەتەوەکانی دیکە و گەشە و نەش و نمایاندا، هەروەها گرفتێکی گەورەیشە لەبەردەم

دیووە نەمرەکەی ئاین دا، ئەو دیوەی کە گشتی ترە و دەتوانێ نەتەوەکانی دیکە بکاتەوە بەیەک. ئەڵبەت هەر نەتەوەیەک دەتوانێ گوتاری فیقهی خۆیی و قانوونی سەربەخۆی تایبەت بە جیهانبینی خۆیی هەبێ، لێ ئەمە مانای ئەوە نییە دەرچوون لە هەژموونێک کە هەزاران ساڵە باڵی کێشاوە بەسەر ڕۆژهەڵاتی ناویندا کارێکی سانایە.

بەڵێ ئاینی ئیسلام یەکەیەکی دوو جەمسەرە لە نێوان زەمەن و نا زەمەندا، لەنێوان ئاسمان و زەمیندا، لکان بەڕەهەندێکەوە زیاد لە سنووری خۆی و دیاری نەکردنی مەودا چوارچێوەکانی، گرفتی یەکجار زلە درووست دەکات لەبەردەم خودی ئاین و لەبەردەم پێکەوە ژیانی نەتەوەکانی دیکەشدا، چونکە ئاین لە دیوە زەمەنییەکەیدا سەر بە نەتەوەیکی دیاریکراوە و نەتەوەکانی دیکە لێی دەچنە دەرێ، گەربێ و ئەو ئاینە خۆی لەخۆیدا خاوەنی ڕۆحێکی نەمری و بەهایەکی هەمیشەیی و نەگۆڕ نەبێ، گەر بێ و ئەو ئاینە گشتی و سەرتاپایی نەبێ، کە سەرتاپایی بوون و گشتی بوون تەنها بانگەشەیەکی ڕووت نییە و بگوترێ، بەڵکو دەبێ لە دووتوێی دەق و گوتار و جیهانبینییەکەیدا ڕەنگ بداتەوە.

فیقهی ئیسلامی لێرەوە دێتە ناو تێکستە دینییەکان و لەنێوان واقع و کەلتووری نەتەوەیەکدا دیەوێ ببێتە پەیامێکی سەرتاپا و گشتی بۆ هەموو جیهان، ئەمەش بەم جیهانبینییەوە کارێکی دژوارە.

لەسەرەتای سەرهەڵدانی زانستی فیقهەوە زۆربەی زانایانی فیقهی تانەیان لە تەواوی زانستەکانی دی دەدا و خۆ خەریککردن بە زانستەکانی دیکەی وەکو ئەستێرەناسی و لۆژیک و فەلسەفە و کەلامیان بە حەرام و زەندیقیەت لەقەڵەم دەدا و هیچ زانستێک نەیدەتوانی لە هەمبەر زانستی فیقهدا ڕەخنەی هەبێ، ئەمە و لەکاتێکدا فیقهـ قسەی لەسەر زانستەکانی دی هەبوو و بێ ئەوی خوێندنەوەیەکی لۆژیکی و مامەڵەیەکی زانستیان لەگەڵ بکات. بەداخەوە زانایانی فیقهـ فەتوای ئاگرینیان دەرهەق بە خەریکبوون بە هەر زانستێکی ترەوە دەر دەکرد و بە کوفر و مەترسی هەژماریان دەکرد، تەنانەت لەسەرەتاکانی سەرهەڵدانی زانستی فیقهدا زانستی فەرموودە ناسیش ڕۆڵێکی ئەوتۆی نەبوو. سەیر لەوەدابوو دەسەڵاتیش پشتگیری ئەم زانستەی دەکرد. شافعی هەموو خەریکبوونێکی جگە لە قورئان خوێندن و فەرموودەناسی و زانستی فیقهی بە بێمانایی هەژمار دەکرد.

ئەم تێڕوانینە ئەگەرچی هەوڵێک بووبێ بۆ کۆکردنەوەی فەرموودە و تێڕوانین و دیققەتی زیاتر لە دەق، بەڵام لەولاوە جۆرێکیش بوو لە جەفا دەرهەق بە تێڕوانینەکانی دی، هەر تێگەشتنێکیش ڕێگەی پێبگیرێ بەجۆرێک هەناسەی خۆی وەرنەگرێ ئەوا لە ڕاستیدا کوشتنی دەقە لە ماناو موحتەواکانی.

بە داخەوە بێ ئاگا بوون لەوەی کە تێگەیشتن لە ڕەهەندەکانی دیکەی دەقی دینی پێویستی بە تێگەیشتنە لە بوون و ئاسمان و زەوی ئایاتی ئەنفس و ئافاقی هەیە، هەوەها زانستەکانی وەک لۆژیک و ماتماتیک و فیزیا و دەروونناسی و کۆمەڵناسی و .. هتد کۆمەکن بۆ تێگەشتن لە دیوەکانی دیکەی دەق، تۆ تا مەعریفەی دەرە دینیت نەبێ ناتوانی لە زۆرێک لە ناوەڕۆکەکانی دەق تێبگەیت.. هەربۆیە لە کۆتاییدا زانستی فیقهـ و میتۆدەکەی ئەوەیان بە کۆمەڵگە گوت کە لێرە جێگەی شتێ نابێتەوە بەناوی فرە گەرایی و ئازادی ڕا دەربڕین و فرەڕەنگی و تێگەشتنە جیاوازەکان لە دەقی دینی.

لێرەوە و لە ژێر ئەم جۆرە تێگەشتنە لە دەقی دینی چەندین جۆر لە ئیسلام دروستبوون لەوانە:

ئیسلامی خێڵەکی، ئیسلامی سیاسی، ئیسلامی ئایدۆلۆژی ..تاد، بەمەش نەک دین دوچاری جۆرێک لە نسکۆ هات، بگرە دوچاری جۆرێک لە خۆپۆشاندن (تلبیس) هات و کۆمەڵگەش بە دەستەیەکی زۆر لە دووڕووەوە لە ژێر نیقابی ئیمانێکی درۆزنانەدا خۆی حەشار دا، ئەنجامەکەشی بە نەمانی ئیسلامی هەقیقی و باوەڕی ڕاستەقینە کۆتایی هات، بەمەش ئیسلامی هەقیقی و ئیسلامی سیاسی دوچاری لێکپچڕانێکی بەرچاو هاتن.

پێنجەم: دینی داپۆشراو و کۆمەڵگەی ئیسلامی:

زانای ئیسلامی ئەبووحامیدی غەزالی گەلێ بە ورياییەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کۆڵەکەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەسەر بێ ئاگایی و غەفڵەت بونیادنراوە، لێ هەوڵێکی گەورە دەدات بۆ هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەی ئیسلامی. تایبەتمەندی غەزالی لەوەدابوو کە هەم زانایەکی فرەڕەهەند و فرەزانست بوو، هەمیش دلسۆزانە هەوڵی چارەسەری کەم و کوڕیەکانی کۆمەڵگەی ئیسلامی دەدا. غەزالی چونکێ لە ڕووی زەمەنییەوە پاش فەقیهە گەورەکانی جیهانی ئیسلامی دێت، ئەوا بەباشی ئاگاداری دەرەنجامە باش و خراپەکانی فیقهی ئیسلامی بوو.

غەزالی دەنگی هەڵبڕی و گوتی: تێگەشتنی فیقهی تەنگی بە دین هەڵچنیوە، دینی فیقهی تەنگی بە هەقیقەتی دین هەڵچنیوە و هەقیقەتی دینی دوچاری تەلبیس کردووە، غەزالی دەڵێ: ئەبوحەنیفە شاگردێکی هەبوو بەناوی بویوسف، ئەبو یوسف لەگەڵ خیزانی هەندێک زێڕیان هەبوو گەشتبووە سنووری لێدەرکردن (حد النصاب) وەلێ بۆ ئەوەی زەکاتی لێدەر نەکەن ئەم دەست و ئەو دەستیان پێدەکرد و بە یەکتریان دەبەخشی، خەڵکی کە بەمەیان زانی هەواڵیان برد بۆ ئەبوحەنیفە و گوتیان چتێکی ئەوها هەیە و ڕای تۆ چیە؟ ئەبوحەنیفە گوتی: (ژلک من فقهه) ئەوە لە فیقهزانی و ژیری خۆیەتی!

غەزالی پاش نقڵکردنی ئەو ڕوداوە گوتی: (نعم ذلک من فقهه، لکن فقه الدنیا ولیس فقه الآخره) بەڵێ ئەوە لە فیقهزانی خۆی بوو، لێ فیقهێک کە دونیاییە نەوەک هی دوارِۆژ. غەزالی لێرەدا و بۆ ئەوەی دین لە تەلبیس و شێواندن ڕزگاربکات دێت و فیقهـ دەکاتە دوو بەشەوە و فیقهی دونیا لە فیقهی دوارِۆژ جودا دەکاتەوە.

بەڕای غەزالی فیقهـ ئەگەر تەنها لە کایە زەمەنی و کاتیەکاندا بمێنێتەوە ئەوە تەنگ بە هەقیقەتی دین هەڵدەچنێ، هەر بەم هۆیەوەبوو پەنای بۆ چارەسەر برد کە چارەسەرەکەش لە بەشکردنی فیقهدا خۆی بینییەوە بۆ فیقهی دونیا و فیقهی دوارِۆژ.

فیقهی دوارِۆژ دێت و وەک فریادڕەسێک هەنگاوێک بەڕوی ئەخلاقیاتدا دەخاتە سەر پشت، لێرەوە فیقهی دوارِۆژ ئەو بۆشاییە مۆراڵیە پڕ دەکاتەوە کە لە غیابیدا کۆمەڵگە دوچاری گلێر بوونەوە و فریووخواردن هاتووە.

فیقهی دوارِۆژ گەورەکردنی کەشی تێگشتنی زیاترە لە دەقی دینی، فیقهی دوارِۆژ پڕکردنەوەی دیوەکەی دیکەی ئیسلامە کە لە تەریقەتدا خۆی دەبینێتەوە، تەریقەت هەمان ئەخلاقیاتە و فیقهی دوارِۆژ دێت و جەختی لەسەر دەکاتەوە، لێرەوە بە گوتەی غەزالی فیقهی دونیایی دەتوانێ دیوە نازەمەنییەکەی دەقی دینی فریو بدات، یان بە ئاقارێکی زەمەنیدا بیبات و شرۆڤەی بکات، کە لە دەرەنجامدا تەنها بە نەمان و تیاچوونی ئەخلاق و سلووکە باڵاکانی کۆتایی نایەت، بەڵکو سیمبوول و هێمای نەتەوەکانی دیش، کە ناسنامە و نیشانەگەلی خوداین، دەخاتە بەردەم مەترسیەوە.

شەشەم: فیقهـی دونیا و فیقهـی ئاخیرەت (فراوانتر لە قانوون)

فیقهـ کاتێک بە تەنها لە دیووە زەمەنییەکەیدا دەمێنێتەوە. لە دیققەتدا کاری خۆی ئەنجام دەدات، فیقهـ جگە لەم کارە کارێکی دیکەی نییە، لێ کێشە لەوەدایە کاتێ فیقهـ دێت و هەموو جومگەکانی ژیان دەگرێتەوە بەجۆرێک کە تۆسقاڵێک دەرفەت بۆ رەهەندەکانی دی و تێگەشتنەکانی دی ناهێڵێتەوە. کارەساتی گەورە لێرەدا دەخولقێت.

فیقهـ هەمان دیووە قانوونییەکەی ژیانە و لەمبارەوە لەنێوان قانوون و فیقهدا وەکو میتۆد هیچ جیاوازیەک نییە. فیقهـ قسە لەسەر پرسەکانی رۆژ دەکات و لەبارەیانەوە بە ئەرێ و نەرێ فەرمان دەر دەکات، فیقهـ دێت و یاسایەکی گشتی فەرز دەکات، دێت و لەهەمبەر کۆمەڵگەدا کۆمەڵێک ئەبێ و نابێ دەخاتە بەردەم و پێشکەشی دەکات، لێرەوە کۆمەڵگە لەبەردەم ئەم ئەبێ و نابێیانەدا خۆی دەبینێتەو، کە ئەمە لە راستیدا هەمان قانوونە و رۆڵی قانوون دەبینێ، بەلام دەتوانین ناوی لێبنێین قانوونی ئیسلامی. تازە قانوون لەمرۆدا جەخت لەسەر ماف دەکاتەوە، ئەمەو لەکاتێکدا فیقهـ زیاتر ئەرکدارانەیە و جەخت لەسەر ئەرکەکان دەکاتەوە، بە گوتەی سروش: کۆمەڵگەی ئیسلامی چونکی کۆمەڵگەیەکی فیقهی و فیقهدارییی بوو زیاتر جەختکردنەوەبوو لە دیوی ئەرکداریی، لێ قانوونی ئەمرۆ زیاتر مافدارییە. سروش پێی وایە کۆمەڵگەی تەندرووست لەم نێوانەدا هاوسەنگی خۆی دەپارێزێ.

لە زانستی فیقهـ و چوارچێوەی جیهانبینی فیقهیدا رەنگەکانی دیکە دەکەونە ژێر پرس و چاودێرییەوە، چونکە فیقهیش وەکو قانوون لەسەر بنەمایەکی گشتی چاودێری و قالَبی ئەبێ و نابێتدا خۆی دەبینێتەوە. لێرەدا فیقهـ نەک تەنها فەرمانێکی قانوونییە، بەڵکو حکومەتێکی جەبباریشە و لێرەوە هەموو ئەو چتگەلەی کە نابەفەرمانی ئەون دەکەونە بەر نەشتەرگەری توندی خواستەکانییەوە، بەمەش حکومەتی فیقهی جێگەی حکومەتی ئیسلامی دەگرێتەوە.

حکومەتی فیقهی دەیەوێ وێنای حکومەتی ئیسلامی بکات و حکومەتی ئیسلامیش لێرەدا دەکەوێتە ناو بۆسەی ئایدۆلۆژیاوە، هەر بۆیە هەموو بنەماکانی فرەگەرایی (پلۆرالیزم) دەخاتە ژێر پرسیارەوە و نایەڵێ تێگەشتن و بۆچوون و ئاین و نەتەوەکانی دی وەک پێویست هەناسە بدەن، ئەمەش دەبێتە گەورەترین مەترسی حکومەتی فیقهی بۆ سەر کۆمەڵگە و ئازادیەکانی، هەروەها بۆ سەر نەتەوە و مافەکانی.

لێرەویە بەدرێژایی مێژوو دەبینین کە نەتەوەیەکی وەک نەتەوەی کورد بووە بەژێر حکومەتە فیقهییەکانی مێژووەوە و خواست و ئازادی و ویستەکانی پێشێلکراون. هەموومان دەزانین کە تەواوی ئەو کوشتن و برینانەی کە سەرتاپای مێژووی ئیسلامی تەنیووە هەموویان بە دیوە سیاسی¬/فیقهیەکەی ئاینەوە لکاون و تا ئێستاکەش بە سەوقات بۆ ئێمە ماونەتەوە.

حەوتەم: دەرەنجامەکانی ئاینی فیقهی

ئاینی فیقهی کۆمەڵێک دەرەنجام بەدەستەوە دەدات کە ئێمە لێرەدا تەنێ دەیانژمێرین و زۆر لەسەریان راناوەستین، لەوانە:

١- نەمانی فرەیی (پلۆرالیزم).

٢- دابەشبوونی کۆمەڵگە بۆ دوو بەرەی رەش و سپی.

٣- رەنگێک و نەمانی رەنگەکانی دی.

٤- تەنگ بوونەوەی مەوداکانی ئازادی.

٥- کۆمەڵگەی دووڕوو، وەک نیقابی هەقیقەت.

٦- تەقلید و کوشتنی ئازادی مەعریفی.
٧- فیقهـ وەک زانستێکی بەکارهێنەرە نەک داهێنەر.

فرەیی هێمای کۆمەڵگەی تەندرووستە و ئەمرۆکە خاڵێکی وەرچەرخان و بەرچاو و گرنگی پێکەوە ژیانی نەتەوەکانی دیکە و دیموکراسی بریتیە لە پێکەوە ژیان، ئەمەش کاتێک دەبێ کە قبووڵی ئەوە بکەین کە نەتەوە و ئاینزا و ئاینەکانی دیکەش لەسەر هەق و ڕاستین بە ئەندازەی تێگەشتن و پشکی هەر ئاینێک لە هەقیقەت. ئەم تێگەشتنە لە خودا و ناوەکانی وەختێ جیلوە دەبێ کە تێگەشتن بۆ دەق زیاتر لە فیقهـ دەڕوات و فیقهـ و چوارچێوەکانی جێ دێڵێ.

وەلێ فیقهـ ناتوانێ فرەیی هەرس بکات، چونکە بە تێگەشتنی فیقهی تەنها ئاینی ڕاست ئاینی ئیسلامە و لەوێشەوە تەنها ئاینزایەکی دیاریکراو، کە زۆر جار جەنگ و کوشتار لە نێوان فەتوای کۆنە و تازەی ئاینزایەک، یان مەزهەبێک ڕوویداوە و مەترسی بووە بۆ سڕینەوەی ئاینزایەکی دی، یان بە کافر زانینی شوێنکەوتووەکانی. تازە لێرەدا تەنگکردنەوەی دین بۆ تێگەشتنی فیقهی لەباشترین دەرەنجامدا بۆ ڕەتکردنەوەی تێگەشتنەکانی دیکەی وەک شێعە لەلایەن سوونی و سوننی لەلایەن شێعەوە.. هەوەها ماتریدی و زەیدی و ئیمامی.. تاد دێ.

لەلایەکی دیەوە یەک لە هەرە بنەما گرنگ و هەستیارەکانی ئیسلام بریتیە لە حوکمڕانی ئیسلامی و سیاسەتی ئەمڕۆی ئیسلامی کە فیقە هەژموونی هەیە بەسەریا و ئاراستەی دەکات، ئەگەر لە ڕابردوودا کەلامی ئیسلامی قسەیەکی هەبووبێ تێیدا، ئەمرۆکە بەتەنێ فیقهـ پێشەوایەتی سیاسەتی ئیسلامی و ئیسلامی سیاسی و هەموو جومگەکانی دەکات، ئەمەیش مەترسیەکی گەورەیە گەر سەرنجی لەسەر دابنێین.

ئەو کوشتن و بڕینانەی کە سەرتاپای مێژووی ئیسلامیی تەنیووە هەموویان بە دیوە سیاسییە فیقهیەکەی ئایینەوە لکاون و تا ئێستاش بە سەوقات بۆ ئێمە ماونەتەوە

دینی سیاسی بەزۆری جۆرێکە لە تێکەڵکردنی ئایدۆلۆژیا بە فەرمانە فیقهی و دەستوورە گشتیەکانی، لێرەوە ئایدۆلۆژیا تێکەڵا دەبێ بە سیاسەت، کە ئایدۆلۆژیا کاتێ بەر حوکمڕانی دەکەوێ ئیدی دوچاری جۆرێک لە گەوجاندنی سیستماتیکی دەکات.

هەرچەندە وا خۆی دێنێتە حزوور کە فریادڕەسە و ڕێگایەکە بۆ دەربازبوون لە تەنگژە و دەرچەیەکە بەڕووی ئازادیدا، لێ زۆری پێناچێ کە بۆخۆی دەبێتە کۆسپ لەبەردەم ئازادی بیر و ڕاکاندا، ئیسلامی سیاسی ئەگەرچی وێنای ئیسلام دەکات، لێ تەفسیرێکە لە ئیسلام وەکو باقی دیکەی تەفسیرەکان کە بە زۆری و لە باشترین حاڵەتدا پشتی بە ئاینی فیقهی بەستووە.

کاتێ پەڕەکانی مێژووی ئیسلامی هەڵدەدەینەوە دەبینین ئیسلامی فیقهی/سیاسی بە گشتی نەوینترین ئاستی تێگەشتنە لە وجوود و خودا و ئینسان، هەروەها نزمترین ئاستی تێگەیشتنیشە لە دەقی دینی، چونکە تەفسیری سیاسی ئاتاجی تەفسیری فیقهییە لە دین و تەفسیری فیقهیش بەکارهێنەرترین جۆری زانستی ئیسلامییە.

فیقهـ زانستێکی بەکار هێنەرە و مەرتەبەیەکی نزمی هەیە، ئەبوحامیدی غەزالی لە موستەصفادا بە ڕاشکاوی ئەوە ڕادەگەیەنێ کە فقیهە بەبێ تێگەشتن

له بنچینەکانی دین، هیچی پێناکرێ. هەروەها غەزالی دەڵێ: تێگەیشتنیش لە ئوصوولا هەموو چتێ نیە و زانستی ئوصوولیش ئەگەرچی داهێنەری فیقهـە، لێ لە خۆیدا هەم بەکارهێنەرە هەم ڕوتبەی لە خوار زانستی کەلامەوەیە، چونکە لە زانستەکانی کەلام و فەلسەفەوە ڕاستیە بنچینەییەکانی جیهان¬ناسی و مرۆڤ¬ناسی خواناسی وەردەگرێ.

غەزالی لە موستەصفادا - کە ئیبن خەلدوون بە گەورەترین کتێبی ئوصوولی مێژووی ئیسلامی هەژماری دەکات- دەڵێ: بابای کەلامی (متکلم) بەرپرسی یەکەمە لە چەسپاندنی بنەما گشتیەکانی هەرچی زانستی دینی هەیە، کە زانستەکانی دی بە نیسبەت ویەوە بەشەکین، پاشان جەخت دەکاتەوە و دەڵێ: زانستی کەلام بەرزترین ڕوتبەی هەیە بەسەر زانستەکانی دیەوە، لێ زانستی فیقهـ زانستێکی بەکار هێنەرە و بەڵکو زانستێکی بەشەکی یە، بگرە زانستی ئوصوولا کە بە ڕوتبە پێش فیقهـ دەکەوێ و بەبێ شارەزایی تەواو لەو زانستە فەتوای فیقهی نادرێ، کەچی ئەویش هەم بەکار هێنەرە و هەمیش لاوەکی لەچاو کەلامدا، هەروەها لە زانستی کەلامەوە هەقایقە بنچینەییەکانی خۆی وەردەگرێ. بەم تێڕوانینە زانستەکان یەکدی تەواو دەکەن و بەسەر یەکدا ئاگاییان هەیە و لەهەموویشی گرنگتر هەم سنووریان دیاریکراوە و هەم کەم و کوڕیەکانیان، ئەمەو لە کاتێکدا غەزالی لە چەندین جێگادا توند نەقدی دینی تەقلیدی دەگرێ و ڕازیبوون بە زانستی تەقلیدی و تەقلیدکردن بە کۆسپێکی گەورەی بەردەم هەقیقەت و یەقین هەژمار دەکات.

پێویست بوو هەموو ئەو خاڵانەی کە لەسەرەوە ئاماژەم پێدان لەسەریان ڕاوەستم، بەڵام لێرەدا بە باشی دەزانم ئەوە بسپێرم بە کۆڵینەوەیەکی دیکە و لە بەشێکی دیکەیدا بە درێژی لەسەریان بدوێم.

دەرەنجام و ڕێچارە.

ئاینی ئیسلام ئیمتیازی لەوەدایە کە گەورەتر لە تێگەشتنێکە، پێویستە تەنها لە یەک ڕەهەندە وە نەڕوانینە دەقی دینی، ئەمەش تەنها بانگەشە نییە، پێویستە پێداچوونەوە بە مێژوودا بکەین و بە بوێرانە نەقد لە ڕابردووی خۆمان و ئایندارێمان بگرین، هەروەها حەدد و سنووری زانستەکان بەباشی بناسین، ئەم کارەیش هەم کاری دەستە جەمعی دەوێ هەم کۆششی تاک و پسپۆڕی.

پسپۆڕی لەبوارەکاندا دەرچەیەکی باشە بەڕوی تێگەشتن لە کەلتوور و شارستانییەتەکان، هەروەها ئەوە قبووڵبکەین کە خوا بزوانی ژیانی بەڕووی شارستانییەتدا دەوێ، بەڵێ شارستانییەتی ئەمڕۆی ڕۆژئاوا کەم و کوڕی زۆرە، لێ ئەمە مانای وا نییە کە ئەو شارستانییەتە هەمووی ناشیرینە و دژی خوایە و دژی مرۆڤایەتیە. مودێرنیتە هەمووی فاسید نییە، بەڵکو خەبات و ڕەنجی هەزاران ساڵەی مرۆڤایەتیە.

بەرگریکردن لە دینی فیقهی و سیاسی وەک دەرکەوتەیەکی مێژوویی و وەک تەفسیرێک لە ئیسلام بەکۆمەڵێک هەل و مەرجی تایبەتەوە شتێکی سرووشتییە و کارێکە کە دەبێ بکرێ و نابێ نەکردە بگیرێ، بەڵام ئەوەی قورس و ناسرووشتیە ئەوەیە هێشتاکە نەتوانی لە هەژموون و پاڵەپەستۆی ئەو تەنها تەفسیرە دەرچیت و لە ژێرکاریگەریەکانی بە باش و خراپیەوە بمێنیتەوە! هێشتا نەتوانی قسەیەکت بۆ مێژوو هەبێت و نەتوانی نەقدی ڕابردووی خۆت -کە بەشێکە لە کەلتوور و فەرهەنگت- بگری و نەتوانی ئیزافەیەکت هەبێ! هێشتا نەتوانی لە ئیگۆی ئەو ڕووداوە مێژووییانە دەربازبی! کە ئەمە برێکی بۆ خراپی دۆخی ئەمڕۆکەی جیهانی ئیسلامی بە گشتی و کۆمەڵگەی کوردی بەتایبەت دەگەڕێتەوە، چونکە بەبێ نەقدی ڕابردوو ناتوانین

یەک خشت بخەینە سەر دایواری داهاتوومان. خودا هیچی تەقلیدانەی پێ خۆش نیە، نە دینی تەقلیدی نە شوێنکەوتنی تەقلیدی و نە دووبارەکردنەوەی شتگەلی ڕابردوو، خودا خۆشی لە مەملووکیەت نایەت، خودا خۆشی لە داهێنان و تازەیی دێت و خۆی بەدیعی زەوی و ئاسمانەکانە و هەمیشە و بەردەوام بەرگی تازەیان بە بەردا دەکات و جلی نوێیان پێ دەپۆشێ (كل يوم هو في شأن).

فیقهـ زەمانێکی زۆر و پانتاییەکی زۆری داگیر کردووە، چیتر کاتی ئەوە هاتووە بوێرانە نەقدی شافعی و فیقهزانە گەورەکانی مێژوو بگرین، ئەوەیش گەورەترین خزمەتە بە ڕاستیەکان، هەروەها بەوانیش، زۆر شت هەیە ئەوان نەیانزانیووە و خواستیان بووە بیزانن، ئەوان ئەگەر ئێستاکە زیندوو بایەن نەقدی ڕابردووی خۆیان دەگرت، نەدەهاتن ڕابردووی خۆیان بپەرستن. هەر ئەو شتەی کە بۆ ئێمەیان جێهێشتووە و بەداخەوە ئێمە ئەنجامی نادەین.

شافعی لە سەردەمی خۆیدا و لە مێژووی عارەبی و ئیسلامیدا ڕاپەڕینێکی گەورەبووە

هەروەک ئەرەستۆ لە مێژووی گریکدا، لێ هەردووک شایانی ئەوەن کە نەقد بگیرێن، پێویستە لە ژێر ئەو هەژموونە ڕزگارمانبێ، ئاین تەنها فیقهـ نییە، ئاین لە لوتکەدا گەیشتنە بە خودا، خودا بە درێژایی مێژوو جیلوەی هەبووە و جیلوەی ئەو نە تەواو دەبێ و نە کۆتایی دێ، ناسینی خودا تەنها لە چوارچێوەیەکی فیقهیدا ئەوپەڕی جەفایە بە خودا، خودا تەنها دابەزین نییە بۆ زەوی، خودا بەرزبوونەوەی مرۆڤیشە بۆ ئەو دیووی زەمان و پچڕان لە زەمان، لە کۆتاییشدا دەڵێم وەک مەولانا دەڵێ پێویستە تێگەشتنمان لە خودا تەنها لە چوارچێوە فیقهیەکەی قەتیس نەمێنێ چونکە تێگەیشتن لە خودا سەفەری دەروونی دەوێت و ڕێگای دوور و درێژی دەروونی دەوێ بۆ ئەو دیوی زەمان و مەکان کە لە تەریقەت و حەقیقەتدا جیلوە دەبێ و خۆی دەنوێنێ:

اطيب الاسفار عندى انتقالى من مكان
فالمكانات حجاب عن عيان اللامكان.

چونکە بەبێ نەقدی ڕابردوو ناتوانین یەك خشت بخەینە سەر دایواری داهاتوومان. خودا هیچی تەقلیدانەی پێ خۆش نیە، نە دینی تەقلیدی نە شوێنکەوتنی تەقلیدی و نە دووبارەکردنەوەی شتگەلی ڕابردوو، خودا خۆشی لە مەملووکیەت نایەت، خودا خۆشی لە داهێنان و تازەیی دێت

سەرچاوەکان:

١. قورئانی پیرۆز.

٢. رسالەی موحەممەدی کوری ئیدریسی شافعی، شرۆڤەی: ئەحمەد موحەممەد شاکر، بێ چاپ، بێ بەروار.

٣. تەهانەوی، موحەممەد عەلی: مەوسوعەی کەششافی اصتلاحاتی فنوون و علووم، لوبنان، چاپی یەکەم، ١٩٩٦زاینی).

٤. بو عەلی سینا، شیفا، پێداچوونەوە: د. ئیبراهیم بەییومی مەدکوور، بڵاوکراوەی: زەوی ئەل قوربا، چاپی دووەم، چاپخانەی سلێمانزادە، بەروار: ١٤٣٤.

٥. بیگۆڤیچ، عەلی عیززەت: الاسلام بين الشرق و الغرب، تاران، چاپی یەکەم، ساڵ ١٣٧٤ هەتاوی.

٦. مەولانا، جەلالەدینی موحەممەدی بەڵخی، غەزەلیاتی شەمس. بڵاوکراوەی: سوخەن، تاران، چاپی هەوتەم، ١٣٩٣هەتاوی.

٧. جورجانی، سەید شەریف، کتێبی ئە تەعریفات، تەحقیق: عادل ئەنوەر خزر، داری ئەل مەعریفە، لوبنان، چاپی یەکەم ٢٠٠٧ز.

٨. بووزەید، نەصر حامید، مانای مەتن (پژوهشی در علوم قران)، وەرگێڕانی بۆ فارسی: مرتی کەریمی نیا، بڵاوکراوەی: تەرحی نوێ، چاپی یەکەم،١٣٨٠ هـ

٩. ئیدریس عومەر، ماستەرنامە: الاسلام بين المادە والروح، ساڵی ٢٠٠٩ز.

١٠. خەلیل، عمادەدین: التفسیرالاسلامی للتاریخ، - قوم، ئێران، بەبێ چاپ و ساڵی چاپ.

١١. نوورسی، سەعید، پیامەکانی نوور، مەسنەوی عەرەبی نووری. بەبێ چاپ.

١٢. غەزالی: إحياء علوم الدين، چاپی یەکەم: ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٤ز).

١٣. غەزالی، المستصفی من علم الاصول، بێ بەروار، بێ چاپ.

١٤. غەزالی، ڕستگاری لە ناریکی، تەحقیق: جەمیل ئیبراهیم حەبیب، بەغداد،١٢٨٧هـ

١٥. ئەدۆنیس، الثابتوالمتحول، داری ئەل ساقی، چاپی دەیەم، لوبنان، ٢٠١١ز.

١٦. بووزەید، نەصر حامید، الاتجاه العقلي في التفسير، دراسة في قضية المجاز في القران عندا لمعتزله، بڵاوکراوە: المركز الثقافي العربي، داری ئەل بەیزا، چاپی پێنجەم، ٢٠٠٣ز.

١٧. عبد الحمید، محسن: الفكر الاسلامی، تقویمە وتجدیدە، (مکتبە دار الانبار، بغداد) چاپی یەکەم ١٤٠٨هـ- ١٩٨٧ز).

١٨. الوردی، علی: مهزلة العقل البشري، (دار الوراق للنشر، لندن) چاپی یەکەم، ٢٠٠٣ز.

دیدگای بیرمەندانی ئیسلامیی بۆ

کەلەپوور

ئیسماعیل تەها
بەکالۆریۆس لە زانستە ئیسلامییەکان.
چەند بەرهەمی ویرگێڕدراوی هەیە.
چەندین وتاری بڵاوکراوەی هەیە.

قسەکردن لەسەر (کەلەپوور)ای ئیسلامیی، قسەکردنە لەسەر دەریایەکی بێ بن، بۆیە بەشێک[2] لە زانایان و بیرمەندانی هاوچەرخ کاتێك باسی کەلەپووری ئیسلامی دەکەن هەر کەسەو بە پێی باگراوندی خۆی باسی ئەو کەلەپوورە دەکات، بەهۆی کاریگەری گەورەی کەلەپوور بەسەر نەوە یەك لەدوای یەکەکان، بەیەکێك لە باسەر هەر زیندوەکان دادەنرێت، بەتایبەت هەندێك کردەی نامرۆڤانە هەیە، کە دەکرێت پاڵپشتیەکی لە کەلەپوور بۆ بدۆزنەوە، بۆیە بەردەوام قسەو باسی گرنگی لەسەر دەکرێت، لەم نێوەندەش کۆمەڵێك بیرمەندی گەورەی ئیسلامیی لە کتێبی سەربەخۆ باسی کەلەپووریان کردووە، هەرکەس لە دیدوتێروانی خۆیەوە شەنوکەوی کەلەپووری کردووە، لەم نووسینەدا، سەرەتا پێناسێکی کەلەپوور دەکەین، پاشان دەچینە سەر ئەوەی ئایا زانایانی پێشوو چۆن هەڵسوکەوتیان لەگەڵکەلەپوورکردووە؟ کەسیان کەلەپووریان بەپیرۆز زانیوە؟ بەتایبەت بۆچوونی زانایانی ئیسلام لەم بارەیەوە گرنگە، چونکە ئەوەی ئێستا بەشێکی خەڵك ڕێگرن لەقسەکردن قسەوفەتواو ئیجتهادی ئەوانە، ئەگەرچی بەلای هەندێك خەڵکەوە قسەکردن لەسەر کەلەپوور قسەکردنێکی بێ سودە، پێویستە بەیەکجاری خۆمان لەم رابردووە داماڵین، بەڵام بەلای بیرمەند وفەیلەسوفێکی وەك (تەها عەبدوڕەحمان) خۆسەرقاڵکردن بەکەلەپوور بێسود نییە، پێیوایە ئەگەر مرۆڤ سەرقاڵ نەبوو بەکەلەپووری خۆیەوە سەرقاڵ دەبێت بە کەلەپووری خەڵکانی ترەوە[3].

پێناسەی کەلەپوور

سادەترین پێناسەی کەلەپوور بریتییە لە کۆی بەجێماوی نەوەکانی پێشوو، لە هەموو بوارەکانی سیاسیی، ئایینیی، کۆمەڵایەتیی و ئەدەبی هەمووی پێی دەگوترێت کەلەپوور، بەوپێیەی ئەم کەسە لەپێش ئێمەوە کۆچی دوای کردووە، نووسینی کەسانی وەک عەقاد، تەها حوسێن، محەممەد مەندور، هیچ جیاوازیەکی نییە لەگەڵ سیبەوەهی، بوختوری، کەسانی تر هەمووی هەر پێی دەگوترێت کەلەپوور٤.بەم پێناسەیە سەرجەم زانستەکان دەبن بەکەلەپوور، تەنها (وەحی) دەمێنێتەوە، بۆ ئەوەی جیاوازی بکرێت لە نێوان وەحی لەگەڵکەلەپوور٥.

زاراوەی کەلەپوور لە فیکری رۆژئاوا بە پاشماوەی شارستانیی، رۆشنبیریی وئایینیی دەگوترێت، رۆحی عەلمانیەت باڵادەستە بەسەر فیکری رۆژئاوا، بۆیە جیاوازی ناکەن لە نێوان پاشماوەی شارستانیی وئایین، لە هەڵسوکەوتیش جیاوازی ناکەن لەنێوان بەرهەمی مرۆڤایەتی و وەحی خوای گەورە، لای ئەوان هەمووشت شایستەی رەخنەگرتنە، ئایینیش ملکەچی ئەو مەنهەجە دەکەن، بەبێ هیچ پیرۆزیەک٦.

بۆچوونی زانایان لەسەر کەلەپوور

ئەگەر بگەڕێینەوە سەر گوتەوقسەی زانایانی پێشوو لەژمارە نایەت لەبارەی پیرۆزینەدان بەقسەی هیچ کەسێک جگە لە قورئان وفەرمایشتەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) لەم سۆنگەیەوە زانایانی پێشوو قسەو باسیان زۆربووە، ئێمە لێرە تەنها قسەی پێشەوایان: شافعی، ئەحمەد، مالیک و ئەبوحەنیفە دەهێنینەوە، کە هەریەک لەوانە چۆن روانیویانەتە قسەی کەسانی پێشخۆیان، ئێمە هەریەکەی یەک قسەیان وەک نموونە لێوەردەگرین.

ئەبوحەمزەی سوکری دەڵێت: گوێم لە ئیمام ئەبوحەنیفە بوو دەیگوت: ئەگەر فەرمایشتی پێغەمبەرمان بۆ هات بەسەندێکی راست وەریدەگرین، ئەگەر قسەی هاوەڵانی پێغەمبەر بوو، ئێمە سەرپشکین، ئەگەر قسەی تابعین بوو رەتیدەکەینەوە٧.

ئیمام مالیک وتویەتی: من مرۆڤم، راست دەکەم وهەڵە دەکەم، سەیری قسەکەم بکەن، ئەگەر هاوتا بوو لەگەڵ قورئان وسوننەت وەریبگرن، ئەگەر پێچەوانەی قورئان وسوننەت بوورەتیبکەنەوە٨.

ئیمام شافعی قسەیەکی بەناوبانگی هەیە، کە وتویەتی: ئەگەر قسەیەک راست بوو، ئەوە مەزهەبی منە. زانایانی تریش لەم بارەیەوە قسەیان زۆرکردووە، بەڵام ئێمە بەوەندە وازدێنین.

کەلەپوور لای بیرمەندانی هاوچەرخ

بیرمەندانی ئیسلامیی بەدرێژایی مێژوو بێدەنگ نەبوون لەرەخنەگرتن لەو شتانەی کە دەنووسرێن، لە سەرجەم بوارکانی ئیسلام، بۆیەش ئەگەر بگەڕێینەوە ناو کەلەپووری ئیسلامیی،کەلەپوورێکی دەوڵەمەندمان هەیە، بەشێکی ئەو دەوڵەمەندییە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەمیشە پانتاییەکی فراوان هەبووە بۆ رەخنەگرتن، بەڵام پێشتر هیچ سەرچاوەیەکی تایبەت نەبووە بە شێوازی ئەو رەخنەگرتنە، زیاتر شێوازەکان لەگەڵ خودی کتێبە رەخنەییەکان بووە، لەم رۆژگارەی ئێستاش ئەوانەی قسەیان لەسەر کەلەپوور کردوە زۆرن، بۆیە ئێمە چەند بیرمەندێکی دیار هەڵدەبژێرین:

١ـ تەهاعەبدورەحمان

دکتۆر تەها عەبدورەحمان دیاترین ئەوکەسانەیە قسەی لەسەر کەلەپوورکردوە، خاوەنی کتێبی تایبەتە لەوبوارە٩، لەچەندین دیمانەی تایبەتیش باسی لە کەلەپوور کردوە، ئەو خاوەنی میتۆدی

تایبەت بەخۆیەتی کە لە بیرمەندەکانی تری جیادەکاتەوە، ئەوەی ناوبراو جیادەکاتەوە، مەنهەجەکەیەتی، کە بریتییە لە مەنهەجێکی گشتگیر، یەکێکە لەو کەسانەی کە لە مەنهەجی جوزئی دوورکەوتووەتە، پێیوایە بۆ خوێندنەوەی کەلەپوور دەبێت دوورکەوینەوە لە بەشبەشکردنی کەلەپوور، کاتێک کەلەپوور دەخوێنینەوە دەبێت حیساب ئەو کات وشوێنە بکەین کە ئەو کەلەپوورەی تێدا لەدایکبووە، لەبارەی پێوەریش بۆ خوێندەوەی کەلەپوور، پێیوایە کە دەبێت مەرجەعەکەی بریتیبێت لە قورئان، چونکە قورئان سەنتەرە لە کەلەپووری ئیسلامی، سەرجەم زانستەکانی کەلەپوور لە خزمەت قورئان بوونە، بۆیە دەبێت بۆ خوێندەوەی کەلەپوور بگەڕێینەوە خزمەت قورئان، ناوبراو نەک بۆ کەلەپوور، تەنانەت بۆ رووبەڕووبونەوەی فکرە هاوردەکانی سەردەمی جیهانگیریش پێیوایە قورئان سەنتەرە، لەوبارەوە دەڵێت:پارێزەرێک نییە لەم سەردەمە لە لافاوی جیهانگیری جگە لە کەشتی وەحی نەبێت١٠.

ئەوەی بەلایەوە گرنگە، ئەو میتۆدەیە کە کەلەپووری پێ دەخوێندرێتەوە، بەلایەوە زۆرینەی ئەو تیۆرومیتۆدانەی کە رەخنەی لەکەلەپووری پێدەگیرێت، قبوڵکردنی بەشێک لە شتە سەلمێنراوەکانی گرانە، ئەگەر قبوڵیش بکرێت قبوڵکردنی ئەنجامەکەی قورسە، ئەگەر قبوڵی ئەنجامەکەشی بکەین قبوڵی جێبەجێکردنی تیۆرەکان قورسە، هۆکارەکەشی بۆ هەڵەی کوشندە دەگێڕێتەوە لە ناوەرۆکی ئەم تیۆرانە بەرامبەر بە کەلەپوور، هەروەها بەشێک لە بانگەشەکارانی ئەو میتۆدانە بەهۆی پەلەکردنەوە توشی حکومدانی بەپەلەبوون، لەگەڵ ئەوەی دەبوو ئەرکی یەکەمیان ناسینی حەقیقەتی ئەو میتۆدانە بوایە، سەبارەت بەهۆکارەکانیش پێیوایە بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ لاوازی توانای ئەو کەسانە، کە ئەو میکانزمە میتۆدیە عەقلانییەو ئیدۆلۆگیانە پەیڕەو دەکەن١١.

لە بارەی کەلەپوورەوە، داوا دەکات کە وازبهێنرێت لە بیرۆکەی خۆدارنینی گشتیی لە کەلەپوور، بەلایەوە شتەکان رێژەین، هەر لەسەر ئەم بنەمایە، ئەو بانگەشەیەی کە بیرمەندانی عەرەبی بۆ گەردونیەتی فیکری رۆژئاوا دەیکەن، ئەو رەتیدەکاتەوە، پێیوایە شارەزایی تەواویان نییە، ئەگەر باسی رەخنەگرتنیش بکرێت، پێیوایە توانای ئەوەیان نییە رەخنە لە فەلسەفەی رۆژئاوا بگرن، پێیانوایە هیچ جێدارێک نییە بۆ فیکرو فەلسەفەی رۆژئاوا.

ئەو بەهەموو شێوەیەک رێگرە لە پشتکردن لە کەلەپوور،کاتێککەلەپوور بریتییە لە چەندین رووداوی زانراو، هەر تەنها دەبێت نەک فرەیی، ئەگەر رێگاکانی گەیشتن بەو رووداوانە بە ئەندازەی ژمارەی بیرمەندابوایە، ئەوکات خۆیان پێ سەرقاڵ نەدەکرد١٢.

پێیوایە خۆسەرقاڵکردن بە کەلەپوور نابێت بەهۆی بارودۆخی رۆشنبیری وسیاسییەوە بێت، بەڵکو ئامانجی ئەو لە خوێندنەوەی کەلەپوور قسەکردنە لەسەرخودی کەلەپوور، لە پێناو لێکۆڵینەوەی بابەتییەبە پێی تێروانینی زانستی تەواو، نەک سەرقاڵبوون بە ئامانجی مۆدێرنەکردن وعەقڵانیکردن وریفۆرمکردن١٣.

تەها عەبدوڕەحمان بۆ خوێندنەوەی کەلەپوور چوار رێسای داناوە:

یەکەم: بۆ خوێندەوەی کەلەپوور پشت بە لای کەمی دەقی کەلەپووری ببەسترێت، لەگەڵ رەچاوکردنی ناوەرۆکەکان، لەپێناو تێگەیشتن لە ناوەرۆک، هۆکارەکەی ئەوەیە کە کەلەپووری ئیسلامی بەشێکی زۆری بریتییە لەو میکانزمانە، بەتایبەت زمانەوانی و لۆجیکی.

دووەم: پێویستە گرنگی بە پێشهات (مستجدات)

بەلای عەلوانیەوە یەکێك لە گرفتەکانی موسڵمانان دوورکەوتنەوەیە لە قورئان، لەبری گەرانەوە بۆ قورئان دەگەڕێنەوە بۆ کەلەپوور.

بدەین لە میتۆدەکان، نەک میکانزمەکانی کەلەپوور، یاخود شاردنەوەی، ئەمەش لەپێناو دەرخستن ونوێکردنەوەی رەخنەیە، هەروەک تەنها دارِنینی میکانزمەکان لە کەلەپوور بەس نین، بەبێ زیادکردنی پێشهاتی میتۆدی، چونکە ئەو دارِنینە هیچ شتێک زیاد ناکات.

سێیەم: ئەو میکانزم ومیتۆدە دەرەکیانەی کە بۆ خوێنەوەی کەلەپوور وەردەگیرێن، بەر لەوەی کەلەپووری ئیسلامیان پێ بخوێندرێتەوە، پێویستە بخرێنە ژێر رەخنە، بۆ ئەوەی روون بێتەوە، کە تاچەند گونجاوە، بۆ نموونە ئایا میکانیزمی عەقلانیەتی رۆژئاوایی چەند گونجاوە بۆ خوێندەوەی کەلەپووری ئیسلامی؟لە دیدی ئەودا ئەو چەمکە گونجاو نییە بۆ خوێندەوەی کەلەپووری ئێمە، چونکە عەقلانیەتی رۆژئاوایی لەسەر بنەمای داماڵینی تیۆری بنیاتنراوە، عەقلانیەت لە کەلەپووری ئێمە لەسەر ئاراستەکردن بەرەوچاکردن بنیاتنراوە.

چوارەم: پێویستە لە بێژنگدان یان ئاوێتەکردن یەک ئاراستە نەگرن، لە بێژنگدان یان ئاوێتەکردن نابێت بە گوێرەی میکانزمی رۆژئاوایی بێت، بەڵکو دەبێت بە پێچەوانەوە بێت، لەبێژنگدان وئاوێتەکردنەکە بەهۆی میکانزمی ئیسلامیی بێت، بەهۆی ئەوەوە رێگای داهێنان لە بیرمەندی ئیسلامیی دەکرێتەوە.

ئەوانەی باسکران کۆڵەکەی رێساکانە لای تەها عەبدورەحمان، ناوبراو پەیرەوی لێکردون نەک تەنها بۆخوێندنەوەی کەلەپوور، بەڵکو بۆ هەموو هەوڵەبەردەوامەکانی لە دەستپێکردنی پێشکەکردنی مەعریفەی ئیسلامیی١٤.

کتێبی(تجديد المنهج في تقويم التراث) بە دیارترین سەرچاوەی هاوچەرخ دادەنرێت، لە نوێکردنەوەی مەنهەج، ئەو کتێبە یەکێکە لەو کتێبانەی رەخنە لە پرۆژەکەی (محەممەد عابد ئەلجابری)دەگرێت، پێیوایە جابری بۆ رەخنەگرتن لە کەلەپوور پشتی بە عەقلانیەت بەستووە، لەگەڵ دابران لە کەلەپوور، جابری بانگەشەی نزیکی کەلەپوور دەکات لە رووی بابەتیی ومێژوویی لە عەقلانیەتی رۆژئاوا، لەگەڵ داواکردنی چەسپاندنی دابران لەگەڵکەلەپوور بۆ چاسەرکردنی بابەتیانەی ئەو کێشەیە، دروستکردنی رێگای بەردەوامی، یان دەستپێکردن، پرسیارێک دێتە پێشەوە، ئایا جابری بەکردەیی ئەو دابرانەی کردووە لە تێگەیشتنی بۆ کەلەپوور؟ خۆ ئەگەر هەڵوێستی ئیجابی بێت لە کەلەپوور،ئەوە دەخوازێت کە رەتکردنەوەی کەلەپوور هەولوێستێکی نازانستیی، نامێژوویی بێت١٥.

٢- تەها جابر ئەلعەلوانی

هەرکات باس لە کەلەپووور بکرێت، بێ باسکردنی دیدو تێروانینەکانی عەلوانی وەک ئەوەیە باسی هیچ شتێک نەکرابێت، عەلوانی بەیەکێک لە کەسە هەر دیارەکان دادەنرێت لە قسەکردن لەسەر کەلەپووری ئیسلامیی، لەگەڵ ئەوەی عەلوانی زانایەکی بەهێزی بواری ئوسوڵی فیقهە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەمیشە بۆ بۆچونەکانی پشتی بەقورئان دەبەستێت، عەلوانی یەکێکە لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی (اسلامية المعرفة)، توانیویەتی لەرێگای ئەم قوتابخانەیە

کاری باش بکات بۆ خوێندنەوەی کەلەپوور، لێرەدا هەوڵدەدەین چەند تیشکێک بخەینە سەر دیدو تێروانینەکانی عەلوانی.

بەر لە هەمووشت لای علوانی قورئانی پیرۆز سەنتەرە بۆ هەموو پرسەکان، بۆیەجەخت لەسەر گەڕانەوە بۆ قورئان دەکات بۆ پرسەکانی ڕۆژگار، ئەمەش هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە قورئان لای عەلوانی لەدەرەوەی بازنەی کات وشوێنە، لەم بارەوەش قسەی خۆی هەیە لە چەندین شوێن ئاماژەی پێداوە، ئەو پێیوایە بانگەشەکارانی (تأريخية القران) نەیانتوانیوە بڕوا بەوە بکەن، کە قورئان کەلامی خوای گەورەیە، بۆیە بە ناچاری پەنایان بۆ شتێک بردووە، هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، ئەوان جیاوازیان نەکردوە، لە نێوان زمانی قورئان وزمانی زمانی عەرەبی، ئایەتی قورئان وقەسیدەیەکی ئیمرولقەیس نەکردوە، بۆیە بەناچاری پەنایان بۆ ئەوە بردووە کە خیتابی قورئان تایبەتە بەو کەسانەی لەو سەردەم بوونە، ئەوانەی لە دوای پێغەمبەرەوە هاتوون ئەم خیتابانە نایانگرێتەوە، لەمەدا موسڵمانان کەوتونەتە هەڵە، چونکە ئەوان ئەوە لە هێرمۆنیتیکا فێربوون دەبێت زەینی نووسەر بخوێندرێتەوە، کاتی گوتارەکەی، شوێنەکەی، ڕۆشنبیری ودەوروبەرەکەی، بۆیەش ئەرگۆن و شەحرور و تەیب تەیزینی لەبری بڕواهێنان بە وەحیبوونی قورئان، بڕوایان بە مێژوویەتیی قورئان هێناوە١٦.

کەلەپوور و وەڵامی پرسەکانی سەردەم

بەلای عەلوانیەوە یەکێک لە گرفتەکانی موسڵمانان دوورکەوتنەوەیە لە قورئان، لەبری گەڕانەوە بۆ قورئان دەگەڕێنەوە بۆ کەلەپوور، ئەوەش مێژوویەکی درێژی هەیە لەوکاتەوە دەستپێکردووە کە عەبدولعەزیز باوکی خەلیفە عومەر لە ساڵی ٨٣ کۆچی بیریکردەوە، کە فەرمودەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) کۆبکاتەوە بۆ چارەسەکردنی ناکۆکیە فیقهیەکان لەبری ئەو فیقهە ناکۆکەی کە زانایان دایانهێنابوو، بۆیە زانایان خۆیان سەرقاڵ کرد بەسوننەکان و دوورکەوتنەوە لە قورئان بەبیانوی ئەوەی ئەوەی لەسوننەت هاتووە لەقورئانیش هاتووە، سوونەتیان دەکردە بەڵگە لەسەر فەتوای زانایانیان، دواتر وازیان لەوەش هێنا، فیقهیان کرد بەهەموو دین، تەنانەت کەسێکی وەک (کەرخی حەنەفی) دەڵێت: هەمو ئەو ئایەتانەی پێچەوانەی ئەوەن کە هاوەڵانمان پەیڕەوی دەکەن، یان نەسخ کراونەتەوە، یان دەبێت تەئویل بکرێن، چونکە بەم جۆرەی ئێستا دەبێت فەرع شوێن ئەسڵ بکەوێت١٧.

ئەم گۆڕانکارییە کاریگەری گەورەی بەجێهێشتووە لەسەر موسڵمانان، ئەو بۆ ئەمە بە پێویستی دەزانێت موسڵمانان بگەڕێنەوە بۆ قورئان، چونکە فیقهی کۆن چاسەری کێشەکانی ئەمڕۆی پێنییە، نموونەش بەوە دێنێتەوە کە کاتێک لە ئەمریکابووە ڕۆژانە حەوت تا دەپرسیاری ئاڕاستە دەکرا، ٩٥٪ پرسیارەکان تازە بوون، زانایانی پێشوو باسیان نەکردبوو، دەگەڕایەوە بۆ کتێبە درێژەکانی وەک: (المغني إبن القدامة، محلي إبن حزم، المسبوط السرخسي، الام للشافعي)، وەڵامێکی تێدا نەبوو بۆ ئەو پرسیارانە، دەبوو وەڵامێکی لە کەلەپوور بۆ بێنێت کە بۆ ئەو پرسیارانە نەدەبوو، ئەم حاڵەتە وا لە موسڵمان دەکات توشی بێهیوای بێت، کە ناتوانێت ڕووبەڕووی واقیعی خۆی ببێتەوە، بۆیە پێیوایە دەبێت فیقهێکی تازە بەرهەم بێت کە وەڵامی پرسیارەکانی ئێستامان بداتەوە١٨.بۆ مامەڵەکردنیشلەگەڵکەلەپووردەبێت سێ ئاست تێپەڕێنین:

محەممەد عەممارە پێیوایە زانایانی ئیسلامیی لە هەموو بوارە جۆراوجۆرەکان گرنگی زۆریان بە وەرگرتن و ڕەتکردنەوەی مەعریفەی مرۆڤەکان داوە.

ئاستی یەکەم: نابێت کەلەپوور بەگشتیی ڕەتبکرێتەوە، وەک عەلمانیەکان دەیکەن.

ئاستی دووەم: نابێت بە گشتیی وەربگیرێت وەک کەلەپووریەکان دەیکەن.

ئاستی سێیەم: نابێت خوێندەوەمان بۆ کەلەپوور هەڕەمەکی بێت بە بێ بوونی میتۆدێکی زانستی١٩.

عەلوانی لە نووسینەکانی وەڵامی زۆرشت دەداتەوە، نموونەیەک لە واقیعی موسڵمانان باس دەکات و دەڵێت:لە ئەزهەر لیژنەیەک هەبوو پێی دەگوترا (تاقیکردنەوەی دیاریکردن) کتێبێکیان دەهێنا لاپەڕەیەکی بۆ خوێندکارەکە دەکردەوە، پێیان دەوت: بخوێنەوە و شیبکەرەوە، لەبەرامبەر ئەم لیژنەیە لایەنی بەلاغی و لۆژیکی وزانستەکانی تری شیدەکردەوە، بەڵگەی دەهێنایەوە ڕەتی بەڵگەی تری دەکردەوە، بەم جۆرە قوتابی تاقی دەکرایەوە، ئەوەی دەیوت هیچی تازە نەبوو، بەڵکو هەمووی شتی کەلەپووری بوون، ئەگەر واز لە ڕەخنە بێنین ئەمە نیشانەیەکە لە نیشانەکانی نەزانی ودواکەوتوویمان، ئەگەر هەموومان هەڵسین بەم کارە، کارەکە پێچەوانە دەبێتەوە٢٠.

لایەنێکی تر کە عەلوانی سەرسەختانە داکۆکی لێ دەکات، بریتییە لە زانستەکۆمەڵاتییەکان، وەک پێداویستی هاوچەرخ، ئەمە جگە لەوەی وەڵامی ئەو ڕەخنانە دەداتەوە، کە ڕەخنە لە موسڵمانان دەگرن، کە داهێنانی فیکری وفەلسەفیان نییە، تەنها سەرقاڵی گێرانەوە بوون، ئەو بەتوندی ئەو بۆچونە ڕەتدەکاتەوە، کە موسڵمانان لە پاش گەلانی تر بووبن، ئەوبۆچوونە ڕەتدەکاتەوە، پێیوایە کەلەپووری ئیسلامیی بەگوێرەی زەمەنەکان بووە، بۆ ئەمەش دەڵێت: زانستی کەلام و فەلسەفە دوو نمونەی زیندون، هەروەها باس لەوە دەکات کە لە کەلەپووری ئیسلامییدابنەما دانراوە بۆ مامەڵەلەگەڵ زاستە مرۆڤایەتییەکان.

یەکەم: زانستەکۆمەڵایەتیی و مرۆییەکان لە کەلەپووری ئیسلامی بنەمای بۆ دانراوە.

٣- محەممەد عەممارە

یەکێکە لەو بیرمەندە دیارانەی کە قسەی خۆی لەسەر کەلەپوور هەیە، عەممارە جگە لەوەی خاوەنی دیدوتێڕوانینی خۆیەتی لەسەر کەلەپوور، ڕۆڵی گەورەی بینیوە لە کۆکردنەوەی کەلەپووری بیرمەندانی وەک جەمالەدینی ئەفغانی،محەممەد عەبدە، عەبدوڕەحمان کەواکیبی وچەندان بیرمەندی تر، هەروەک چەندین نووسراوی زانایانی پێشوی تەحقیق کردووە، عەممارە بەیەکێک لە بیرمەندە دیارەکان دادەنرێت کە خاوەنی دیدو تێروانی خۆیەتی، هەوڵ دەدەین بەشێک لە دیدەکانی سەبارەت بە کەلەپووری ئیسلامیی بخەینەڕوو.عەممارە چەندکتێبێکی تایبەت بە کەلەپوور نووسیوە، لەوانە: (التراثوالمستقبل) و(نظرةجديدةإلياالتراث)

دابەشکردنی کەلەپوور بۆ چەند ئاستێك

محەممەد عەممارە کەلەپوور دابەشدەکات بۆ: کەلەپووری ئایینی، کەلەپووری ئیسلامیی، کەلەپووری فیکریی، زانستیی، ڕۆشنبیریی و شارستانیی.پێیوایە ئەمانە یەک ئاستیان نییە، بەڵکو چەند ئاستێکی جیاوازن.

بۆ نموونە قورئان پیرۆز (مقدس)ە سەرچاوەی یەکەمە، لەگەڵ ئەوەشدا دابەشبووە بۆ چەند ئاستێکی جیاواز، بۆ نموونە لەقورئان چەند ئاستێکی جیاواز هەیە: موحکەم (قطعي الثبوت) کە ئەوانە جیاوازی هەڵناگرێت لە تێگەیشتن و راڤەکردن، بەهەمان شێوە سوننەت هەندێکی متەواترە ـ قطعي الثبوت سوننەت چەند ئاستێکی تری هەیە، لەوانە روونکردنەوەی ئایاتی قورئان، یان بە واتایەکی تر جێبەجێکردنی ئایەتی قورئان٢١.

دوای ئەمانە کەلەپووری گەلان دێت ئەوەی مرۆڤەکان دایانهێناوە لە بوارە جۆراوجۆرەکان، ئەمانە پیرۆز نین، پارێزراویش نین لە هەڵەو کەموکورِی، بەڵام سەرمایەیەکی معریفی بەهێزن، مرۆڤ دەتوانێت سودمەندبێت لێیان٢٢.

ئەگەرچی بەشێک لە بیرمەندان ونووسەرانی هاوچەرخ پێیانوایە پرۆسەی خوێندەوەی رەخنەییانە بۆ کەلەپوور شتێکی تازەیە، لە پێشودا کەلەپوور وەک پیرۆز سەیرکراوە، بەڵام محەممەد عەممارە ئەم بۆچونە رەتدەکاتەوە پێیوایە هەر لەسەرەتاوە زانایانی ئیسلامیی لە هەموو بوارە جۆراوجۆرەکان گرنگی زۆریان بە وەرگرتنو رەتکردنەوەی مەعریفەی مرۆڤەکان داوە، تەنانەت لە وەرگرتنی فەرموودەکانی پێغەمبەریش وردەکاری زۆرکراوە، ئنجا وەرگیراوە، کەسێکی وەک ئیمام بوخاری دوای کۆکردنەوەی هەزاران فەرمودەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) ئنجا سەحیحەکەی دادەنێت،لەگەڵ دانانی چەندین یاساو رێسای بەهێز لەپێناو دورکەوتنەوە لەهەڵە٢٣. ئەگەر سەیری کتێبەکانی تر بکەین لە بوارەکانی عەقیدە، شەرع، ئوسوڵ و تەسەوف٢٤، بەهەمان شێوە چەندین وردەکاری تێداکراوە.

خاڵێک کە بەلایەوە زۆر مەترسیدارە و قسەکردنی زۆر هەڵدەگرێت، ئەویش مێژووی موسڵمانانە، چونکە مێژوونوسان هەموو بیستراوێکیان نووسیوەتەوە،بێ وردەکاریکردن، هەروەها دەڵێت باشترین بەڵگە ئەوەیە کە ناونراوە بە(ئاژاوە گەورەکە)٢٥.

لەگەڵ ئەوەی کەلەپووری ئیسلامیی کاری زۆری بۆ کراوە، بەڵام هێشتا نەبووە بە کارێکی گرنگ، ئەمە جگە لەوەی بەشێکی زۆری کەلەپووری ئیسلامیی داگیرکراوە، زۆرێک لە دەستنووسەکانمان لە کتێبخانەکانی وڵاتی دەرەوەن، کە بەهۆی بەهێزی ئەوان ولاوازی ئێمە لە کتێبخانەو مزگەوت کەنیسەکانمان بردوویانە٢٦.

بۆ خوێندەوەی کەلەپوور پێویستمان بە پلانێکی توکمە هەیە، تا بە میتۆدێکی زانستی کەلەپووری ئیسلامیی بخوێنینەوە، ئەو دەقانەی ساغ نەکراونەتەوە ساغیان بکەینەوە٢٧. عەممارە پشتی بەستووە بە نووسراوێکی شێخ محەممەد عەبدە، کە پێشنیاری کردوە بۆ ئەزهەر چۆن مامەڵەلەگەڵکەلەپوور بکەن، لە و نووسراوەدا دەڵێت: پێویستە قورئانی پیرۆزو فەرمودەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەربێت)بە وردی بخوێندرێنەوە، بەگوێرەی بنەماکانی زمانی عەرەبی و رێسا زانستییە دروستەکان.هەروەها بیروباوەرِی ئیسلامیی پاکبکرێتەوە لە دابونەریت لەگەڵ بنەما دروستەکانی ئیسلامرێکبخرێتەوە.پێویستە جارێکی تر فیقهی ئیسلامیی دابرِێژرێتەوە و دوور بخرێتەوە لە هەموو دەمارگیرییەکی مەزهەبی، ئەم خوێندەوەیە دوور بێت لە زیانگەیاندن بەوحوکمانەی کە دەقی قورئانی لەسەر هاتووە٢٨.

وێنەکاری هونەری ڕۆشنبیریە.

سەرچاوە و پەراوێز:

١ لە عەرەبیدا وشەی (تراث) زیاتر مەبەست پێی نووسراوی زانایانی پێشووە لەسەر بابەتە ئایینییەکان، لەم نووسینەشدا چەمکی کەلەپوور بەو مانایە بەکارهاتووە.

٢ دیارە قسەکردن لەسەر بابەتێکی لەمجۆرە لە کورتە بابەتێک تەواو نابێت، پێویستییە لێکۆڵینەوە درێژهەیە، چونکە هەر لەوانەی قسەمان لەسەرکردوون پێویستیان بە نامەی ماستەر و دکتۆراهەیە.

٣ حوارات من أجل المستقبل شبكة العربية للأبحاث والنشر ٢٠١١/ ل١٦.

٤ مناهج تحقيق التراث د. رمضان عبدالتواب/ الناشر المكتبة النخاجي١٩٨٥ ل ٨.

٥ بڕوانە: نظرية التراث. فهمى جدعان/ دار الشروق للتوزيع والنشر ١٩٨٥.ل ١٩، إزالة الشبهات عن معانى المصطلحات ٢٠١٠/ د.محمد عمارة. دارالسلام ل ٢٦٧.

٦ التراث والمعاصرة أكرم ضياء العمري سلسة كتاب الأمة ١٤٠٥ هجري/ ل ٢٩.

٧ إذا صح الحديث فهو مذهبي تأليف: الدكتور نايف على بقاعي/ دارالبشائر الإسلامية. ل ٩٠.

٨ سەرچاوەی پێشوو ٩٢.

٩ تجديد المنهج والتقويم التراث/ ناشر المركز الثقافي ٢٠٠٥چاپی دووەم.

١٠ روح الحداثة/ ناشر المركز الثقافي /٢٠٠٦ ل ٨١.

١١ حوارات من أجل المستقبل ل ١٧.

١٢ حواراتمنأجلالمستقبل.

١٣ حوارات من أجل المستقبل ل٢٢.

١٤ حوارات من أجل المستقبل ل ٢٠و٢١.

١٥ إبراهيم مشروح، طه عبدالرحمن، قراءة في مشروعه الفكري/ مركز الحضارة لتنمية الفكر الإسلام ٢٠٠٩ ل١٥٢.

١٦ بڕوانە: دعوى تاريخانية القرآن د. طه جابر العلوانى موقع الزهاوي.

١٧ الجمع بين القراتين د.طه جابر العلواني/ دارالسلام ٢٠١٤ل ١١.

١٨ تطور المنهج المقاصدي عند المعاصرين مدارسة مع الشيخ طه جابر العلوانى حوار زينب العلواني، المعهد العالمي للفكر الإسلامي ٢٠١٢ ل ٢٢.

١٩ مقدمة في إسلامية المعرفة د. طه جابر العلوانى دار الهادي ٢٠٠٩ ل ١٣٤.

٢٠ سەرچاوەیپیشوو. ل ١٤٥.

٢١ إزالة الشبهات عن معاني المصطلحات/ د.محمد عمارة دارالسلام ل ٢١٥.

٢٢ سەرچاوەی پێشوو.

٢٣ سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٦٩.

٢٤ سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٢.

٢٥ سەرچاوەی پیشوو، ل ٢٧٥.

٢٦ التراث والمستقبل. محمد عمارة دارالسلام / ل٢٥.

٢٧ سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢.

٢٨ سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨٢.

زمان

زیاتر لە ئامرازێکی گفتوگۆ

دیوێکی تری مەدالیا زێڕینەکەی کەلەپووری ئیسلامیی

موئمین زەڵمی

- ماستەر لە زمان و ئەدەبی ئینگلیزی.
- کاندیدی دکتۆرا لە سیاسەتی زمان و پەروەردە.
- چەند وتار و لێکۆڵینەوەی بڵاوکراوەی هەیە.

کورتە

ئەم توێژینەوەیە، وەستانە لەسەر (زمان) وەک یەکێکە لە ژانرەکانی کەلەپووری ئیسلامیی، لە سەرەتادا لەسەر کەلەپووری ئیسلامیی و بەشە گرنگەکانی دەوەستێت و دواتر پێناسە و ڕوانینەکانی سەر (زمان) شیدەکەرێتەوە، هەروەک چاوێک دەخاتە پێکەوەبەستنی زمان و کەلەپووری ئیسلامیی و لە کۆتاییشدا پەرسەندنەکانی زمان و کەلەپوور دەخاتەڕوو.

پێشەکیی

ئیسلام وەک دوایین ئایینی باڵا و درەوشاوەی مرۆڤایەتی، ئایینێکی گشتگیر و هەمەلایەن و تەواو و تۆکمەیە، دیاریشە لە سەر بناغەی گەشە و وەرگرتنی فۆرمی فراوانبوونی هەر ئایینێکدا، زمان ڕۆڵێکی باڵای هەبووە، ئەگەر سەرنجێکی سەرەتای هاتنی وەحی بۆ پێغەمبەری (درودی خوای لەسەر بێت) بدەین، دەبینین هێزی زمان دەدرەوشێتەوە، کاتێک هەموو قورئانی پیرۆز بە بەرزترین ئاستی زمانەوانی دادەبەزێت، لەو کاتەوەش ئیتر زمانی عەرەبی بۆ خۆی فۆرمی ستانداردی وەرگرتووە و تەواوی دانیشتوانی عەرەبیزمانی سەرزەوی زمانی قورئانیان بە ستاندارد زانیوە، چونکە هەموو مەرجەکانی زمانی باڵای تیادا دەبینرێن. ئێمە لەم توێژینەوەیەدا لە سەر فۆرمی گشتیی و بەهێزیی زمان لە کەلەپووری ئیسلامیی و شارستانێتی ئیسلامیدا دەوەستین، جا زمانیش، بە هەموو خێزانەکانییەوە، نەک تەنها زمانی عەرەبی. بەڵکو زمانی موسڵمانان بە گشتیی کە دەبنە ناسنامە و پێناسی ئاییندارییان.

گودەرزی (٢٠١٠) پێیوایە، زمان ئاوێنەی ڕۆشنبیری کۆمەڵگەیە، و ئەو ئامرازەشە کە خزمەتی گەلان دەکات بۆ دەربڕینی ڕەگەزە جیاوازەکانی ڕۆشنبیرییان: عادەت و تەقالید و یاسا و ڕێساکانیان. بۆیەش پەیوەندییەکی تەواوەتی هەیە لە نێوان زمان و ڕۆشنبیریدا، هەردووکیشیان پێکەوە دەبنە کەلەپووری گەل و ئایین و نەتەوەکان.

هەروەک زمان دەچێتە چوارچێوەی کەلەپووری کۆمەڵگە و نەتەوە و ئایینەکانەوە، بۆیە پارێزگاریکردنی زمانی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگانە لە پێشینەی ئەرکە کەلتوورییەکاندایە، زمانە جیاوازەکان هەموو فۆرمەکانی چیرۆک، شیعر، گۆرانی و فەرموودەکان ڕێکدەخەن، بۆیەش مەرگی هەر زمانێک بە واتای مەرگی ئەو نەتەوە و کۆمەڵگانە دێت،

کەلەپووری ئیسلامیی

کەلەپووری ئیسلامیی، کۆنسێپتێکی فراوانی گشتگیرە کە پەیوەستەکان بە ئیسلامەوە دەگرێتەوە، کە بریتین لە: قورئان و فەرمودەکان، ئیجتیهادی زانایان، سامانی ئیسلامیی. هەروەک لە پێناسەی گشتیی کەلەپوورەوە، دەتوانین کەلەپووری ئیسلامیی وا پێناسە بکەین کە لە سادەترین پێناسەیدا کۆگای هەموو چالاکییەکانی تاک و کۆمەڵگەی موسڵمانان دەگرێتەوە کە لە زەمەنێکی دیاریکراودا ئەنجامیان داوە، ئەو کۆگایەش بە پێی قۆناغە مێژووییەکانی ئیسلام گۆڕانی بەسەرداهاتووە، بەڵام دەتوانین بە شێوەیەکی گشتیی چالاکییە ئیسلامییەکان بەسەر، شیعر و نووسین، تابلۆی هونەری، بەڵگەنامەی مێژوویی، پارچەی هونەری، گۆرانی و موناجات، شێوەیەکی بیناسازی، تەقالیدی خێزانیی، مادەی فۆلکلۆری، ڕازی ئەفسانەیی، پەندی میللی، عورفی کۆمەڵایەتیی ... تاد دابەشبکەین، بە کورتی، کەلەپوور کۆگای گەشەیەکی مێژوویی کۆنە کە لایەنەکانی ڕۆشنبیریی، ئەدەبیی، ئابووریی، کۆمەڵایەتیی، سیاسیی، شارستانیی ... تاد دەگرێتەوە.

ژانرەكانی كەلەپووری ئیسلامیی

بە سەرنجدان لەسەر كەلەپووری ئیسلامیی و شارستانێتی ئیسلامیی، دەتوانین بگەینە ئەو دەرئەنجامەی كە كەلەپووری ئیسلامیی دابەشدەبێت بەسەر دوو كاتیگۆری سەرەكیدا: بەڵگەنامە و شاكارە پارێزراوەكان لە مۆزەخانە و كتێبخانە جیهانییەكاندا. هەروەها؛ هونەری پیرۆز، عادات و ترادسیۆنەكانی موسڵمانان كە تا ئێستاش كەریگەری گەورەیان ماوەتەوە لەسەر موسڵمانان و خەڵكانی تریش.

زمان؛ پێناسە و پەرەسەندنەكان

بە گوێرەی باوترین پێناسەكان، زمان سیستەمێكی ڕێكخراوی دەنگیی و هێماییە كە بە شێوەی نووسراو یان گوفتار لە لایەن مرۆڤ لە چوارچێوەی خێزان، گرۆی كۆمەڵایەتیی یان كەلتووریەوە بەكارهێنراوە بۆ پەیوەندیبەستن و گواستنەوەی بیروبۆچوون، لە چوارچێوەی لێكۆڵینەوەی بواری زمانیشدا، (زانستی زمانەوانی) بە یەكێك لە زانستە فراوانەكان ناسراوە.

زمان بە گوێرەی گرۆكان، بەسەر خێزانەكاندا دابەشكراوە كە ئەو كۆزمانانەی دەكەونە چوارچێوەی خێزانێكەوە نزیكی و تێگەشتن و گواستنەوەیان لە یەكترەوە نزیكتر و ئاسانترە. ئامانجی سەرەكی بەكارهێنانی زمان بۆ سەركەوتنی پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و گرۆكانە. بۆیەش هەر سیستەمێكی گواستنەوەی تایبەت بە تاكێك دەبێتە زمانی ئەو تاكە.

بەكارهێنانی زمانەكان لە سەرزەویدا بەسەر كۆمەڵێك زمانی جیاوازدا دابەشبوون، بە گوێرەی لێكۆڵینەوەیەكی ڕۆژنامەی واشتنتۆن پۆستی ئەمریكی، لە ئێستادا بە لایەنی كەمەوە ٧،١٠٢ زمان بەكاردەهێنرێن، كە زمانی (چینی) بە فراوانترین زمان دادەنرێت و لە لایەن نزیكەی ١.٥ ملیار تاكی سەرزەوییەوە بەكاردەهێنرێت، زمانی ئینگلیزی كە بە بەهێزترین زمانی سەرزەوی ناسراوە، یان هەندێ جار بە (زمانە بكوژەكە) ناسراوە، لە ئێستادا سەدان ملیۆن كەس لەسەر زەویدا بەكاریدەهێنن و ئەم ژمارەیەش لە سایەی (جیهانگەرایی – گلۆبالیزەیشن)دا بەردەوام لە زیادبووندایە، هەروەك خاڵی سەرنجراكێش ئەوەیە كە بە پێی مۆدێلی سێ بازنەیی كاچروو (١٩٨٢) ئێستا تەنها ٢٥٪ بەكارهێنەرانی زمانی ئینگلیزی لەسەر زەویدا كەسانی ئینگلیزن، بەڵام ٧٥٪ بەكارهێنەرانی زمانی ئینگلیزی، ئەم زمانە وەك زمانی دووەم، یان زمانی بیانی بەكاردەهێنن، بۆیەش چیتر ئینگلیزی تەنها زمانی ئینگلیزەكان نییە، وەك چۆن عەرەبییش ئێستا تەنها زمانی عەرەبەكان نییە، بەڵكو زمانی هەموو موسڵمانانی جیهانە.

زمانی عەرەبیش كە زمانی دایكیی پێغەمبەر محەممەدە (درودی خوای لەسەر بێت)، و زمانی هاتنە خوارەوەی قورئانی پیرۆزە، بە یەكێك لە زمانە فراوانەكان دادەنرێت، زمانی عەرەبی ئەگەر لە پێشتردا زمانی تەنها عەرەبەكان بووبێت، ئەوا لەگەڵ هاتنی ئایینی پیرۆزی ئیسلامدا بووەتە زمانێكی پڕبایەخی تەواوی موسڵمانانی جیهان، بە گوێرەی ئامارێكی ساڵی ٢٠١٠ نزیكەی ٥٠٠ ملیۆن كەس لەسەر زەویدا زمانی عەرەبی وەك زمانی یەكەم بەكاردەهێنن و لە ٢٥ وڵاتی جیهانی عەرەبیدا زمانی عەرەبی بەكاردەهێنرێت.

هەروەك بە گوێرەی سەرچاوە مێژووییەكانی زمان، زمانی عەرەبی كاریگەری ڕاستەوخۆی هەبووە لەسەر زمانەكانی تر، بە تایبەتیش فارسی، توركی، كوردی، ئوردو و كە زمانی بەشێكی فراوانتری موسڵمانانە لە جیهاندا، لێرەشەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەكی كە بوونی هەردوو پایەی قورئان و فەرمودەكانی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر

پێویستە چالاکییەکانی زمانی کوردی وەك یەکێکە لە بەشە گرنگەکانی کەلەپووری ئیسلامیی گەشەی زیاتریان پێبدرێت.

بێت) بە زمانی عەرەبی، هێزی زیاتریان داوەتە ئەم زمانە و ڕۆژ بە ڕۆژیش بەکارهێنەرانی زمانی عەرەبی کە موسڵمانانن لە زیادبووندان. هەروەک بە گوێرەی پێناسەکەی سەیدلهۆفەر(٢٠٠٥) بۆ لینگوافرانکا، ئێستا زمانی عەرەبی بە یەکێک لە زمانەکان دادەنرێت وەک زمانی لینگوافرانکا بەکار دەهێنرێت، چونکە ژمارەیەک نەتەوە و وڵاتی جیاواز بۆ پەیوەندیکردن بەکاریدەهێنن.

زمان و کەلەپووری ئیسلامیی

پاش ئەوەی لە دوو سەکشنی جیاوازدا لەسەر کەلەپووری ئیسلامیی و زمان وەستاین، ئێستا دەتوانین بگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە زمان یەکێکە لە پایەکانی کەلەپووری ئیسلامیی، چونکە هەموو بەڵگەنامە، شاکارە هونەرییەکان، نووسراوەکان، هەڵکۆڵینەکان، زەخرەفەکان، شیعر و پەخشان و زانستەکان، زمان بناغەی دەربڕین و فراوانبوون و گەشەکردنیانە، بۆیەش وەک پێشتر ئاماژەی پێدرا، ئامانجی ئەم توێژینەوەیە، خستنەڕووی هێزی زمانە وەک بەشێکی جیاواز، فراوان و بەهێزی کەلەپووری ئیسلامیی.

موسڵمانان، گرنگی زۆر بە زمانەکەیان دەدەن، بە کۆی زمانەکە و زاراوەکانی، بۆیە ئەم گرنگیپێدانە بۆتە هۆی بڵاوبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی زانستی زمانەوانی لە ڕێزمان و بەشەکانی زماندا، هەروەک زمان زانستێکی ئایینییە.

زمان کۆگای فیکریی، ڕۆشنبیریی، دیوانی شارستانی و کەلەپوورە، بۆیە لەگەڵ قووڵبوونەوەمان لەسەر کەلەپووری ئیسلامیی، دەتوانین هەموو ئەو زمانانەی لە خزمەت گەشە و فراوانی و مانەوە و بەردەوامی پەیامی ئیسلامیدا هەن بە کەلەپووری ئیسلامیی و سامانی شارستانێتی ئیسلامیی بناسێنین، جگە لە قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەر، شیعرەکان، بەڵگەنامەکان، پرۆژە سیاسیی و سەربازیی، ئابوریی، کۆمەڵایەتیی، هونەر و کەلتوورییەکان کە هەریەکەیان بە زمانێک نووسراونەتەوە دەبنە سامانی کەلەپووری ئیسلامیی، بۆ نموونە: جگە لە زمانی عەرەبی، نووسین و شیعر و شاکارە هونەرییە فارسییەکانی سەر مزگەوت و شوێنە پیرۆزەکان، یان شیعر و چیرۆک و نووسینە سۆفیزمییەکانی مەولانای ڕۆمی بە فارسی و دواتریش تورکی، شاکارە بەرزەکانی مەحوی و نالی و مەولەوی بە زمانی کوردی هەموویان دەچنە چوارچێوەی کەلەپووری ئیسلامییەوە.

هەڵسەنگاندن و شیکردنەوە

وەک ئاماژەمان پێکرد، زمان دەبێتە یەکێک لە پێکهێنەرە سەرەکییەکانی کەلەپووری ئیسلامیی و سامانی شارستانێتی ئیسلامیی، هەروەک ئەگەر سەرنج بدەین، تاکی موسڵمان دەبێت شانازی بکات بەوەی کە زمانەکەی بەشێکە لە کەلەپوورەکەی، چونکە ئەگەر نموونەیەک وەربگرین نوێژ و هەموو عیباداتەکان پەیوەندیگرتنە لەگەڵ خالق و و لەگەڵ گرۆی موسڵماناندا، زمانیش تاکە ئامرازی پەیوەندییەکانە، بۆیەش وەک چۆن هونەر و شاکارە ئیسلامییەکان لە ڕێگای زمانەوە دەخرێنەڕوو، ئاواش عیبادات و پەرەستشەکان بە زمان سەردەگرن. زمانی عەرەبی لە سەردەمی پەیامبەرایەتی و خەلافەت و دواتریش قۆناغەکانی

میژووی ئیسلامییدا نه تەنها زمانی عیبادات و پەرەستش بووە، بەڵکو زمانی هونەر و شاکاری هونەری و زەخرەفە و هەڵکۆڵین بووە، ئاواش زمانی سیاسەت و ئابووری و زانست و کۆمەڵایەتیی بووە. بۆیەش ناکرێت زمان لە کەلەپووری ئیسلامیی جیابکەینەوە، یان وەک دەوترێت زمان هەموو شتێکە، بەڵام زۆرجار ئەم هەموو شتبوونە کەمهێنانی بۆ رۆڵی زمان لێکەوتۆتەوە.

فەیلەسوفی ئەڵمانی فیختە (١٧٦٢- ١٨١٤)، زمان بە گوفتار و هەڵویستی نەتەوە ناودەبات، هەروەک زمان بە ئامرازی پەیوەندی نێوان جەستە و بیر و هۆشەکان پێناسە دەکات، و لای فۆسلەر)١٨٧٢- ١٩٤٩)یش؛ زمانی ئایین و نەتەوە یەک نیشتمانی گیانی ئەو نەتەوەیەیە، بۆیە کاتێک کەسێک رێگای پێنادرێت بە زمانی خۆی قسە بکات ئەوە نیشتمانی لێ قەدەغەکراوە. تۆین مورتەزا (٢٠٠٧) پێیوایە، زمان روخساری گەشی مێژووە، مێژووش پێناسەی نەتەوەیە، کەواتە زمان سیفەتی نەگۆڕی هەیە کە بە هیچ شێوەیەک لە نەتەوەکان جیاناکرێتەوە مەگەر بە کۆتایی هاتنی ئەو نەتەوانە.

کۆتایی

لە کۆتاییدا، پاش ئەوەی کەلەپووری ئیسلامیی، بەشەکانی و (زمان)یش وەک یەکێک لە پێکهێنەرە سەرەکییەکان روونکرانەوە، چاودەگێڕینەوە سەر ئەوەی کە ئەگەرچی تێگەشتنەکان بۆ رۆڵی زمان وەک یەکێک لە پایەکانی کەلەپووری ئیسلامیی لای موسڵمانان بە شێوەیەکی گشتی تێگەیشتنێکی سادە و گرنگیپێدانێکی ناسەرکەوتوو بووە، بەڵام لای نەیارانی ئیسلام و کەلەپووری ئیسلامیی پیلانی جیاواز لەو چوارچێوەیەدا جێبەجێکراون، کە لە گرنگترین نموونەدا، گۆڕینی ئەلفابی تورکی لە تورکیا لە لایەن کەمال ئەتاتورکەوە لە ئەلفبای ئیسلامیی (عەرەبی)یەوە بۆ لاتینی، کاریگەرییەکی زۆری کردە سەر هەموو چالاکییەکان ئیسلامییەکان، لە کۆمەڵایەتیی، سیاسیی، کەلتووری، فەرهەنگیی و هونەرییەوە، ئەوەش بە شێوەیەک لە شێوەکان کاریگەری ناتەندروستی هەبووە لەسەر شێواندنی کەلەپوور و شارستانێتی ئیسلامیی.

لە ئەنجامدا دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە؛ زۆر گرنگە سەنتەر و ناوەندە رۆشنبیرییە ئیسلامییەکان گرنگی زیاتر بخەنە سەر رۆڵی زمان و هێزی زمان وەک پارێزگارییەک لە کەلەپووری ئیسلامیی. هەروەک پێویستە بە مەبەستی گەشەپێدان، رێکخستن، فروانکردن، و دەوڵەمەندکردنی زمان لە ناوەندە ئیسلامییەکاندا تەنها لەسەر زمانی عەرەبی کارنەکرێت بەڵکو هەموو خێزانی زمانی موسڵمانان بکرێنە خێزانی زمانی کەلەپووری ئیسلامیی و گرنگیان پێبدرێت. هەروەک گرنگە لە کوردستاندا ئەو شاکارە هونەریانەی دەچنە چوارچێوەی کەلەپووری ئیسلامییەوە لە لۆکاڵی دەربچن و ببنە جیهانیی، هەر بۆ نموونە، شاکارەکانی مەحوی و نالی، نووسین و بەڵگەنامە ئیسلامییەکان، نووسین و خۆشنوسییەکانی موسڵمانان لە ناوچە جیاوازەکانی کوردستان، لە پێش هەمووشیاندا چالاکییەکانی زمانی کوردی وەک یەکێک لە بەشە گرنگەکانی کەلەپووری ئیسلامیی گەشەی زیاتریان پێبدرێت.

سەرچاوەکان:

- العمايرة، محمد حسن، ٢٠٠٠، الفكر التربوي، عمان: دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة.
- يحيي، توين مرتضى، ٢٠٠٧، أثر العربية في ثقافة المسلمين، مجلة: إسهامات اللغة والأدب في البناء الحضاري للأمة الإسلامية، ماليزيا: دار التجديد للطباعة والنشر والترجمة.
- وافي، علي عبدالواحد، ١٩٦٢، فقه اللغة، القاهرة: دار النهضة.
- خليل، عماد الدين، مؤتمرات حول الحضارة الإسلامية، دار الصحوة للنشر والتوزيع.
- فاطمة گودرزى، (٢٠١٠). تأثير اللغة العربية على الثقافة الإسلامية. الاولة. حضارة الكلمة.
- Crystal, David. (1997). English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- Irvine, Alison. (2004). "A good command of the English language: Phonological variation in the Jamaican acrolect", in: Journal of Pidgin and Creole Languages 19: 41-76.
- Jenkins, J. (2006). Current perspectives on teaching world Englishes and English as a lingua franca. TESOL Quarterly, 40(1), 157-181.
- Kachru, B. B. (1997). World Englishes and English-using communities. Annual Review of Applied Linguistics, 17, 66-87.
- Kachru, B. B. (1991). Liberation linguistics and the Quirk concern. English Today, 25, 3-13.
- Mufwene, S. (2005). Globalization and the myth of killer languages: What's really going on. Perspectives on endangerment, 5, 21.
- Nettle, Daniel/Suzanne Romaine. (2000). Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages. Oxford: Oxford University Press.
- Phillipson, Robert. (2003). English-only Europe? Challenging Language Policy. London: Routledge.
- Price, Glanville. (1984). The Language of Britain. London: Edward Arnold.
- Seidlhofer, B. (2005). English as a lingua franca. ELT journal, 59(4), 339.
- Zughoul, M.R. (2003). Globalization and EFL/ESL Pedagogy in the Arab World. Retrieved From; http://eric.ed.gov/

کێ
کەلەپووری ئیسلامیی
هەڵاوێر دەکات؟

جەعفەر گوانی

لە دایکبووی ساڵی (١٩٨٠) دەڤەری سۆران.

هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرایە لە زانستە ئیسلامییەکان.

ئەندامی مەکتەبی تەنفیزی یەکێتی زانایانی ئیسلامییە.

نۆ بەرهەمی نووسین و وەرگێڕانی چاپ بووە.

یـــــەک لـــە خـــاڵە بـــەهێزەکانی بەردەوامی گەشەسەندنی پەیامی ئیسلام گونجانیەتی بۆ هەموو شوێن، سەردەم، نەتەوە و گەلێک، کە بە جیهانبینیی و گەردوونیی وەسفدەکرێت، بۆیە هەر کاتێک سەردەم و شێوازێکی تازە هاتبێتە پێشەوە، زانایانی ئیسلام پێداچوونەوەیان بە فیکر و فیقهی ئیسلامیی کردۆتەوە، تا دواجار لە ئاست خواستەکانی قۆناغی تازە بێت و وەڵامی پرسیارەکانی ئەم ساتەوەختە بداتەوە، ئەمەش پێویستی بە نوێبوونەوە هەیە، چونکە هەرگیز تەواوی وەڵامەکانی دوێنێ، وەڵامی ئەمڕۆ نین، هەروەک ئەوانی ئەمڕۆش بەرسڤی سبەی نابن، بۆ ئەمەش هەمیشە کۆمەڵە زانایەک بوونەتە پێشەنگی ئەم چاکسازی و پێداچوونەوەیە، زۆربەی جارانیش کەوتوونەتە بەر لۆمەی لۆمەکاران.

ئەم حاڵەتە لە مێژووی موسڵمانان بەردەوام بووە، تا گەیشتووینەتە سەدەی بیستەم، لەوێوە بەداخەوە باراشی موسڵمانان کەوتووە و لە بنە هەمبانی وەڵامەکانی دوێنێوە بە دوای وەڵامەکانی ئەمڕۆ دەگەڕێین، دواجار نەک وەڵامەمان دەستنەکەوت، بەڵکو گورگانخواردی بەردەوام لە ناو گێژەڵۆکەی رووداوەکان دەسووڕێینەوە، هەر رووناکییەک ببینین وا دەزانین ئەوە نووری دارەکەی حەزرەتی موسایە و دنیای پێ رووناک دەکەینەوە، رێگای خۆی پێ دەبینینەوە، کەچی لە نیوەی رێوە شەرمەزارمان دەکات، بەجێمان دێڵێت، بۆمان دەردەکەوێت ئەوە خدری زیندە نەبوو.

ماوەی سەدەیەکە موسڵمانان لە دارماندان، بەشێکی ئەو داتەپینەمان بۆ نەمانی خیلافەتی ئیسلامی دەگەڕێتەوە، کە سەرباری هەموو کەموکورتییەکان، لە داکەوتنەکان هەڵیدەستاندینەوە، ئەوەی ئەحکامی عەدلییەی عوسمانییەکانی خوێندبێتەوە، چاک دەزانێت چەندە نوێبوونەوەیان لە فیکر و فیقهی ئیسلامیی کردووە، بەشێکی دیکەی هۆکارەکانیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە موسڵمانان کەوتوونەتە بن بەرداشی زانایان و بیرایاران و شارەزایانی ئیسلام، کە بوونەتە دوو بەشەوە:

بەشێکیان ئەوەندە وشکن دەیانەوێت بە تۆزقاڵ و تەنها سەرەداوێک لەوەی رابردوو لانەدەن، ئیجتیهادی زانایان لای نەوان هەمان پیرۆزی قورئان و فەرموودەی وەرگرتووە، بۆیە ئەوەی تۆزێک لەو خەتە لابدات یەکسەر مۆری دوژمنداری لە ناوچاوانییەوە دەدەن، لە کۆڕ و مەجلیسەکان ناوی دەزڕێنن، بە حسابی ئەوانە بێت دەستبردن بۆ ئیجتیهادێک لە فیقهی ئیسلامیی گوناهە، تەنها لە چەند شتێکی دیاریکراویش نەبێت دەست بۆ مەزهەبەکانی دیکەش نابەن، ئەوانە موسڵمانانیان هێندە وشککردووە، جورئەت بە کەس نادەن زانستی خۆی بخاتە ئەو مەیدان، چ وەکو فیقهو شەریعەت، یان فیکر، یان خوێندن و شێوازەکانی، نەک بکەوێتە بەر زمانی تیژی لۆمەیان، سەیر نییە ئەگەر گوزەرانی ژیانیشی بکەوێتە بن مەترسییەوە.

بەرامبەر بەوانە کۆمەڵێکی تر هاتوونەتە گۆرەپانەکە، ویستوویانە چاکسازی بکەن، پێداچوونەوە بە گوتاری ئایینی و بنەماکانی فیکر و فیقهی ئیسلامییدا بکەن، بەڵام ئەوانیش لە نیوەی رێگەدا کاروانیان کەوتووە، هیچییان بە هیچ نەکردووە، لە دەنگەدەنگێک بەولاوە چشتێکیان نەدووریوەتەوە، هۆکاری سەرەکی ئەم بێبەرهەمییەشیان نارەسەنبوونی هەوڵ و چالاکییەکانیانە، چونکە لە پەنای باسکردنی چاکسازی لە دینداری موسڵمانان، پێداهەڵگوتنێکی زیاد لە پێویست بۆ فیکری غەربی و شارستانی رۆژئاوایی دەردەبڕن، ئەمەش ئەوانی لە واقیعی کۆمەڵگەی موسڵمانان دابڕیوە، خەڵک وا تێدەگەن ئەوانە کارییان لێدانی ئیسلامە نەک چاکسازیکردن، بێگومان قسەکانمان رووە و ئەو زاتە بەرزانە نییە، کە هەوڵ و کۆششی تاقانەی بێ تەقەلایان کردووە،

پێداچوونەوە و هەڵاوێرانی کەلەپووری ئیسلامیی و ساغکردنەوەی لەگەڵ دەقە پیرۆزەکان پێویستییەکی حەتمی ئایینی و جڤاتی و مرۆییە.

لە دەرەنجامیشدا ئەگەر چاکسازیش نەکرابێت، ئەوا دەلاقەیان بە رووی هەزاران زانا و بیریار کردۆتەوە، لە چەند بوارێک سوودیان لێوەرگیراوە، نەخاسمە لە رەتدانەوەی گومانەکان و هەموارکردنەوەی یاساکان، بە تایبەتی یاسای باری کەسیی، وەک ئەوەی لە میسر لەسەردەستی کەسانی وەک شێخ محەممەد عەبدە و قوتابییەکانی روویدا.

کەواتە پێداچوونەوە و هەڵاوێرانی کەلەپووری ئیسلامیی و ساغکردنەوەی لەگەڵ دەقە پیرۆزەکان پێویستییەکی حەتمی ئایینی و جڤاتی و مرۆییە، بۆ ئەوەی چیدیکە لە دەورەی خۆمان نوسوورێینەوە، کاروانەکە لە پێشڤەچوون بەردەوام بێت، کەشتییەکە لە کەناری ئارامییەوە لەنگەر بگرێت، بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە: کێ کەلەپووری ئیسلامیی هەڵاوێر دەکات؟.

بێگومان ئەوانەی بە ئەقڵی (موتەحەجیر) دەست بۆ چاکسازی دەبەن، هەرگیز شتێک بە شتێک ناکەن، چونکە ئەگەر ئیجتیهادی زانایانیش بووە بەڵگەیەکی شەرعی شان بە شانی قورئان و دەرفەتی پێداچوونەوە نەما، ئەوا ناتوانن مەلەوانی لە گۆمەکەدا بکەن، بەرامبەر بەوانیش ئەوانەی کارەکانیان بۆ ئەوەیە تا دەستخۆشییەکیان لێبکرێت و لە راگەیاندنەکان ستایشیان بکرێت و خەڵات بکرێن، ناتوانن هیچ هەڵاوێران بکەن، چونکە چاکسازی و هەڵاوێران بەو کەسانە دەکرێت، کە شانازی بە مێژووی پرشنگداری موسڵمانانەوە دەکەن، وەک هەڵگورد بە ئیسلامەوە سەربەرزن، بە پێچەوانەوە هەوڵدان بۆ رەتکردنەوەی فەرموودە و ناونانی بوخاری و شافیعی بە تاوانبار، هەرگیز چاکسازییان لێوە هەڵناپڕووچێت، چونکە ئەوە لە بنەڕەتدا داماڵینی هەموو پیرۆزیەکە و دابڕاندنی موسڵمانانە لە مێژوویان.

زاتێکی وەک ئیمامی غەزالی بۆ ئیسلام دەسووتا، بۆیە ئیحیای علومەکانی دینی کردەوە، شێخ محەممەد عەبدە لە هەر کەسێک پتر شەونخوونی بۆ ئیسلام دەکرد، ئیمامی ئەبولحەسەنی ئەشعەری بە گیرفانی بەتاڵییەوە شەو تا بەیانی لە شەونوێژ فرمێسکی دەڕشت، دڵەکەی لەگەڵ قورئان دابوو، لەگەڵ ژان و ژینی موسڵماناندا بوو، بۆ دەستکەوتنی وەڵامی پرسیارێک شەونوێژ و شەونخوونیان دەکرد، ئیمامی نەوەوی رای نوێی دەخستە ناو فیقهی شافیعی بەبێ ئەوەی پێی بڵێت: تاوانبارە یان بۆ ئەم سەردەمە ناشێت، هەروەک خۆیان نەکردە پاشکۆی هیچ سیاسەتێک بۆ ئەوەی چاکسازییەکە شتێکی زاتی ئەم قۆناغەی مرۆڤایەتی و موسڵمانان بێت، نەک بە پاڵنەری بەرژەوەندی سیاسیی بۆی بچێت، بۆیە ئەوانەی بە دەگمەنیش لە مزگەوت نابینرێن و فرمێسک چاوەکانیان تەڕ ناکات، چواردەوری خۆیان بە کەسانی زانا و عاریف پڕ ناکەنەوە، هەرگیز چاکسازییان پێناکرێت، دکتۆر مستەفا زەڵمی ئەگەر نەڵێت دەست بە قورئان و فەرموودەوە بگرن، لە توێژییەنەوەکانی بە شانازییەوە رایەکانی شافیعی و حەنەفی و زانایانی ترباس نەکات، لە پشتی یادەوەرییەکانی بە فەخرەوە ئیسلام بە سەرچاوەیەکی هەموو یاسا گەورەکان دانەنێت، خوێنەری کتێبەکانی لە زیادبوون نەدەبوون و گوێ لە قسەکانی نەدەگیرا. بە کورتی و پووختی: لە نێوان ئەم دوو رەوتە وشکە، پێویستمان بە ریفۆرمیستە راستەقینەکان هەیە، کە دەبێ کەسانێکی (زانا، دانا، ئازاد، بوێر، موخلیس) بن.

بابەتی گشتیی

پلورالیزمی ئایینی

تێڕوانینێکی ئیسلامییانە

د. ئومێد عوسمان
ماستەر لە فیقهی جینائی
دکتۆرا لە ئوسوڵی فیقهو مەبەستەکانی شەریعەت
بەرهەمێکی چاپکراو و چەند توێژینەوەی بڵاوکراوەی هەیە

بابەتی پلورالیزمی ئایینی یەکێکە لەو بابەتە هەستیارانەی لە ئەمڕۆدا مایەی گرنگیپێدانو قسەلەسەرکردنی زۆرە، ئەمەش بەهۆی پەیوەندی توندوتۆڵو بەهێزی بەچەمکگەلێکی وەک ئازادیی، دیموکراسیی، یەکسانیی، لێبوردن، پێکەوەژیانو شەرعییەتی رای جیاوازەوە.

بەلەبەرچاوگرتنی واتای زمانەوانی پلورالیزم کەدەلالەت لە فرەیی‌و زۆری دەکات(١)، هاوکات نیسبەتدانی بۆلای ئایینو گرێدانی بەچەمکە پەیوەندیدارەکانیەوە، دەتوانین لە دوو رەهەندی سەرەکیەوە بچینە نێو بابەتی پلورالیزمی ئایینییەوە:

یەکەم:رەهەندی پراکتیکی: بەلای زۆرێک لە بیریارو توێژەرانەوە، دەتوانرێت لەم رەهەندەوە گوزارشت لە مەبەستی سەرەکی‌و جەوهەری پلورالیزمی ئایینی بکرێت کە بریتیە لە مامەڵەکردنی دروستو ئەرێیانە لە گەڵ واقعی فرەیی‌و جیاوازییە ئایینییەکاندا، هاوکات خۆبەدوورگرتن لە وروژاندنی گوتاری رەوایەتیی‌و دروستی‌و نادروستی لە بیروبۆچوونەکاندا.

لەم سەربەنەوە وتراوە پلورالیزمی ئایینی بریتیە لە: « داننان بە بوونی فرەیی‌و جۆرایەتیی ئینتیمای ئایینی لە کۆمەڵگەدا، هاوکات رازیبوون بە ئەنجامەکانی لە سەر بنەمای رێزگرتنی یەکتر، زەرورەتی لێبوردنو پێکەوەژیانی هاوبەش»(٢).

دووەم: رەهەندی تیۆری: سەرجەم ئەو پێناسانەی هەڵقوڵاوی ئەم رەهەندەن، باگراوندێکی فەلسەفیان هەیەو جەخت لە شەرعیەتو رەوایەتی فرە ئایینییدەکەنەوە، سەرجەم ئایینەکان بە فۆرمی جۆراوجۆری یەک حەقیقەت لە قەڵەمدەدەن.

لەم روانگەوە پلورالیزمی ئایینی ئەو تێڕوانینەیە کە پێیوایە: کۆی ئایینەکانی جیهان وەڵامدانەوەو وێناکردنی جیاوازن بۆ خودی حەقیقەتێکی باڵاو شاراوەی دوور لە هەستو درکی مرۆڤەکان، کە هەمیشە حزوری هەیە لە بوونیانداو ئاشنا دەبن پێی لە رێگەی سیستەمە ئایینییە جۆراوجۆرەکانەوە(٣).

لێرەدا دەشێت بپرسین: ئەگەر جەوهەری پلورالیزم بریتیبێت لە شەرعیەتی جیاوازی‌و فرەیی بنیاتنراو لە سەربنەماکانی ئازادیی،یەکسانیی‌لێبوردنو پێکەوەژیان، ئایا ئیسلام ئەمەی لا پەسەندە؟ ئایا لە مێژوی ئیسلامییدا نموونەی شایستەو جوانی پێکەوەژیانی ئایینەکان بەدیدەکرێت؟ ئایا هیچ دەقێکی ئیسلامیی یان تێڕوانینێکی ئیسلامییانە بوونی هەیە کە سازو کۆک بێت لەگەڵ دیوەکەی تری پلورالیزمی ئایینی کە بریتییە لە رەوایەتی‌و دروستی سەرجەم ئایینەکانو دواتر رزگاربوونی شوێنکەوتەکانیان لە سزای خوایی؟هەوڵدەدەین وەڵامی ئەم پرسیارانە دابەشبکەین بۆ دوو وێستگەی سەرەکی:یەکەم: تێڕوانینی ئیسلام بۆ رەهەندی پراکتیکی پلورالیزمی ئایینی، دووەم: تێڕوانینی ئیسلام بۆ رەهەندی تیۆری پلورالیزمی ئایینیی.

تێڕوانینی ئیسلام بۆ رەهەندی پراکتیکی پلورالیزمی ئایینیی

ئەگەر مەبەستی سەرەکی پلورالیزم بە گشتیی‌و پلورالیزمی ئایینیی بە تایبەتی بریتیبێت لە داننان بە واقعی فرەیی‌و جیاوازیەکانداو دۆزینەوەی میتۆدوشێوازی گونجاوو شیاو بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو واقعەدا، لە سەر بنەمای لێبوردنو یەکترقبوڵکردنو پێکەوەژیانی ئاشتیانە، گومانی تێدا نییە کە ئایینی ئیسلام ئەمەی قبوڵە، بگرە وەکو بنەمایەکی سەرەکی‌و جێگیر کاری لەسەر کردووە.

فرەیی‌وجیاوازی مرۆڤەکان لە سروشتو زمانو کەلتوورو بیرکردنەوەیاندا یاسایەکی خواییە بۆ گەیشتن بە چەندین مەبەستی باڵا، لەوانە:

یەکەم: کاراکردنی بنەمای بەریەککەوتنی

شارستانی کەلتووره جیاوازەکان‌و کێبڕکێ لە چاکسازی‌و چاکەخوازیدا، لە پێناوی جێبەجێکردنی یاسای جێنشینایەتیی مرۆڤ‌و ئاوەدانکردنەوەی زەویدا(٤).خوای بێهاوتا دەفەرموێت **(لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِن لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ)** المائدة، ٤٨. **(وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَبَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ) الانعام (١٦٥).**

دووەم: چەسپاندنی بنەمای پێکەوەژیان، یەکترناسین، بە یەکگەیشتن، هاریکاریکردن، وتووێژ و بیروراگۆڕینەوە، هاوکات دوورکەوتنەوە لە شەڕ، پێکدادان، رقلێبوون‌و توندوتیژی، لە پێناو بەرژەوەندی گشتیی مرۆڤەکاندا بە جیاوازی بیروباوەڕو بیرکردنەوەو رێبازیانەوە. هەروەک لە قورئاندا هاتووە**(يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍوَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا) الحجرات (١٣). (وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ)** المائدة (٢).

سێیەم: جێگیرکردنی بنەمای ئازادی بیرکردنەوەو دینداری، کەبەیەکێک لە گرنگترین بنەما قورئانیەکان دادەنرێت، خوای پەروەردگار عەقڵی بەخشیوەتە مرۆڤەکان‌و لە رێگەی پێغەمبەرانیشەوە ئاگاداری کردوونەتەوە، راستی‌و چەوتی، هەق‌و ناهەقی بۆ دەستنیشانکردوون، لە هەمانکاتدا ئازادی هەڵبژاردنی داوەتە دەستیان، لە رۆژی دواییشدا لەسەر هەمان بنەما لێپێچینەوەیان لەگەڵدا دەکرێت، هەروەک لەم ئایەتە قورئانیانەدا هاتووە:

(لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ)البقرة (٢٦٥). (فَمَنشَاءَفَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيَكْفُرْ) الكهف (٢٩).(وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْحَفِيظًا وَمَا أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ) الانعام (١٠٧). (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَمَنفِيالْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ) يونس (٩٩).(وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُالسَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ) النحل (٩).

قورئانی پیرۆز بە ئاشکرا بانگەشەی فرەیی، پێکەوەژیان و رێزگرتنی بیروبۆچوونە جیاوازەکان دەکات، کاردەکات بۆ بڵاوکردنەوەی کەلتووری خۆشەویستی‌و ئاشنابوون بە یەکتر، ئەگەر کەسی بەرامبەر کەسێکی بێباوەڕیش بێت، بەڵام ئاشتیخواز بێت، قورئان داوایکردووە لە موسڵمانان کە بە شێوازێکی شیاوو دادپەروەرانە مامەڵەی لە گەڵدا بکەن‌و ستەمی لێنەکەن، **(لَّا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّالْمُقْسِطِينَ)** الممتحنة (٨).

لەمەش زیاتر کەسی بێباوەڕ با شەڕکەریش بێت ئەگەر داوای ئەمانی کردو ویستی ئاشنا بێت بە ئیسلام، دەبێت ئەمانی بدرێتێ‌و کاروباری ئایینی بە جوانی بۆ باسبکرێت، ئەگەر باوەڕی هێنا باشە، باوەڕیشی نەهێنا واجبە مامەڵەی دروستی لە گەڵدا بکرێت‌و بە پارێزراوی بگەڕێنرێتەوە بۆ ئەو شوێنەی دەیەوێت.(٥)، لەمبارەوە خوای گەورە دەفەرموێت: **(وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ)**التوبة (٦)

سەبارەت بە شوێنکەوتەی ئایینە ئاسمانیەکانی تر، قورئانی پیرۆز داوا لە موسڵمانان دەکات گفتوگۆی ئاشتیانەیان لەگەڵدا بکەن‌و بگەڕێن بە شوێن خاڵە هاوبەشەکاندا، **(قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ)**ال عمران (٦٤)

لەلایەکی ترەوە قورئانی پیرۆز بە ئەمانەتەوە بیروبۆچوونی نەیارانی دەگێڕێتەوە، کە زۆرێک لەو راوبۆچوونانە تانەوتەشەر و قسەی زۆر نەشیاو لەخۆدەگرێت، لەگەڵ ئەمەشدا قورئان باسیکردوون و بە شێوازێکی لەسەرخۆو بابەتیانە وەڵامیان دەداتەوە.

لەکاتی شایەتیدانو دەرکردنی حوکمو جێبەجێکردنی یاساشدا، تاکە شتێک کە دەبێت لەبەرچاوبگیرێت بریتییە لە هەقبێژیو دادپەروەری، بێگوێدان بە کەسایەتییو پلەوپایەو ئاییندار کەسەکان، خوای بێهاوتا دەفەرموێت: **(وَإِذَا حَكَمْتُمبَيْنَالنَّاسِ أَن تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ) النساء (٥٨).(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ) النساء (١٣٥). (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى)** المائدة (٨).

لەگەڵ دروستبوونی کۆمەڵگەی ئیسلامییدا ئەو بنەما قورئانیانە بەکردار جێبەجێکراون لەسەر دەستی پێغەمبەر(دروودی خوای لێبێت)، لەمبارەوە پەیماننامەی (سەحیفە) لە نێوان موسڵمانانو جولەکەکانی مەدینەدا دیارترین نموونەی زیندووی پێکەوەژیانی موسڵمانانو شوێنکەوتوانی ئاینێکی ترە، کە سەرجەم برگەوبەندەکانی جەخت لە فرەیی ئایینیی و یەکسانی لایەنە جیاوازەکان دەکاتەوە لە مافو ئەرکەکاندا، لەسەر بنەمای رێزگرتنی یەکتر لە چوارچێوەی دەوڵەتۆکەیەکدا(٦).

بەهەمانشێوە کاتێک لە ساڵی هاتنی وەفدەکاندا، وەفدی مەسیحیەکانی نەجران دێنە مەدینە، پێغەمبەر(دروودی خوای لێبێت) رێزی زۆریان لێدەنێتو دەرگای مزگەوتیان بۆ والادەکات تا نوێژی جەژنی فەسحی تیا ئەنجامبدەن، دواتریش پەیماننامەیەکیان لەگەڵدا دەبەستێت کە مافەکانی یەکسانیو ئازادی دینداریو هاوڵاتیبوونی تیادا دەسەبەردەکرێت(٧).

دەیان نموونەی زیندووی تر هەیە لەو پەیماننامەو رێکەوتنانەی پێغەمبەری ئیسلام (درودی خوای لێبێت) لەگەڵ بێباوەڕانو شوێنکەوتەی ئایینە جیاوازەکاندا، کە سەرجەمیان تەئکید لە بەهێزکردنی بنەماکانی لێبوردەیی، ئاشتیی، پێکەوەژیانو هاریکاری نێوان لایەنە جیاوازەکان دەکەنەوە(٨).

کەواتە هەڵەیە ئەگەر وا هەستبکەین پەیوەندی موسڵمان بە ناموسڵمانەوە لەسەر بنەمای توندوتیژی و رقلێبوون و رەتکردنەوە بنیاتنراوە، نەخێر ئیسلام مامەڵە لەگەڵ ناموسڵماندا دەکات لەسەر بنەمای میهرەبانیی، دادپەروەریو لێبوردەیی، پێغەمبەر (دروودی خوای لێبێت)لە مەدینەدا رێزی جولەکەو مەسیحیەکانی دەگرت، سەردانی بەسالاچوانو نەخۆشەکانیانی دەکرد، کڕینو فرۆشتنی لەگەڵدەکردن، داوەتو بەخشینیانی قبوڵدەکرد، هەروەک عائیشە دەیگێڕێتەوە: پێغەمبەر (دروودی خوای لێبێت) هەندێک خواردنی لە جولەکەیەک کڕی، قەڵغانەکەی بە بارمتە لا دانا تا نرخەکەی دەداتێ(٩). لە گێڕانەوەیەکی تردا: پێغەمبەر(دروودی خوای لێبێت) وەفاتیکرد قەڵغانەکەی بە بارمتە لای جولەکەیەک بوو لەبری سی هۆقە جۆ(١٠).

باشە خۆ لەناو موسڵماناندا ئەو کات دەوڵەمەندی وەک عوسمانی کوڕی عەففانو عەبدولرەحمانی کوڕی عەوف هەبوو، دەیانتوانی بە ئاسانی نرخی سی هۆقە جۆ دابینبکەن، بەڵام پێغەمبەر (دروودی خوای لێبێت) بەو کارەی مەبەستی زۆر گەورەتری هەبوو.

هەر سەبارەت بەو ناموسڵمانانەی پەیمانیان پێدراوە لەناو موسڵماناندا پارێزراوبن، پێغەمبەر(دروودی خوای لێبێت)فەرموویەتی: ئاگادارتان دەکەمەوە هەرکەس ستەم لە پەیمانپێدراوێک بکات، یان مافی پێشێلبکات، یان لە سەروو توانای خۆی ئەرکێکی پێبسپرێت، یان بەبێ رەزامەندی خۆی شتێکی لێوەربگرێت، لە رۆژی دواییدا من لە بەرامبەر ئەوکەسەدا دەوەستمەوە(١١).

له گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: جارێکیان جەنازەیەک تێپەڕی، پێغەمبەر(درودی خوای لێبێت) لەبەریدا هەستا، وتیان: ئەوە جەنازەی جولەکەیەک بوو، فەرمووی: ئایا مرۆڤ نییە(١٢).

ئیسلام راشکاوانە بانگەشەی کاراکردنی بنەمای برایەتی مرۆڤایەتییو پاراستنی دەکات، مرۆڤەکان بە جیاوازی بیروبۆچونو زمانو ئایینیانەوە، پەیوەندی مرۆڤبوون کۆیاندەکاتەوە، ئەگەر ئەم پەیوەندیە لە بەرچاو نەگیرێت، بە هیچ شێوەیەک ئاشتیو ئاشتەواییو ئەمان بەرقەرار نابێت، بەڵکو جیهان دابەشدەبێت بۆ چەندین بەرەو کۆمەڵگەی شەڕەنگێز، ئەوکاتیش شەڕو توندوتیژیو ستەمو چەوسانەوە باڵدەکێشێت بەسەر گرۆی مرۆڤایەتیدا.

لێرەدا دەگەینە ئەو راستیەی کە بنەماکانی دادگەریی، ئازادیی، یەکسانیی، پێکەوەژیان، نەهێشتنی ستەمو گەندەڵیو ناعەدالەتی لە گرنگترین ئەو بنەمایانەن کە ئیسلام بە جددی کاری لەسەر کردوون، بە جۆرێک لە پێناو چەسپاندنیاندا هیچ رێگریەک نییە لە قبوڵکردنی هاریکاریو هاوپەیمانێتی لەهەر کەسو لایەنێکەوە بێت بە جیاوازی بیروباوەڕو ئایدیایانەوە.

پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت) زۆر بە گرنگیەوە ئاماژە بە هاوپەیمانیەکی سەردەمی پێش ئیسلام دەدات (حلفالفضول)کە لە ماڵی عەبدوڵای کوڕی جودعان بەستراوە بۆ هاریکاری ستەملێکراوانو گەڕاندنەوەی مافەکانیان لە ستەمکاران، کە ئەویش ئامادەی بووە، بە راشکاوانە دەفەرموێت:ئەگەر لەسەردەمی ئیسلامیشدا بانگبکرێم بۆ هاوپەیمانێتی لەوجۆرە ئامادەی دەبم(١٣).

هەروەها لە عەلی کوڕی ئەبی تالیبەوە گێڕدراوەتەوە، کاتێک پرسیاری لێکراوە: کامیان چاکترە؟ حاکمێکی موسڵمانی ستەمکار یان

هەڵەیە ئەگەر وا هەستبکەین پەیوەندی موسڵمان بە ناموسڵمانەوە لەسەر بنەمای توندوتیژی و رقلێبوون و رەتکردنەوە بنیاتنراوە.

حاکمێکی کافری دادپەروەر؟ فەرموویەتی: حاکمێکی کافری دادپەروەر، چونکە کوفرەکەی بۆ خۆیەتی، بەڵام دادپەروەریەکەی بۆ ئێمەیە(١٤).

شێخی ئیسلام ئیبن تەیمیەش پشتگیری ئەم رایەی کردووەو وتویەتی: وتراوە کە خوا دەوڵەتی دادپەروەر راگیر دەکات هەرچەندە بێباوەڕیش بێت، بەڵام دەوڵەتی ستەمکار راگیر ناکات هەرچەندە موسڵمانیش بێت، دەگوترێت: دنیا بەردەوام دەبێتوکاروبارەکانی بەرێوەدەچێت لەگەڵ کوفرو دادپەروەریدا، بەڵام لەگەڵ ستەموئیسلامدا بەردەوامی نابێت(١٥).

لەدوای وەفاتی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت) خەلیفەکانی راشدینو هاوەڵان هەوڵیاندا بەجوانترین شێوەو لەروانگەی قورئانو سوننەتەوە مامەڵە لەگەڵ فرەییو جیاوازیە ئایینیو هزریەکاندا بکەن.

هەربۆیە پەیماننامەی ناسراو بە (العهدة العمرية) کە لە نێوان خەلیفەی دووەمی راشدینو مەسیحیەکانی ئیلیا (قودس)دا بەسترا، بە یەکێک لە گرنگترین دۆکیومێنتە مێژووییەکان دادەنرێت لە بەیاساییکردنی ئازادی ئایینداریو مافی هەڵبژاردنی ئاییندا، هەروەک لە دەقی پەیماننامەکەدا هاتووە: بەناوی خودای بەخشندەو میهرەبان، ئەمە ئەو پەیمانەیە بەندەی خوا عومەر ئەمیری موسڵمانان دەیدات بە خەڵکی

ئیلیا، ئەمانیان دەداتێ کە خۆیان‌و ماڵ‌وسامان‌و کەنیسەو خاچەکانیان پارێزراو بن ....کەس لە نێو کەنیسەکانیاندا نیشتەجێ نەکرێت، کەنیسەکانیان نەڕوخێنرێت و لە رووبەریان کەمنەکرێتەوە، زۆریان لێنەکرێت وازبهێنن لە ئایینیان، کەس زیانیان پێنەگەیەنێت(١٦).

هەرلەساتەوەختی پەیمان نووسینەکەدا خەلیفە دەچێتە نێو کەنیسەی (قیامە)وکاتی نوێژی عەسر دەبێت، هەندێک لە مەسیحیەکان داوای لێدەکەن لە کەنیسەکەدا نوێژبکات، بەڵام خەلیفە داواکەیان رەتدەکاتەوە، وەکو رێزگرتنێک لە تایبەتمەندی شوێنەکە لەلایەک، لەلایەکی ترەوە دووربینیەک بۆ داهاتووی کەنیسەکە، نەوەک موسڵمانان بەبیانووی ئەوەی خەلیفە نوێژی تیاکردووە، داگیری بکەن‌و بیکەنە مزگەوت(١٧).

هەروەها دەگێڕنەوە جارێک ئافرەتێکی مەسیحی دێتە لای خەلیفە عومەر، شکات لە والی میسر دەکات، کە خانوەکەی بەبێ رەزامەندی خۆی خستۆتە سەر مزگەوت، خەلیفەش پرسیار لە والی دەکات سەبارەت بەو کارە، والی هەواڵی دەداتێ کە موسڵمانان ژمارەیان زیادیکردووە و مزگەوتەکەش بچووکە، ماڵی ئەو ئافرەتەش دراوسێی مزگەوتەکەیە، زۆر زیاترلە نرخی خانوەکەی پارەیان داوەتێ، بەڵام رازینەبووە، بۆیە ناچاربوون خانوەکەی بڕووخێنن‌و بیخەنە سەر مزگەوتەکەو نرخەکەشیان بە زیادەوە لە بەیتولمال بۆداناوە، لێرەدا دەبێت هەڵوێستی خەلیفە چی بێت؟ خێرا فەرماندەدات ئەو زیادەیەی خراوەتە سەر مزگەوتەکە بڕووخێنرێت‌و خانووی ئافرەتەکە وەک خۆی دروستبکرێتەوە(١٨).

لێرەدا جێی خۆیەتی بڵێین: بنەمای ئەو پەیوەندیەی ئیسلام دروستیدەکات لەگەڵ بەرامبەرەکانیدا بریتییە لە رەچاوکردنی هەق‌و جێبەجێکردنی دادپەروەری و بەهێزکردنی برایەتی مرۆڤایەتی، ئیسلام دانیناوە بە پلورالیزمی ئاییندا وەکو سوننەتێکی گەردوونی و حەقیقەتێکی فیتری و بەخششێکی خوایی، بۆ جێبەجێکردن‌و کاراکردنی بنەمای جێنشینایەتی مرۆڤ و ئاوەدانکردنەوەی زەوی و کێبڕکێ لە سەر چاکەو چاکسازی و بەرژەوەندییە باڵاکان، هاوکات دەقەکانی قورئان و سوننەت بە شێوازێکی شیاوو گونجاو میتۆدی مامەڵەکردنیان لەگەل واقعی فرەیی و جیاوازیەکاندا دارشتووە.

مێژوویش شایەتی ئەوە دەدات کە جیهانی ئیسلامیی بە درێژایی کات و زەمینە فراوانەکەی تێکەڵەیەک بووە لە زمان، رەگەز، ئایین، مەزهەب و بیرووبۆچوونی جۆراوجۆر، سەرجەمیان بەشداربوون لە دروستکردنی شارستانیەتی ئیسلامیی و برەوپێدانی زانست، هونەر، سیستم و دەزگا بەڕێوەبەریەکاندا.

زۆربەی کارو پلەوپایە و لێپرسراویەتەکان لە دەوڵەتی ئیسلامیدا دەدرایە کەسی شیاوو لێهاتوو، بێگوێدان بە بیروبۆچوون و رێبازی، مێژوو ناوی زۆرێک لەو مەسیحی‌و جوولەکەو سابیئانەی تۆمارکردووە، بە پلەی وەزیر، راوێژکار، کۆکەرەوەی باج، بەڕێوەبەری دیوان، پزیشک، وەرگێڕو نووسەر لە سەردەمی ئومەوی‌و عەباسی‌و فاتیمی و عوسمانیەکاندا (١٩).

رۆژهەڵاتناسی سویسری ئادەم مەتز دەڵێت: لە تەشریعی ئیسلامیدا دەرگای کاروبارەکان بەرووی ئەهلی زیممەدا دانەخراوە، بەڵکو پێیان چەسپیو بووە لە زۆربەی ئەو هونەرو پیشەسازیانەی کە قازانج‌و داهاتی زۆری لێدەکەوتەوە، ئەوان زەڕنگەرو بازرگانی گەورەو خاوەن زەویوزارو پزیشکبوون، بەجۆرێک خۆیان سازکردبوو، زۆرینەی زەڕنگەرەکانی

ولاتی شام جوولەكە بوون، زۆربەی پزیشكو نووسەری دیوانەكان مەسیحی بوون، گەورەی مەسیحیەكان لە بەغداد پزیشكی خەلیفە بوو، چەندین گەورە پیاوی جوولەكەی لەبەردەستدا بوو(٢٠).

لە شوێنێكی تردا دەڵێت: حكومەتی ئیسلامیی خۆی هەڵنەدەقورتاند لەبۆنەویادە ئایینیەكانی ئەهلی زیممەدا، بەڵكو هەندێك لە خەلیفەكان بەشداری بۆنە ئایینیەكانیان دەكردو فەرمانیاندەكرد بە پارێزگاریكردنیان، لەحاڵەتی بارانبڕانیشدا حكومەت فەرمانیدەكرد شانبەشانی موسڵمانان، مەسیحیەكانیش كەژاوەی خۆیان هەبێت و ئوسقوف لە پێشیانەوەبێت، جوولەكەكانیش لە گەڵ بوقبەدەستەكانیان لە ریزی تایبەت بەخۆیاندابن(٢١).

بە هەمانشێوە خەلیفە مەئمونی عەبباسی چەندین كۆڕو ئەڵقەی زانستی هەبوو، زۆربەی پسپۆڕو شارەزا لە ئایین، مەزهەب و فەلسفە جیاوازەكاندا بەشداردەبوون تێیدا، مەئمون پێیدەگوتن: بە ئارەزووی خۆتان گفتوگۆی زانستی بكەنو خۆتان بەدوور بگرن لە وروژاندنی گرفتی تائیفیو بریندارکردنی هەستی ئایینیی یەكتر(٢٢).

لە كۆتایی ئەم وێستەگەیەدا دەڵێم: موسڵمانان لە ئەمڕۆدا زۆر پێویستیان بە زیندووراگرتن و تازەكردنەوەی ئەو كەلتوورە پڕ لە ئازادیی، خۆشەویستیی، برایەتییو مرۆڤدۆستیەیە، زەرورە لە واقعدا بەرجەستەی بكەن، تا بیسەلمێنن كە ئیسلام ئایینی خۆشەویستیی، ئاشتیی، لێبووردن، پێكەوەژیانو قبوڵكردنی جیاوازیەكانە، پێغەمبەر موحەمەد(درودی خوای لێبێت)نێردراوە بە رەحمەت بۆ گرۆی مرۆڤایەتی، نەک رەحمەت بێت بۆ موسڵمانان بە تەنها.

تێڕوانینی ئیسلام بۆ رەهەندی تیۆریی پلورالیزمی ئایینیی

زۆرینەی ئایینەكانی جیهان بە ئاسمانیو زەمینیەوە، هەركامیان بگریت لە لای خۆیەوە پێیوایە خۆی لەسەر هەقەو بە تەنها شوێنكەوتوانی دەگەن بە پاداشتو سەرفرازیو رزگاربوون، هاوكات بەرامبەرەكانی ناڕاستو لادەرو ئایینی شێواون.

ئەم بۆچوونە رەها و حەتمیە، لەلایەنی دنیاییەوە لەوانەیە لەزۆر كۆمەڵگەو ژینگە جیاوازەكاندا رۆڵێكی ئەرێیی بگێڕێت لە رێكخستنی خودیو دواتریش جێگیركردنی سیستمی كۆمەڵایەتیدا، بەڵام لە هەمان كاتدا باوەڕبوون بە رەوایەتیی رەهاو بەرتەسككردنەوەی سەرفرازیو رزگاربوون لە ئایینێكی دیاریكراوداو داخستنی سەرجەم دەرگاگانی حەقیقەت، سەرفرازیو وەرگرتنی پاداشت بەڕووی ئەوانی تردا، گومانی تێدانییە سەردەكێشێت بۆ شەڕو توندوتیژی و پێكدادان لە نێوان لایەنە جیاوازەكاندا، بە تایبەتی لەو ژینگەو كۆمەڵگەیانەی فرە ئایینی تیایاندا باڵادەستە.

فەیلەسوفی لاهووتیی ئینگلیزی (جۆن هیک) پێیوایە لەسەدا نەوەدونۆی حاڵەتەكانی باوەڕو ئاینداری ئاماژە بەوە دەدەن كە پەیوەستبوونی مرۆڤ بەو ئایینەی كە بەتاكە رێگەی حەقیقەتو سەرفرازی دەزانێت، هەڵقوڵاوی كاتوشوێنی لەدایكبوونو پێگەیشتنیەتی، ئەمەش ئەو پرسیارە دەورووژێنێت كە چۆن دەبێت رزگاربوونو پاداشتی خوایی گرێدراو بێت بە رێكەوتی لەدایكبوونی كاتیوشوێنی؟ چۆن دەبێت ئەو رزگاربوونە پەیوەست بێت بە كۆمەڵە فاكتەرێكەوە كە مرۆڤ دەسەڵاتی نییە لە هێنانەكایەیاندا؟ ئایا ئەمە لەگەڵ دادی خواییدا دەگونجێت؟(٢٣).

لێرەدا (جۆن هیک) بۆچوونی خۆی سەبارەت

وەفدی مەسیحیەکانی نەجران دێنە مەدینە، پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت) ڕێزی زۆریان لێدەنێت و دەرگای مزگەوتیان بۆ واڵادەکات تا نوێژی جەژنی فەسحی تیا ئەنجامبدەن

بە پلورالیزمی ئایینیی دەخاتەڕوو، داوادەکات بە گۆڕینی ئاڕاستەی سەنتەربوونی ئایین بۆ سەنتەربوونی خودا، ئەو پێیوایە: ڕەوایەتیو رزگاربوونو گەیشتن بە پاداشتی خوایی لە ئاینێکدا بەرتەسکنەکراوەتەوە، بەڵکو سەرجەم ئایینەکان هاوبەشن تێیدا، یاخود بە دەربڕینێکی ترحەقیقەت لە کۆمەڵێک بەش پێکدێت، هەربەشێک لەو بەشانە لە ئاینێکدا خۆیدەبینێتەوە، ئایینەکان هەموویان رووکەشی جیاوازی یەک حەقیقەتن(٢٤).

ئەم بیرۆکەی (جۆن هیک) خستوویەتیە روو، ڕەگوڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ هەندێک لە پەیامەکانی (إخوان الصفا)و دەربڕینی هەندێک لە سۆفیو عارفە موسڵمانەکانی وەک ئیبن عەرەبی، جەلالەدینی ڕۆمی، ئیبن فاریزو چەندانی تر، هاوکات بیریاری ئێرانی عەبدولکەریم سروشیش، بیرۆکەی ناوبراوی لاپەسەندەو هەوڵیداوە لە کتێبەکەی (الصراطات المستقيمة)دا بیچەسپێنێت.

جۆن هیکو لایەنگرانی پێیانوایە ڕەنگدانەوەی بیرۆکەو بۆچوونەکەیان لەواقعدا دەبێتە تاکە ڕێگەیەک بۆ بەهێزکردنو گەشەکردنی ئایینو هزری ئایینی، لەبەرامبەر تەوژمە بێدینیەکاندا لەلایەکو باڵادەستی کەلتووری لێبووردەیی، خۆشەویستیو نەهێشتنی ململانێی توندی نێوان ئایینەکان لەلایەکی ترەوە.

بەڵام سروشتی ئایینەکان لەلایەک، واقعی مرۆڤایەتی لەلایەکی ترەوە پێچەوانەی ئەو ئەنجامە دەسەلمێنێت، چونکە بیرۆکەی ناوبراو دەبێتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی زۆرێک لەو بنەما جێگیرانەی ئایینە جیاوازەکانی لەسەر بنیاتنراوە و لایەنگرانیان بەتوندی دەستیان پێوەگرتووە.

پلۆرالیزمی ئایینیی بەو شێوەی جۆن هیک خستوویەتیەڕوو لە کۆتاییدا هیچیەتی حەقو حەقیقەت دەدات بەدەستەوە، ئەمەش سەردەکێشێت بۆ لاوازبوونی هەستی ئایینیو بێهێزکردنی جێگیری دەروونی لای ئاینداران، دواتریش خولقاندنی ژینگەیەکی پڕ لە ڕاڕایی، قەلەق، بێئومێدیو گومان، کە دوور نییە کاردانەوەی خراپو نەرێیی لێبکەوێتەوە لەسەر ئاستی تاکو کۆمەڵ(٢٥).

لەگەڵ ئەوەی ئایینی ئیسلام کۆتا ئایینی ئاسمانییەو موحەممەدیش کۆتا پەیامبەری خوایە نێردراوە بۆ گرۆی مرۆڤایەتی، دەبینین لە دیدی ئەم ئایینە بۆ پلورالیزم بەگشتییو پلورالیزمی ئایینیی بە تایبەتی، زۆرتر جەخت لە ناوەندێتییو سەنتەربوونی مرۆڤ کراوەتەوە وەک لە ڕەوایەتیی، ئەو ئایەتوفەرموودانەی پێشتر ئاماژەمان پێدان دەرخەری ئەم ڕاستییەن.

گومانی تێدا نییە ئایینی ئیسلام وەک ئایینێکی خواییو ڕاستو ڕەوا بانگەشەی مرۆڤەکان دەکات بۆ هاتنە ناویو باوەڕهێنان بە بنەماکانی، بەڵام لە هەمانکاتدا کاردەکات بۆ بەهێزکردنی بنەماکانی خۆشەویستیی، لێبووردەیی، برایەتیی مرۆڤایەتییو دروستکردنی ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ پێکەوەژیانی لایەنە جیاوازەکانو پاراستنی تایبەتمەندیە ئایینیەکانیان.

هەربۆیە لەزۆر جێگەدا قورئانی پیرۆز کە دێتە سەر باسی پاداشتو سزاو ئەنجامی کاروکردەوەو

بۆچوونەکان، بڕیاری یەکلاکەرەوە هەڵدەگرێت بۆ رۆژی دوایی، خوای گەورە دەفەرموێت: (**وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ**) البقرة (١١٣).(**لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِن لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ**) المائدة (٤٨).واتە: دەمەقاڵەی زۆر مەکەن لەسەر جیاوازی لە شەریعەتەکاندا، بەڵکو هەوڵبدەن ئەو فرەیی‌و جۆرایەتیە لە شەریعەتەکاندا بکەنە سەرچاوەی هاریکاری یەکترو پێکەوەژیان‌و کێبرکێ لەسەر چاکە، چونکە هەمووتان دەگەڕێنەوە بۆلای خودا، هەر ئەویش حەقیقەت‌و ئەنجامی جیاوازیەکانتان پێڕادەگەیەنێت (٢٦).

لەچەندین ئایەتی تردا ئەم واتایە بەدیدەکرێت، بۆ نموونە: (**إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ**) الحج (١٧).(**وَإِن جَادَلُوكَ فَقُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ، اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ**) الحج (٦٨ – ٦٩).

لەلایەکی ترەوە قورئانی پیرۆز قبوڵنەکردنی حەق‌و رەتکردنەوەی بەچەندین شێوازو لەسەر چەندین ئاست باسکردووە، هەیە حەق دەناسێت، بەڵام بەهۆی بەرژەوەندیەکی دنیاییەوە ئینکاری دەکات، هەیە بەهۆی سەرسەختی‌وکەللەرەقی‌و خۆبەزلزانینەوە رەتیدەکاتەوە، هەیە بەهۆی نەزانینیەوە، هەیشە بەهۆی چاولێکەری دەوروبەرو کۆمەڵگەکەیەوە، یاخود پەیوەستبوونی تەواوی بە ئایین‌و هزرێکی ترەوە ناتوانێت بگەڕێت بە شوێن حەقیقەتدا.

هەربۆیە هەندێک لە زانایان پێیانوایە ئەو کافرو بێباوەڕەی کە شایانی تۆڵەی خوایی و سزای

قورئانی پیرۆز بە ئاشکرا بانگەشەی فرەیی، پێکەوەژیان و رێزگرتنی بیروبۆچوونە جیاوازەکان دەکات.

هەتا هەتاییە ئەوکەسەیە کە بە شێوازێکی راست‌و دروست‌و بێ هیچ گرێ‌و قۆرتێک بانگی حەقی پێگەیشتبێت، بنەماکانی ئیسلامیی بۆ روونکرابێتەوە، ئەویش لەبەرامبەردا بەمەبەست‌و بە هۆی عینادی‌و سەرسەختی‌و خۆبەزلزانینەوە وەرینەگرێت‌و رەتیبکاتەوە، بەڵام ئەوکەسەی بانگی ئیسلامیی پێنەگەیشتبێت، یاخود بە ناتەواوی پێیگەیشتبێت، یان ئەو کەسەی پێیوابێت ئەو بیرو رێبازو هزرەی لەسەریەتی ئەوە تاکە رێگەی حەقە، بەهۆی چاولێکەری دەوروبەرو کۆمەڵگەکەیەوە، یان ئەو کەسەی هەردەم لە لێکۆڵینەوەو کۆششدایە بۆ گەیشتن بەحەق‌و ئایینی حەق، بەڵام پێیناگات‌و لەکاتی هەوڵدانەکەیدا دەمرێت، هەموو ئەمانەو هاوشێوەکانیان بیانوویان هەیەو شایانی سزای خوایی نین.

لە گرنگترینی ئەو زانایانەی خاوەنی ئەم بۆچوونەن، لە پێشینەکان: عوبەیدوڵای کوڕی حەسەنی عەنبەری، جاحیز، سومامەی کوڕی ئەشرەس لە موعتەزیلە، سەدرەدینی شیرازی‌و ئیمامی غەزالی، هاوکات ئەم بۆچوونە دراوەتە پاڵ داودی زاهیری پێشەوای مەزهەبی زاهیری، لە زانایانی سەردەمیش هەرکام لە مەحمود شەلتوت (شێخی پێشووتری ئەزهەر)، شێخ عەبدولموتەعال سەعیدی، شێخ موحەممەدی غەزالی، زۆربەی زانایانی شیعەی وەک تەباتەبائی، خومەینی و چەندانی تر بۆچوونی ناوبراویان پەسەند کردووە (٢٧). شێخ شەلتوت دەڵێت: هەرکەسێک باوەڕی

نەبێت بە بوونی خوداو تاکو تەنهایی‌و بێگەردیی لە لێکچوون‌و هاوشێوەیی‌و ئاوێتەبوون‌و ئەو شتانەی لە ئاییندا بە زەرورەت ناسراون، ئەو کەسە موسڵمان نییەو حوکمی موسڵمانانی بەسەردا ناسەپێنرێت،ئەمە واتای ئەوە نییە هەرکەسێک باوەڕی بەم شتانە نەبوو لای خواش کافرو بێباوەڕەو بەهەتایی لە دۆزەخدا دەمێنێتەوە، بەڵکو واتای ئەوەیە ئەو کەسە لە دنیادا ئەحکامە دینیەکانی ئیسلامیی بەسەردا ناچەسپێنرێت، سەبارەت بە کافربوونیشی لای خوا، ئەمە بەندە بەوەوە کە دەبێت ئینکاری‌و بێباوەڕیەکەی لە دوای ئەوە بێت، کە بەشێوازێکی دروست ئاییني پێگەیشتبێت‌و لە ناخی خۆیدا هەست بە راستێتی بکات، بەڵام بەهۆی عینادی‌و خۆبەزلزانینەوە رەتیدەکاتەوە، یان بەهۆی تەماعی گەیشتن بە سامانێک، یان پلەیەکی دنیایی، یان ترسان لەلۆمەکردن، بەڵام ئەگەر بیروباوەڕی ئیسلامیی پێنەگەیشتبێت، یان پێیگەیشتبێت بە شێوازێکی شێواوو نادروست، ئەویش کەسێکی بەتواناو خاوەن بیرکردنەوەو تێڕوانین نەبێت، یاخود خاوەن بیرکردنەوەو تێڕوانین بێت، بەڵام نەگەیشتبێتە قەناعەت‌و بەردەوام لەهەوڵی گەیشتن بە دینی حەقدا بێت‌و لەکاتی هەوڵدانەکەیدا بمرێت، ئەمانە لای خوا کافرو بێباوەڕ نین، بەجۆرێک کە شایانی سزای هەتا هەتایی بن (٢٨).

بە هەمانشێوە شێخ محەممەد غەزالی پێیوایە کەسی بێباوەڕ کە شیاوی سزای خوایی بێت ئەو کەسەیە کە حەقیقەتی ئیسلامی وەک خۆی خرابێتە بەردەم‌و لە ناخیدا هەست بە راستێتی بکات، بەڵام لەبری باوەڕهێنان، ئەو دێت بە ویستی خۆی رەتیدەکاتەوەو باوەڕی پێناهێنێت، لەگەڵ ئەوەی توانای قبوڵکردنی هەیە، بەڵام ئەوانەی حەقیقەتی ئیسلامیان پێنەگەیشتووە بە دروستی‌و راست‌و رەوانی، بەڵکو بەپێی شوێن‌و دابونەریتی بۆماوەیی خۆیان ئایین‌و رێبازو میتۆدێکیان هەیە لەسەری دەڕۆن، ئەمانە بێباوەڕ نین‌و لە حوکمی نەزاندان (٢٩).

لە کۆتایی ئەم وێستگەیەشدا دەگەینە ئەو راستیەی کە زۆرینەی شوێنکەوتوانی ئایینەکانی وەک مەسیحی، بوزی، هندۆسی، تاوی‌و ئەوانی تر بە یەقینی باوەڕیان بە راستی‌و دروستی ئایینەکەی خۆیان هەیەوپەیوەستن بە بنەماکانیەوە، ئەمەش بەهۆی چاولێکەری دەوروبەرو دابونەریتی بۆماوەییانەوە، زۆرینەی ئەمانە یان هیچ لە ئیسلام نازانن، یان ئەگەر لەملاولا، یان لە رێگەی کەناڵەکانی راگەیاندنەوە شتێکیان لەسەر ئیسلام بەرگوێ کەوتبێت، هیچ بۆیان گرنگ نەبووە بەدواداچوونی بۆبکەن‌و لێی بکۆڵنەوە، بەهۆی ئەو یەقینەی لایان دروستبووە، یان لەوانەیە ئیسلام‌و موسڵمانیان وەک هێزێکی مەترسیدارو تۆقێنەر خرابێتە بەرچاو، نموونەی بەرزی ئیسلامیان لە بن لادن، بەغدادی، قاعیدەو داعشدا بینیبێتەوە، لەمەشدا تاوان‌و لێپرسراویەتی دەکەوێتە ئەستۆی موسڵمانان بەهۆی کەمتەرخەمییان‌و دابەشبوونیان بۆ چەندین گروپ‌و دووچاربوونیان بە چەندین گرفتی ناوخۆییەوە.

لەبەر ئەوە زۆربەی ئەو ناموسڵمانانە بە هۆی ئەو بیانوانەی ئاماژەیان پێدرا لەلایەکو بە پشتبەستن بە دادی خوایی‌و بەزەیی فراوانی لەلایەکی ترەوە، دەکەونە بەر لێبوردنی خوایی‌و دووچاری سزای هەتایی نابن، ئەو دەقە شەرعیانەشی هەڕەشە لەکافرو بێباوەڕان دەکەن بە سزای هەتایی‌و مانەوەیان لە دۆزەخدا، تایبەتن بەوکەسانەی کە حەقیقەتی ئیسلامیان پێگەیشتووە وەک خۆی‌و بەڵگەیان لەسەر ساغبۆتەوە، بەڵام بەهۆی عینادی‌و سەرسەختیان، یان بەهۆی بەرژەوەندیەکی دنیاییەوە رەتیدەکەنەوەو باوەڕناهێنن.

سەرچاوە و پەراوێز

١- بڕوانە: البعلبكي، منير و رمزي منير: المورد الحديث، قاموس إنكليزي- عربي، دار العلم للملايين، بيروت، د.ط، ٢٠٠٨، ص ٨٨٤.

٢- بڕوانە: اليوسف، عبدالله أحمد: شرعية الاختلاف، دراسة تأصيلية منهجية للرأي الاخر في الفكر الإسلامي، دار الهادي، بيروت، ط٢، ٢٠٠٤، ص ١٣٨.

٣- بڕوانە: قانصو، وجيه: التعددية الدينية في فلسفة جون هيك، المرتكزات المعرفية واللاهوتية، الدار العربية للعلوم-ناشرون، بيروت، ط١، ٢٠٠٧، ص١٢.

٤- بڕوانە: عمارة، محمد: الإسلام والتعددية، الاختلاف والتنوع في إطار الوحدة، سلسلة :هذا هو الإسلام (١٠)، ، القاهرة، مكتبة الشروق الدولية، ط١، ٢٠٠٨، ص ٢٦. البنا، جمال: التعددية في مجتمع إسلامي، دار الفكر الإسلامي، القاهرة، د.ط، د. ت، ص ١٢.

٥- بڕوانە: القرطبي: الجامع لاحكام القران، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي واخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط١، ٢٠٠٦، ١١٤/١٠.

٦- بڕوانە: العمري، أكرم ضياء: السيرة النبوية الصحيحة، مكتبة العلوم والحكم، المدينة المنورة، ط٦، ١٩٩٤، ص ٢٨٢. حميد الله، محمد: مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة، دار النفائس، بيروت، ط٥، ١٩٨٥، ص٥٩.

٧- بڕوانە: حميد الله، محمد: المصدر السابق، ص ١٧٥. عمارة، محمد: احترام المقدسات، سلسلة: هذا هو الإسلام(٣)، مكتبة الشروق الدولية، القاهرة، ط١، ٢٠٠٥، ص ١١.

٨- بڕوانە: حميد الله، محمد: المصدر السابق، ص ٦٦- ٣٣٢.. المطعني، عبد العظيم إبراهيم: مبادىء التعايش السلمي في الإسلام، منهجا وسيرة، دار الفتح للإعلام العربي، القاهرة، ط١، ١٩٩٦، ص٤٦.

٩- أخرجه البخاري في صحيحه (٢٠٦٨) ومسلم في صحيحه (١٦٠٣).

١٠- أخرجه الترمذي في سننه (١٢١٤) وابن ماجه في سننه (٢٤٣٩) والنسائي في الكبري(٦٢٤٧) وقال الترمذي: هذا حديث حسن صحيح.

١١- أخرجه أبو داود في سننه (٣٠٥٢) والبيهقي في السنن الكبري(١٨٧٣١) وأورده الالباني في سلسلة الاحاديث الصحيحة (٤٤٥).

١٢- أخرجه البخاري في صحيحه (١٣١٢).

١٣- أخرجه البيهقي في السنن الكبري (١٣٠٨٠.) ونحوه أحمد في المسند(١٦٥٥، ١٦٧٦) وقال محقق المسند شعيب الارنؤوط: إسناده صحيح.

١٤- هەندێک لە توێژەران ئەم وتەیان داوەتە پاڵ زانای شیعە ئیبن تاوس، بڕوانە: محمد، يحيي: فهم الدين والواقع، نسخة ألكترونية بصيغة PDF ص١٠٠.

١٥- ابن تيمية: مجموعة الفتاوي، اعتني بها وخرج أحاديثها: عامر الجزار وأنور الباز، دار الوفاو، المنصورة، ط٣، ٢٠٠٥، ٨٤/٢٨.

١٦- الطبري: تأريخ الرسل والملوك، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعارف، القاهرة، ط٢، د.ت، ٦٠٩/٣.حميد الله، محمد: المصدر السابق، ص ٤٨٨.

١٧- بڕوانە: السباعي، مصطفي: من روائع حضارتنا، دار السلام، القاهرة، ط١، ١٩٩٨، ص ٦٥. عمارة، محمد: احترام المقدسات، المصدر السابق، ص ١٢.

١٨- بڕوانە: السباعي، مصطفي: المصدر السابق، ص ٦٦.

١٩- بڕوانە: السباعي، مصطفي: المصدر السابق، ص ٦٧.

٢٠- متز، ادم: الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري، ترجمة: محمد عبد الهادي أبو ريده، دار الكتاب العربي، بيروت، ط٥، د.ت، ٨٦/١.

٢١- هەمان سەرچاوەی پێشوو ٨٧/١.

٢٢- بڕوانە: السباعي، مصطفي: المصدر السابق، ص ٦٩.

٢٣- بڕوانە: قانصو، وجيه: المصدر السابق، ص ٤٩.

٢٤- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٢.

٢٥- بڕوانە: حب الله، حيدر: المصدر السابق، ص ٤٨.

٢٦- بڕوانە: رضا، محمد رشيد: تفسير القران الحكيم، دار المنار، مصر، ط٢، ١٣٦٧، ٤٢٠/٦.

٢٧- بڕوانە: الغزالي، أبو حامد: فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة، تحقيق: حكة مصطفي، دار النشر المغربية، الدار البيضاو، ١٩٨٣، ص ٣٨. عياض، القاضي أبو الفضل: الشفا بتعريف حقوق المصطفي، تحقيق: عبد السلام محمد أمين، دار الكتب العلمية، بيروت، ط٣، ٢٠٠٦، ١٦٩/٢. شلتوت، محمود: الإسلام عقيدة وشريعة، دار الشروق، القاهرة، ط١٨، ٢٠٠١، ص ١٩. الغزالي، محمد: مع الله، دراسات في الدعوة والدعاة، شركة نهضة مصر، القاهرة، ط٦، ٢٠٠٥، ص ٥٦.البنا، جمال: المصدر السابق، ص ٣٠. صليل، مهدي: التعددية الدينية، قراوة في المعني، محاضرات الشيخ حسن الصفار، القطيف، المملكة العربية السعودية، ط١، ٢٠١٥، ص ٣٠.

٢٨- شلتوت، محمود: المصدر السابق، ص ١٩.

٢٩- بڕوانە: الغزالي، محمد: مع الله، دراسات في الدعوة والدعاة، المصدر السابق، ص ٥٦.

ماریفەتناسیی کوردانەی

مەسعود محەممەد

لە پەڕتوکی (بۆ ئەمیری حەسەنپور لەهەر کوێیەک بێت)

بوخاری عەبدوڵای قەسرێ

لەدایکبووی ١٩٩٠ شاری هەولێر

قوتابی ماستەرە لە ئەدەبی ئینگلیزی.

خاوەنی دوو پەرتوکی وەرگێڕدراوە.

نووسەر پێیوایە ناگونجێت ئەزموونی جوتیارێکی ئەڵمان بەسەر تراکتۆرەکەیەوە بەسەر پاچ وبێڵ و دەستاڕی جوتیارێکی کورد دا بسەپێنرێت.

لە هاوینی ساڵی ١٩٧٧ مامۆستا مەسعود محەممەد نامەیەکی پێدەگات لەلایەن فێرخوازێکی گەنجی کورد بەناوی (ئەمیر)، کە ئەوسا لە ئەمەریکا دەخوێنێت. لەو نامەیەدا،ئەمیر هەندێ سەرنج و ڕەخنەی خۆی لەمەڕ هێندێک بیروسەرنجی مەسعود محەممەد دەردەبڕێت کە کاتی خۆی لە بەرگی سێیەمی (حاجی قادری کۆیی) بڵاویکردونەتەوە. گلەیی و ڕەخنەکانیئەمیر لەدوتوێی بیری مارکسیزم و چینایەتی و تیۆریزەی دەرەبەگایەتی دەخولێنەوە. مەسعود محەممەد دوای ئەوەی نامەکە دەخوێنێتەوە، بە درێژیی، وەڵامێکی پڕ لە شەن و کەویی بۆ دەنوسێت و لە ڕۆژنامەی (ئەلعێراق) بڵاوی دەکاتەوە، تا بەدەستی ئەمیر بگات و خوێنەرانی ئەو ڕۆژنامەیەش لێی بەهرەمەند بن، ئیدی ئەوە دەبێتە کتێبێک و دواتریش بڵاودەبێتەوە.

من لەم نووسینە کورتەدا لەبارەی ناواخنی کتێبەکە نادوێم، وەک ئەوەی کە لە بنەچەوە باسی چی دەکات، بەڵکو دێم سەرنج لە گۆشەیەکی تێکستەکەی مامۆستا دەدەم، ئەویش مەسەلەی دنیابینی و ماریفەتناسییەکەی (ئیپیستمۆلۆژیا) کەبەلامەوە سەرنجڕاکێش و ناوازەیە.

بەوپێیەی کە مەسعود محەممەد مرۆڤێکی دنیاگەڕاوی خاوەنئەزموون بووە، لە چەندین زمانیش شارەزا بووە، بە بیری فرەو هەمەچەشن هزرمەند بووە. لە نووسینەکانیدا هەمیشە میتۆدێکی زانیارستانیی و (مەوسوعیی) بەکارهێناوە. لەنێو یەک تێکست و یەک باسدا خۆی لە قەرەی چەندین باسوخواسی لێکجیا داوە. ئەم پەڕتوکە بریتییە لە خوێندنەوەیەکی هزریی قوڵئامێز بۆ تێکەڵەیەک لەسیاسەت، مێژوو، هونەر، ئەدەب، ئابووریی و ئایین، تێکڕای ئەم لایەنانەی لە بۆتەیەکدا تواندۆتەوە و شیکردونەتەوەو ڕاڤەی کردوون، بەبێ ئەوەی مۆرکی هیچکام لەم لایەنانەی بە تەنها بەسەردا زاڵ بێت. ئەوەی کە بۆمن بە بایەخە، ئەوەیە کە میتۆدی نووسینی ئەم تێکستە میتۆدێکی تەواو جیاوازە لەوەی کە نووسەر و توێژەرانی کورد خوویان پێوەگرتووە، تەنانەت تا ئەمڕۆیش، چونکە ئەم تێکستە لەسەر میتۆدی فرە پسپۆڕیی (interdiscipnarliy) نووسراوە، ئەم میتۆدە ئێستا لە دنیای ئەکادیمی مۆدێرن زۆر بەکاردێت و یەکێکە لە نوێترین ڕێگاکانی توێژینەوە و بەدواداچوون.

میتۆدی فرە پسپۆڕیی بەوە دەناسرێتەوە کە قسە لەسەر کێشەیەک دەکات بەبێ ئەوەی مەیدانێکی ئەکادیمی دیاریکراو بکات بە مۆرکی شیکردنەوەی. بۆنموونە کاتێک باسی دیاردەی (خۆکوژی) دەکات، نایەت تەنها لەلایەنی دەروونناسی، یان کۆمەڵناسی لەبارەیەوە بدوێت. بەڵکو تێکەڵەیەک لە شیکردنەوەی دەروونیانە و کۆمەڵناسییانە و کولتورییانە، ئایینیی، سیاسیی، ئابووریی و مێژوویی و تەنانەت ئەدەبییش بۆ ئەم دیاردەیە دەکات، ماهیەتی کێشەکە لە گۆشەنیگای هەموو ئەم کایە ئەکادیمییانە نمایندە دەکات، بەبێ ئەوەی مۆرکی بوارێکی دیاریکراوی ئەکادیمی پێوە بنەخشێنێت. ئەم میتۆدە هاوچەرخە، سنورە نەریتگەراکانی پێشووتر لە دنیای ئەکادیمیدا دەپچڕێنێت، دەرگایەکی زۆر فراوان لەبەردەم توێژەردا ئاوەڵا دەکات.

بەم ئاوەڵایی هزر و پێنوسەوە، مەسعود محەممەد ئەم نامەیە بۆ ئەمیر دەنوسێت. تێیدا رەخنە لە تیۆرە زانستییە رۆژئاواییەکان دەگرێت. دەیهەوێت پێمان بڵێت کە «زانستیبوون»ی ئەم تیۆرانە هەمیشە جێگەی مشتومڕو گومانە و دەبێت بخرێتە ژێر هێمای پرسیارەوە! رەخنە لە رۆشنهزرو بیریار و نووسەرانی کورد دەگرێت کە ئاوا بە سێنایی خۆیان و خوێنەرانیان تەسلیم بەو تیۆرە «زانستییانە« دەکەن. بە درێژایی نووسینەکەی پەنجە دەخاتە سەر ئەو کەمهێنیی و کورتهێنییانەی کە تیۆرە رۆژئاواییەکان هەیانە دەرهەق بە کێشە خۆماڵییەکانی ئێمەی کۆمەڵگەی کورد، بەتایبەت لەرووی ئابووریی و سیاسییەوە. دەیەوێت خوێنەری کورد هێندە کاڵفام نەبێت کە هەر زوو تەسلیم ببێت بەو قالب و هێڵە کێشراوانەی کە رۆشنبیرانی بیانی لە تێزەکانیاندا دایانڕشتوە، ئەکادیمیستەکانی ئێرەش لاساییان دەکەنەوە، بۆیە دەڵێت: «میللەتی زەلیلی وەک کوردیش هیچی بەبەرەوە نییە لایەق بێت بخرێتە بەر حوکمی ئەو نەزەرییە و بۆچوونانەی لە میللەتی بەهێز و پێز هەڵدێنجرێن» (لا ١٣).

بەلای نووسەرەوە، تیۆرەکانی وڵاتانی تر بۆیە بۆ کورد پڕاوپێست نین و رەنگە کێشەدار بن، چونکە ساکارانە بڵێین هی کورد نین و بۆ کورد هاوردەکراون، هی خەڵک و خاک و خوێی ترن، ژینگە و بارودۆخ و هۆکاری دروستبوون و گەلاڵەبوونیان جیاوازە. خۆی دەڵێت: «ئەم بۆچوونە تەنها لەحاڵێکدا ڕاستی دەکرد کە هەموو جیهان بریتی بوایە لە یەک دەوڵەت و یەک میللەت. هەر جیهان بکە بە دوو دەوڵەت بۆچوونەکە دەبێتە خەیاڵی»(لا ١٤).

تێڕوانینی ماریفەتناسانەی مەسعود محەممەد لەو ڕوانگەیەوە دێت کە مرۆڤەکان لێکجیاوازن، وەک ماددە سروشتییەکان نین کە لەهەر شوێنێکی دنیا بن هەمان رەگەز و پێکهاتەو بوون بن. بۆنموونە، وەک خۆی لە لاپەرە (٢٣)دا باسی لێوە دەکات، ئاو لە هەر کوێیەکی دنیا بێت، لە ژاپۆن یان نەرویج یان عێراق، هەر لە H_2O پێکهاتووەو ناگۆرێت. بەڵام مرۆڤی کورد لەگەڵ ئەمەریکییەک یان کۆرییەک یان هیندێک..هتد، تەواو جیاوازن لەرووی کەلتوور، زمان، بیر، ئایین،نەریت، مێژوو و شێوەی بیرکردنەوە و ژیانیان. بۆیە ناگونجێت تیۆرێکی فەرەنسی یان ئەڵمانی لە کوردستاندا وەک ئەوەی کە دەگونجێت پیادە و پێڕەویی بکرێت، یان ئەسڵەن شیاندن بکرێت، چونکە هەمو تیۆرەیەک لە ئەنجامی بارودۆخ و ململانێی واقیعیانەی ژینگەیەکی دیاریکراوەوە دروست بووە، تۆ ئەگەر ئەنجامی کۆتایی ئەو تیۆرە کۆپی بکەیت و بتەوێ لە وڵاتێکی دیکە پەیستی بکەیتەوە، کارێکی ناقۆڵا دەبێت، چونکە هۆکار و زەمینەرەخساندن و ژێرخانە فیکریی و کۆمەڵایەتیی و کەلتووری و سیاسییەکانی ئەو وڵاتە وەک ئەویتریان نییە.

بۆیەش زۆر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە تیۆرە ئەوروپاییەکان لەبارەی (فیۆداڵیزم) و (ململانێی چینایەتی) ناشێت وەک ئەوەی کە هەن و ڕاڤە دەکرێن لە کوردستاندا جێبەجێ بکرێن، یان ڕاڤەی دیاردەیەکی کۆمەڵگەی کوردییان پێ بکرێت. بەلای ئەوەوە، رۆشنبیری کورد چەندین ساڵە ئەو هەڵەیە دوبارە دەکەنەوە کە دەیانهەوێت ئاریشەی ئەدەبی رۆژئاوایی، یان کێشە و ئاریشەی ئابووری وڵاتێکی رۆژئاوایی، یان تێزێکی سیاسیی رۆژئاوایی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بکەن بە پێوەر بۆ تێگەیشتنە ئەدەبیی، ئابووریی و سیاسییەکانی کورد. نموونە بەوە دێنێتەوە کە ژیانی جوتیارێکی کورد لەگەڵ جوتیارێکی فەرەنگ یان ئەڵمان یان هیند لێکجیاوازە، بیرکردنەوەیان،

هەڵسوکەوت و سیستەمی ئایینی و کەلتووری و ژێرخانی کۆمەڵایەتییان لێکجیاوازە، تەنانەت مێژووی گەشەسەندنی کۆمەڵگەکانیان جیایە، بۆیە ناگونجێت ئەزموونی جوتیارێکی ئەڵمان بەسەر تراکتۆرەکەیەوە بەسەر پاچ وبێڵ و دەستاڕی جوتیارێکی کورد دا بسەپێنرێت (لا ٥١ و ٦٩ و٦٢ و زیاتریش). پێمان دەڵێت گەرچی بەپێی تیۆری (ململانێی چینەکان) و (فیودالیزم)ی نووسەرانی رۆژئاوا بێت جوتیارێکی شاری (مۆنیخ) دەبێت هەمان دەرد و دەرمانی هەبێت بە بەراورد بە جوتیارێکی دەشتی (هەریر)ی کوردستان، بەڵام بە سەرنجدان لێیان، لە هەموو شتێکیاندا: لە بارودۆخ، دەرامەت، مێژووی کێشەیان، ئایین، نان و ئاو، ئەدەب وهونەر و دانس و شاییان لێک جیاوازن. وەک دەڵێت، ڕەنگە جوتیاری ئەڵمان هەر بێزیشی نەیەت لەگەڵ ئاغای کوردیدا تۆقە بکات (لا ٢٠).

لای ئەو دەبێت دووبارە بە چاویلکەیەکی کوردانەوە سەیری کێشەو ئاریشەکانی کۆمەڵگەی کوردی وەک خۆی بکرێتەوە و لەهەناوی کۆمەڵگەوە تیۆریزەی ئاریشەکان بکرێت، نەک بیر و تیۆری زانستی دەرەوە هاوردە بکرێنە ناوەوە، چونکە لای مەسعود محەممەد ئەو تیۆرە زانستییانە کە «بەعادەت هانایان دەبرێتە بەر ئیفلاسیان کردوە تا ئەوڕادەیەی ناتوانن بە هیچ جۆرێک نە ژوورخان نە ژێرخانی کوردەواری ڕوون بکەنەوە« (لا ١٧). پێیوایە کە واقیع دەبێتە هۆی داڕشتن و نووسین و بەرهەمهێنانی پەڕتوک و قسەی بیرمەندان، بۆیە نابێت بۆ گۆڕینی واقیع قسەی ئەو بیرمەند و نووسەرانە بکەینەوە بە پارسەنگ، چونکە لەکۆتاییدا هەر واقیع و جوڵەی بەردەوامی واقیع لەخودی خۆیدا دەبێتەوە پارسەنگ و ڕینومایمان دەکات چی بکەین و چلۆن ڕاڤەی شتەکان بکەین، واقیع دەگۆڕێت و قسەی کتێبان ناگۆڕێن، بەڵام وەک (بێرناردشۆ)ش وتویەتی و ئەو قسەکەی نەقڵکردوە:»خەڵق بەوە ڕاهاتووە لە کتێبانەوە سەیری ئەو شتانە بکات کە لەبەر دەست و دەمیدان» (لا ١٧). بۆیە مەسعود محەممەد ناچێتەوە بۆ نێو تیۆری کتێبەکان تا بزانێ مامەڵەی نێوان هەژار و دەوڵەمەند چۆنە و ئەو پەیوەندییە ئایینی و کەلتوورییەی کە لەنێوانیاندا هەیە چۆن داڕێژراوە.

ئەوەی سەرنجیشم دابێت لە کتێبەکەی دا، ئەوەیە کە هەمیشە نموونە بە جێپەنجەی ئاشکرای سیستمی ئابووریی و کۆمەڵایەتیی ئیسلام دەکات لەنێو بزاڤی مێژوویی کۆمەڵگەی کوردیدا، هەوڵیش دەدات هەبوونی ئایین لەگەڵ زانست و تیۆرە مەعریفیەکان پێکەوە گرێبدات، بۆیە ئەو هەمیشە بەدووری دەزانێت کە ئەو تەفسیرە دوور لە ئایین، یان دژە ئایینیانەی، کە ئەکادیمیستەکانی کورد لەدەرەوە هاوردەی دەکەن بگونجێن لەگەڵ ژێرخان و ژوورخانی کۆمەڵگەی کوردیدا، چونکە وەک ئەویش باسیکردوە کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی ئایندارە، ژوورخان و ژێرخانی ئایین لەنێو ڕێسا و دیاردە و بیرو هزرە کۆمەڵایەتیی و کەلتوورییەکانی کورددا حاشاهەڵنەگرە (بۆ ئەو مەبەستە بڕوانە لاپەڕەکانی ٣٠ و ٣١ و ٥٢ و ٥٥ و و ٥٦ و ٩٩).

لە لاپەڕە (٢٣) دا پتر پێهەڵدەچێت لە شیکردنەوەی گۆشەنیگای ماریفەتناسیەکەی خۆیدا، پێیوایە کە دەبێت بۆ چارەسەرکردنی هەر ئاریشەیەکی مرۆیی دەبێت جەخت لەسەر (مرۆڤبوون)ی مرۆڤ بکەینەوە، دووبارە ئەوە بیری خۆمان بهێنینەوە کە ئێمە قسە لەسەر مرۆڤ دەکەین نەک ئاژەڵ، یان شت، یان هەر هەبوویەکی دی. مرۆڤیش هەمیشە خاوەنی (هۆش)ە، تەنانەت ئەو ڕاڤەی مێژوو و دیاردەی کۆمەڵایەتیش هەر بۆ (هۆش و خود)

مەسعود محەممەد هەوڵدەدات هەبوونی ئایین لەگەڵ زانست و تیۆرە مەعریفیەکان پێکەوە گرێبدات.

دەکات، بۆیە نابێت و نالوێت بەچاویلکەی (شت) وە لە (مرۆڤ) بڕوانین و قسەی لەسەر بکەین. هۆشی مرۆڤیش بەردەوام پەیوەستە بە مێژووی سیاسیی و کەلتووریی و کۆمەڵایەتییەوە، کەواتە هۆشی نەتەوەیەک بۆ نەتەوەیەکی دیکە تەواو جیاوازە، لەبەرئەوە هاوردەکردنی هەر تیۆرێکی زانستیی دەرەکییش لای ئەو کێشەدارە، چونکە بە چاویلکەی (شت)بینییەوە لە مرۆڤ دەنوارێت و، حیساب بۆ ئالۆزیی پێکهاتەی مێژوویی (هۆش)ی مرۆڤ ناکات (لا٢٣). تەنانەت دواتر کە دێتە سەر ئەدەبیش هەمان بۆچوونی هەیە، پێیوایە کە ئەدەبی نەتەوەیەک ڕەنگدانەوەی ڕێژەی هۆشمەندیی و گەشەی شارستانی ئەو نەتەوەیەیە، بۆیە ناگونجێت تێکستێکی دیاریکراوی نەتەوەیەکی دیکە بەهیچ کلۆجێک ببێتە ڕاڤەی تیۆرەیی و ماریفی بۆ کێشەی نەتەوەیەکی دیکە، بەجۆرێکی دیکە بڵێم، لای ئەو ناگونجێت تێکستێکی ئەدەبیی ئینگلیزی یان هۆڵەندی کە باسی زوڵمی کرێکاران دەکات ببێتە دەنگی کرێکارانی کورد. هەڵبەت تەنها مەسەلە کرێکار و جوتیاریش نییە، هەر چین و بەشێکی دیکەی کۆمەڵگەو هەر ئاریشەیەکی دیکەش هەمان ڕاڤە دەگرێتەوە (لا٥٤ و ٥٥).

مەسعود محەممەد مەلەیەکی دژە ڕەوت دەکات لە هەمبەر گەشەی تەکنەلۆژیی و ئامێرسازییدا. بە پێچەوانەی زۆرێک لە ڕۆشنبیران و نووسەرانی دنیای مۆدێرن، ئەو پێیوایە کە گەشەی تەکنەلۆژیا لە داهێنەرایەتی و وەستایی دەستی مرۆڤ کەمدەکاتەوە، مرۆڤی خووگرتو بە دەست و سروشت و سادەئامێریی زیاتر لە کارجوانییەوە نزیکە، بۆنموونە لە لاپەڕە (٦٠ و ٦١) دا دەنوسێت: «هەر بۆیەشە فەلاح و سەپان و جوتیاری تەقلیدی لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵدا پتر بەرهەمهێنی ڕاستەوخۆن لەو فەلاح و جوتیار و سەپانەی مەکینە بەکاردەهێنن، کرێکارێکیش کە بەهێزی ماسولکەکانی قوڕ خۆش دەکات، سەدجاران خاڵقترە لەو کرێکارەی کە بە شەو نۆبەت لە فابریقەی کەرپووچی فەننی دەکێشێت». بێگومان ئەم دنیابینییە سروشتویستی و سروشتدۆستییەی مامۆستا مەسعود محەممەدو سووربونی لە دیتنی (داهێنان) لە دەستی مرۆڤدا نەک لەو ئامێرەی کە مرۆڤ بەرهەمیهێناوە، ڕەهەندێکی فەلسەفییانەی هەیە، بەوەی کە مرۆڤ بە گەڕانەوە بۆ هۆش و بازوو و لەشی خۆی باشتر دەتوانێت مرۆڤبوونی خۆی نمایندە بکات و بسەلمێنێت، بە نزیک بوونی لە سروشت باشتر دەتوانێ ببێتە ئەو مرۆڤەی کە دەبێت ببێت، تا مرۆڤ لە سروشت و پێکهاتەکانی سروشتی (دایک) دوور بکەوێتەوە، زیاتر لە مرۆڤێتی خۆی دوور دەکەوێتەوە. گەلێک بیرمەندی جیهانیی وەک (نیچە) و (ئەرستۆ) و (عومەری خەییام) و (واڵت ویتمان) ئەم باسەیان زووتر توێژیوەتەوە.

مەسعود محەممەد جگە لەوەی کە بەزمانێکی ئەدەبییانەی بەرز و کوردییەکی پاراوەوە ئارایشتی بیرۆکەکانی خۆی لەم پەرتوکەدا کردوە، کە خۆم زۆر وشەی کوردی لێوە فێر بووم، لە هەمانکاتدا بەشێکی باشی پەرتوکەکەشی تەرخانکردوە بۆ پێناسەی خودی (ئەدەب و هونەر) و، ڕاڤەکردنی ئەوەی کە ئەدەب و هونەر چی بە نەتەوە دەبەخشن. لای ئەو ئەدەب و هونەر زۆر بەبایەخن،

کاکڵەی مرۆڤبونن، چونکە لە جەوهەری دەروون و هەست و خولیاکانی خودی مرۆڤەوە هەڵدەقوڵێن. بۆیەش وەک لە لاپەڕە ٨٧ و ٨٨ دا باسی لێوی دەکات ئەدەب و هونەر ئاوێنەیەکی ڕاستەقینەی مێژوو و فەرهەنگ و کەلتوور و کۆمەڵایەتیی مرۆڤەکانە، دەرخەری مەعنەوییاتی مرۆڤە. بۆیەش لای ئەو ئەگەرچی دیوی ماددی مرۆڤ دەتوانرێت خەفە و پەچە بکرێت، بەڵام هەرگیز مەعنەوییاتی مرۆڤ و هەستە ئەدەبییەکانی لەبەین نابردرێن، چونکە لە ناخ و دەروونییەوە دێنەدەر. شێعرێکی باوکیشی -مەلای گەورە- لەنێو کتێبەکەدا بە نموونە دەهێنێتەوە کە کاتی خۆی وەک سۆزێک بۆ کوردستان گوتویەتی:

بستێکی لە خاک و عەردی کوردی
نایدەم بە مەرقەدی سوهرەوەردی

لەکۆتاییدا و پوختەی مەبەست:

مەسعود محەممەد سێ خاڵی گەوهەریی بە هەڵەی هەر تیۆرێک دادەنێت لەوەی کە لە شوێنێکەوە بگوازرێتەوە بۆ شوێنێکی دیکە بەبێ ڕاڤەی دوور مەودا و قوڵئامێز، لەو سێ خاڵەوە ماریفەتناسیی هەر تیۆرێک دەخاتە ژێر پرسیارەوە: یەکەم، کاتێک ئەو تیۆرە هێندە قوڵ و بەرین نەبێت کە هەموو واقیعەکە بگرێتە خۆی. دووەم: دەگونجێت هەر تیۆرێک هەڵەی تێدا هەبێت و بارگاوی کرابێت بە مەبەستێکی دیاریکراوی ئایدۆلۆژی. سێیەم: دەگونجێت لە وردە بابەت و خاڵەچکۆلەکاندا ئەو تیۆرە هەموو شتەکان پێکەوە نەلکێنێت و نا هاوسەنگیی و بۆشایی تێدا هەبێت، بۆیە ڕەنگە لەبری ئەوەی کۆمەڵگە گەشە پێ بدات «هەناسەی کۆمەڵ ببڕێت» (لا٥١).

سەرچاوە:

١- محەممەد، مەسعود. بۆ ئەمیری حەسەن پور لە هەر کوێیەک بێت. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی دووەم ٢٠١٠.
٢- Wikipedia\ interdisciplinary

ئازادکردنی عەقیدە لە فیکر

فازڵ قەرەداغی
لەدایکبووی ١٩٦٢، بەکالۆریۆس لە ئەندازیاری شارستانیی
(١٥) کتێب و چەند نامیلکەی چاپکراوی هەیە لە بوارەکانی
مێژووی دێرینی کوردستان، فیکر، رەخنە و ئەدەب.
دەیان وتار و لێکۆڵینەوەی بڵاوکراوەی هەیە.

دەتوانین ئەمە ناو بنێین (پرۆژەیەکی فیکری)، پرۆژەیەک بۆ ناسینی بواری هەر یەکێک لە (عەقیدە) و (فیکر) بۆ ئەوەی سیفەتی عەقیدە و باوەڕ و دین لە فیکر و ئیجتهادی بەشەری بسەنینەوە، ئەو فیکر و ئیجتهادە کە دەمامکی (عەقیدە)ی لەخۆی نابوو و خۆی وەکو ئایین و ئیمان پیشان دابوو، ببووە هۆیەکی سەرەکی (تا ئێستاش هۆیەکە) بۆ ناکۆکییەکی گەورەی نێوان موسڵمانان، ناکۆکییەک گەیشتە ڕادەی تەبدیعکردن و تەکفیرکردن و شەڕی مەزهەبی. ئەم بابەتە کورتەیەکی ئەو پرۆژەیەیە کە بێگومان ئەو کەسانەی لەسەر بەعەقیدەکردنی فیکر پەروەردە بوو جێگەی قبووڵیان نییە.

ڕاستکردنەوەی هەوڵێکی پێچەوانەکراو

ئەوەی تا ئێستا باوە و زۆرتر باسدەکرێت ئازادکردنی فیکرە لە باوەڕ، یان لە ئایین بە گشتیی، ئەو کەسانە بانگەشەی بۆ دەکەن کە حەزیان بە ڕزگاربوونە لە هەیمەنەتی ئایین بەسەر فیکر. بەڵام ئەوەی دەیخەنە ڕوو جۆرێکی پێچەوانەی ڕزگارکردنە: ڕزگارکردنی باوەڕە لە هەیمەنەتی فیکر کە خۆی وەکو فیکر پیشان نادات، بەڵکو وەکو ئایین، بەشێوەیەکی ڕوونتریش: ڕزگارکردنی ئایین و عەقیدە و باوەڕ لە بۆچوونە بەشەرییەکان، یاخود فیکر، کە تێکەڵیان بوون. تەرحێکی لەم جۆرە ئەگەر لەناومان بڵاوبێتەوە ڕێگەیەکی گرنگ دەبێت بۆ کەم تا زۆر ڕزگاربوون لە دەمارگیری و ناکۆکیی مەزهەبی و داخستنی دەرگای زۆری تەبدیع و تەکفیر کە لەکۆتاییەکانی سەردەمی خیلافەی ڕاشیدەوە ئوممەت پێی گیرۆدە بووە.

ئەو کاتەی فیکر تێکەڵ بە باوەڕ بوو

باوەڕ و عەقیدە چارەنووسی مرۆڤ لە ئاخیرەت دەستنیشان دەکەن، مەسەلەیەکی گرنگی واش بەشێوەیەکی نامەسئوولانە مامەڵەی لەگەڵ کراوە. ئەو مامەڵەیە بریتی بووە لە پڕکردنی باوەڕ و عەقیدە بە چەند باوەڕێک کە بەشێک نین لێیان و زانینی ئەو باوەڕە زیادکراوانە بە بەشێک لەو باوەڕە و لەو عەقیدەیە لەکاتێک ئەوانە تەفسیرکردنن و فیکری مرۆڤن کە سیفەتی (ئیلزام) یان نییە، واتە مرۆڤ ناچار نییە باوەڕیان پێبهێنێت بۆ ئەوەی موسڵمان یان باوەڕدار بێت.

زاراوەی عەقیدە زاراوەیەکی نوێیە و لە قورئان نییە. قورئان باسی ئیمان دەکات، ئەو ئیمانەش بەو شێوەیەی لە قورئان ڕوون کراوەتەوە و جێگەی ناکۆکی نییە بریتییە لە باوەڕهێنانی بە خودا، مەلائیکەت، پێغەمبەران، کتێبەکان و ڕۆژی دوایی. لەوەش بەدواوە هەر باوەڕێک یان کردارێک پەیوەست کرابێت بە باوەڕەوە جێگەی ناکۆکییە لەڕووی تەفسیرکردنییەوە.

کارەساتەکەش ئەو کاتە ڕووی دا کە وردەکاریی تر بۆ باوەڕ زیادکرا، ئەو وردەکارییەش تێگەیشتنی بەشەری بوو، بۆ نموونە تەفسیرێکی دیاریکراو بۆ ئایەتێک، تەصحیح و تەزعیفکردنی فەرموودەیەک، وەرگرتنی فەرموودەیەک و وەلانانی فەرموودەیەکی تر، یان هەوڵدان بۆ ڕێکخستنی لەنێوان فەرموودە ناکۆکەکان ... تاد. ئەم تێگەیشتنە بەشەرییەش کرایە عەقیدەیەک لە ڕێگەیەوە کەسی موخالیف بەلای کەمەوە تەبدیع بکرێت، ئەگەر بیدعەکەی بە سووک یان قورس بزانرێت، بەلای زۆریشەوە تەکفیر بکرێت تا دەگاتە حەلالکردنی خوێن و ماڵی ئەو کەسە.

ئەمەی بەسەر ئیسلام هات، پێشتر بەسەر ئاینی مەسیحی هاتبوو، واتە پڕکردنی ئیمانی مەسیحیی سادە بە وردەکاریی زۆر و بیروبۆچوونی لاهووتیی ئاڵۆز و تەکفیر و تەبدیعی تاقمەکان بۆ یەکتر. سەرەتا تایبەتمەندییەکی بەهێزی ئیسلام ئەوە بوو ئایینێکی سادە بوو لەڕووی ئیمانەوە،

ئاینێکی دوور بوو لە ئاڵۆزی و سەفسەتە، ئەمەش وایکرد زیاتر جێگەی قبووڵ بێت لەچاو ئاینی مەسیحیی ئاڵۆزکراو، بەڵام لاهووتی ئیسلام یان عیلمی کەلام و پڕکردنی ئیمانە سادەکە بە ئاڵۆزیی فیکر و بۆچوون ئەو تایبەتمەندییەی ئیسلامی لاواز کرد.

ناوەندگیری لە نێوان خودا و مرۆڤ

عەلمانییەکان لەمیانەی ڕەخنە لە ڕێکخراوە ئیسلامییەکان و زانایانی ئایینی، ڕەخنەی ئەوە دەگرن کە ئەمانە خۆیان دەکەنە ناوەندگیر (وەسیت) لە نێوان خودا و مرۆڤ. ڕەخنەکە بۆ خۆی دروستە، بەڵام ئەوەی نادروستە گشتگیرکردنی ئەو وەسفەیە بە جۆرێک هەر کار و چالاکییەک و تەنانەت ئامۆژگاریش کراوەتە ناوەندگیری. هەروەها و لەبەر ئەوەی مەبەستی زۆرێک لەو عەلمانییانە تەنها ململانەی سیاسی و فیکرییە ناتوانن لە مەسەلەی ناوەندگیری تێگەیشتنە دروستەکە بپێکن.

شیکردنەوەی خۆمان بۆ ئەو ناوەندگیرییە (هەڵبەت تەنها لە بواری عەقیدە) ئەوەیە کە ئەوانەی باس لە عەقیدە دەکەن بەزۆری کەسانێکن بە عەقڵی خۆیان لە دەقەکان تێدەگەن، بەڵام ئەو تێگەیشتنە بە عەقیدەی دروست وەسف دەکەن. بیرکردنەوەیەکیش لەو جۆرە دەیانکاتە ناوەندگیر لە نێوان خودا و مرۆڤ بەو پێیەی تێگەیشتنی ئەوان لە دەقەکان، یان تەصحیح و تەزعیفی ئەوان بۆ فەرموودەکان، باوەڕی تەواو بە خودا دیاری دەکات، ئەو باوەڕەی پێویستە موسڵمان پابەندی بێت. نموونەیەک لەسەر ئەوە مەسەلەی (علو) و (استواء)، واتە خودا لە سەرووی ئاسمانەکانە و لە سەرووی دروستکراوەکانی خۆی هەیە و لەسەر عەرشی خۆیەتی، کە ئەمە عەقیدەی سەلەفییەکانە بەڵام نەیارەکانیان، وەک بۆ نموونە موعتەزیلە، ئەمە دەکەنە بەڵگە کە سەلەفییەکان تەشبیهی خودا بە دروستکراوەکانی خۆی دەکەن. کتێبەکانی عەقیدەش پڕن لەم جۆرە فیکرە کە ناوی نراوە عەقیدە، پڕن لە هێرشی تاقمەکان لەسەر یەکتر بەهۆی ئەو عەقیدەیەوە لەکاتێک ئەمە تێگەیشتنی مرۆڤەکانە لە دەقەکان، ئەو تێگەیشتنە (لەبەر ئەوەی تێگەیشتنە نەک دەقی خودایە) مرۆڤ ناگەیەنێتە ئەو پلەیەی ببێتە ئەو ناوەندگیرە. هیچ فیکر و ئیجتهادێکیش ناتوانێت ئەو ناوەندگیرییە بکات، تەنانەت (بە بۆچوونی خۆمان) خودی پێغەمبەریش -صلی الله علیه وسلم- ئەو ناوەندگیرە نەبووە، بەڵکو ئەو تەنها گەیەنەری پەیامەکە بوو و نەیدەتوانی بۆ خۆی شتێک لەبارەی ئەم مەسەلانەوە بڵێت بێئەوەی خودا پێی وتبێت.

نموونەیەك لەسەر فیکری تێکەڵ بە عەقیدە

بەپاڵ نموونەکەی سەرەوە لەسەر ئەو شتانەی بۆ عەقیدە زیادکراون و کراونەتە بەشێک لێی، نموونەی قەدەر دووروودرێژتر لەوە وەردەگرین. قورئان باسی باوەڕهێنان بە قەدەر وەک پایەیەکی باوەڕ ناکات، بەڵام فەرموودە باسی دەکات، ئەویش فەرموودەیەکە بە صەحیح ناوبراوە و بە فەرموودەی جبریل ناسراوە، بەڵام هەمان ئەو فەرموودەیە و هەمان ئەو بەسەرهاتە کە پەیوەستە بە فەرموودەکە (هاتنی جبریل بەشێوەی مرۆڤێک بۆ لای پێغەمبەر لەو کاتەی لەناو خەڵکەکە دانیشتبوو، پرسیارکردنی دەربارەی ئیمان و ئیسلام بۆ ئەوەی خەڵک فێری دینەکەیان بکات) بە دوو شێوەی سەرەکی هاتووە کە یەکێکیان باوەڕهێنان بە قەدەر وەک پایەیەکی ئیمان باس دەکات، شێوەکەی تر باسی ناکات. ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەو باسەی قەدەر، ئیتر قەدەرێکی باش بێت یان خراپ، لای بوخاری نییە، کە مەنهەجەکەی

لە وەرگرتنی سەنەد توندترە، بەڵكو لای موسلم هەیە هەرچەندە وەك وتمان بەسەرهاتەكە یەك بەسەرهاتە (لەگەڵ كەمێك جیاوازی). ئەو بەشەی فەرموودەكە لای بوخاری بەم جۆرەیە:

فأتاه جبريل ، فقال: ما الإيمان؟ قال: الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وبلقائه ورسله وتؤمن بالبعث (صحيح البخاري، كتاب الايمان، ح ٥٠) لە ڕوایەتێكی تریش: **أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله ولقائه وتؤمن بالبعث الآخر (صحيح البخاري، كتاب تفسير القران، سورة لقمان، ح ٤٧٧٧).**

لای موسلم، لە كۆی دوو گێڕانەوە دوانیان زیادەی قەدەریان هەیە:

وتؤمن بالقدر خيره وشرّه (صحيح مسلم، كتاب الايمان، ٨) ئەم ڕوایەتەش لەگەڵ چیرۆكی پرسیاركردنی دوو كەس لە عەبدوڵڵا كوڕی عومەر سەبارەت بەوانەی دەڵێن قەدەر نییە. **وتؤمنَ بالقدر كله (كتاب الايمان، ١٠)** فەرموودەیەكی تریش **(كتاب الايمان، ٩)** باسی قەدەری نەكردووە.

سەربارى ئەو گومانەش كە ئەو زیادەیە دروستی دەكات, كۆمەڵێك فەرموودە دێن، كە هەموویان جێگەی گومانن، بۆ تەئكیدكردن لەسەر قەدەر و باوەڕهێنان پێی و بەكۆی ئەوان قەدەر، كە جێگەی ناكۆكی بووە لە نێوان موسڵمانان، بۆ عەقیدە زیاد دەكرێت.

ئەو دەقانەش كە گوایە فەرموودەن, ئاشكرا دیارن لە بارودۆخێكی تایبەت هەڵبەستراون، ئەویش بارودۆخی ناكۆكیی فیكریی موسڵمانان، یەك لەوانە ناكۆكیی نێوان ئەوانەی باوەڕیان بە قەدەر هەبوو و ئەوانەی باوەڕیان پێی نەبوو. ئەوەی جێگەی تێبینییە ئەوەندەی فەرموودە لە دژی قەدەرییەكان (ئەوانەی بڕوایان بە قەدەر نییە) هەڵبەستراون ئەوەندە لە دژی جەبرییەكان (ئەوانەی باوەڕیان وایە مرۆڤ هیچ هەڵبژاردەیەكی نییە) دانەنراون، بەڵكو ئەوەندە بزانم هیچ فەرموودەیەك لەدژیان هەڵنەبەستراوە هەرچەندە ئەوانەی ڕەخنەیان لە قەدەرییەت گرتووە ڕەخنەیان لە جەبرییەتیش گرتووە.

لە ئەنجامی ئەو ململانە فیكرییە، كە بەشێكی دەگەڕێتەوە بۆ هۆكاری سیاسیی، سەیر نییە ئەگەر فەرموودەی دژ بە مێژوو و واقع و عەقڵ و مەنتق هەڵبەسترێن وەك ئەو دەقەی گوایە فەرموودەیە كە قەدەرییەكان بە مەجووسی ئوممەتی ئیسلام ناو دەبات **((القدرية مجوس هذه الأمة إن مرضوا فلا تعودوهم وإن ماتوا فلا تشهدوهم))**[1].

ئەگەرچیش كەسانێك لاوازیان كردووە[2]، بەڵام هەیشە، وەك ئەلبانی ئەو فەرموودەیە بەهۆی ڕێگەكانی ترییەوە بە (حەسەن)ی داناوە، واتە پلەیەك خوار صەحیح و پلەیەك سەروو لاواز[3]. بەڵام دەق (مەتن)ی فەرموودەكە ئاشكرایە كە نەك تەنها لاوازە بەڵكو هەڵبەستراویشە, چونكە زاراوەی قەدەری یان قەدەرییەكان لە سەردەمەكانی دواتر پەیدا بوو, كەچی دەبینین فەرموودەكە ئەو زاراوەیە بەكاردەهێنێت كە كەس لە سەردەمی خۆی بەكاری نەهێناوە, بەڵكو داتاشینی سەردەمەكانی دواتر هەر وەكو زاراوەكانی تر: **(الجبرية)، (السبئية)، (المرجئة)**...تاد.

هەر لەم ڕووەشەوە دەقی تر هەیە گوایە فەرموودەیە ناوی مورجەئەشی هێناوە: **((ما بعث الله تعالى نبيا قط إلا في أمته قدرية ومرجية ان الله لعن القدرية والمرجية على لسان سبعين نبيا-** تەبەڕانی و غەیری ئەو گێڕاویانەتەوە و ئەلبانی دەڵێت سەنەدەكەی لاوازە[4].

ئێمەش بۆمان هەیە بپرسین: ئەگەر ئەو فەرموودانە تاقمەكان (كە دواتر پەیدا بوون) بەناوی خۆیان ناو دەبەن, ئەی بۆچی فەرموودە ناوی تاقمەكان و بۆچوونەكانی تری نەكردووە كە لە سەردەمە نوێكان هاتوون وەك **العلمانية), (الليبرالية)** و **(الاشتراكية)** یان تایفەكانی جیهانی ئیسلامی

گرنگە عەقیدە و ئیمان لە چەند بابەتێکی کەم سنووردار بکەین، بەمەش ڕێگە دەگرین لەبەردەم بەکارهێنانی عەقیدە بۆ مەبەستی سیاسیی.

(الاسماعیلیة)، (البهائیة) و **(القادیانیة)** تا کۆتایی جۆرەکان و سەردەمەکانیان؟ بێگومان ناوی ئەوانە نەهاتووە، چونکە سەردەمی هەڵبەستنی فەرموودە تێپەڕیوە و لەو سەردەمە ئەو تایفانە نەبوون بۆیە بۆ نموونە کەس ناتوانێت فەرموودەی **(القادیانیة یان اللبرالیة شرار هذه الامة)** هەڵبەستێت.

کۆی ئەو فەرموودە لاوازانەش کە دژ بە قەدەرییەتە بۆمان ئاشکرا دەکات کە ئەو دەقانە لە میانەی ململانەی تاقمەکان هەڵبەستراون. بەڵگەیەکی ئەوەی کە ململانەی فیکریی و مەزهەبیی و سیاسیی هۆکاری یەکەمی هەڵبەستنی ئەو جۆرە فەرموودانەیە، ئەوەیە کە سزای ئاخیرەت بۆ تاقمە نەیارەکان دانراوە وەک ئەو فەرموودەیەی دەڵێت: کە ڕۆژی قیامەت هاتەپێش کەسێک هاوار دەکات: با نەیارەکانی خودا (یاخود دوژمنانی خودا) هەڵسن ئەوانیش قەدەرییەکانن (لە **- کتاب السنة-ي ابو بکر عمرو ابن أبي عاصم** هاتووە، ئەلبانیش دەڵێت سەنەدەکەی لاوازە)[5].

عەقیدە وەك ڕێگەیەکی کورتی زاڵبوون بەسەر نەیاران

لەبەر ئەوە ئاسایی بوو کەسانێک فەرموودە هەڵبەستن و دوایی هی تریش هەڵبەستن بۆ حەلالکردنی خوێنەکەیان، وەک چۆن گێڕانەوەیەک هەیە کە گوایە عومەر کوڕی عەبدولعەزیز سەبارەت بە قەدەرییەکان وتوویەتی کە تەوبەیان پێ بکرێت و ئەگەر تەوبەیان نەکرد بکوژرێن، کە ئەمە هەمان قسەی ئیمام مالکە. ئەلبانیش دەڵێت سەنەدەکەی صەحیحە بەڵام **(مقطوع)**ە[6]، واتە گێڕانەوەکە فەرموودە نییە، بەڵکو قسەی عومەر و مالکە. ئەوەش بەمەرجێک غەیلانی دیمەشقی قەدەری بوو و فەرمانبەرێکی عومەر کوڕی عەبدولعەزیز بوو و فرۆشتنی موڵکەکانی بەنو ئومەیەی پێ سپێرراردبوو. ئەو باوەڕەی غەیلانیش بە قەدەریەت، کرایە بیانوو بۆ کوشتنی غەیلانیش لەدوای مردنی عومەر، بەڵام وەک باسکراوە هۆکارەکەی سیاسیی بوو، ئەویش بەهۆی ئەو کارەی کردبووی و لەبەر ئەوەی کاتی فرۆشتنی ئەو کەلوپەلانە هاواری دەکرد: وەرن بۆ کەلوپەلی ستەمکاران. دیارە ئەم نارێکییە (واتە عومەر کە خەلیفەیەکی خواناس بوو کاروبار بداتە دەستی کەسێکی قەدەری)، وای کردووە بوترێت گوایە غەیلان کاتی عومەر تەوبەی کردبوو و دوای مردنی گەڕایەوە بۆ قەدەرییەت.

ئەم نموونەیەی قەدەرمان وەرگرت نەک بۆ ئەوەی بڕیار بدەین قەدەر هەیە یان نییە، چونکە ئەمە مەبەستی ئەم بابەتەمان نییە، بەڵکو بۆ سەلماندنی ئەوەی چۆن ناکۆکیی فیکریی نێوان موسڵمانان خۆی خنیبووە ناو باوەڕ و عەقیدەوە، ئەویش لەبەر ئەوەی ئاسانترین و کورتترین ڕێگە بۆ بردنەوەی جەنگێکی فیکری ئەوەیە تێکەڵ بکرێت بە باوەڕ. مەسەلەی قەدەر کێشەیەکی زۆر گەورەی دروست کردبوو، بەشێکی گەورەی هۆکاری ورووژاندنی باسەکەش سیاسیی بووە، ئەویش بەهۆی ستەمکاریی بەنو ئومەییە لەلایەک و ئاژاوە خوێناوییەکانی ناو موسڵمانان کە بە کوشتنی عوسمان کوڕی عەففان دەستی پێکرد لەلاکەی تر. هەر لەمیانەی هەوڵی بردنەوەی جەنگ دژی باوەڕی قەدەرییەت پەنا بۆ هەڵبەستنی فەرموودەی دژ بەو فیکرەیە برا.

قورئان بڕیاردەرە لەسەر ئەوەی کێ لە قیامەت ڕزگاری دەبێت

هەر لەم ڕوانگەیەوە ئەو فەرموودانەی باسی کۆمەڵانێکی ئوممەت دەکەن بە خراپە و ئاکامەکە تیاچوونی ئاخیرەتی بێت، جێگەی گومانن، چونکە بڕیاری گرنگی لەم جۆرە پێویستە قورئان ڕوونی بکاتەوە، وەک چۆن بۆی ڕوونکردبووینەوە کە ئەو بەشانەی ئەهلی کتاب کە لە ئاییني ڕەسەنی خۆیان لایان دابوو کافرن و بڕیارێکی وا بۆ فەرموودە جێنەهێڵراوە. هەموو ئەوەش چونکە کارێکی زەحمەتە بڕیاری تیاچوونی ئاخیرەت بدەین بۆ کەسانێک بەپێی فەرموودەکان کە لای زۆربەی هەرە زۆری زانایان فەرموودە **(ظني الثبوت)**ـە، واتە ئەگەرچی سەنەدی صەحیح بێت و هیچ **(علة)** و **(شذوذ)**ی نەبێت، بەڵام هێشتا ناتوانین بڵێین سەد لە سەد پێغەمبەر بەڕاستی وتوویەتی. پێویستە بڕیاری لەو جۆرە لە قورئان وەربگرین کە قورئان **(قطعي الثبوت)**ـە واتە سەد لە سەد باوەڕمان بەوە هەیە لە خواوە هاتووە و بەهەمان دەق و بێ دەستکاری. ئەوەندەش بەس نییە بڕیاری لەو جۆرەش (واتە ئاکامی ئاخیرەت بۆ کەسێک یان تاقمێکی دیاریکراو) لە قورئان هاتبێت، بەڵکو پێویستە سەد لە سەد لە تەفسیری ئەو ئایەتانە دڵنیا بین کە تەنها یەک تەفسیر هەڵدەگرن واتە **(قطعي الدلالة)** بن.

هەر سەبارەت بە نموونەکەی خۆشمان، واتە قەدەر، هیچ شتێکمان نییە لە قورئان **(قطعي الدلالة)** بێت کە قەدەر هەیە یان نییە، بۆیە ئەوانەی باوەڕیان بە قەدەر هەیە و ئەوانەی باوەڕیان پێی نییە، لەسەر یەک زەوی دەوەستن کە زەویی بۆچوونە نەک باوەڕ. بەم جۆرەش باوەڕی هەردوو لایەنە ناکۆکەکە باوەڕ نییە، بەڵکو بۆچوون و ئیجتهادی مرۆڤە.

لە ئەنجامی ئەو ململانە فیکرییە، کە بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری سیاسیی، سەیر نییە ئەگەر فەرموودەی دژ بە مێژوو و واقع و عەقڵ و مەنتق هەڵبەسترێن.

یەکێکیش لە پێداویستییەکانی ڕزگارکردنی عەقیدە ئەوەیە فەرموودەی ئاحاد[٧] لە بواری عەقیدە قبووڵ نەکرێن، ئەویش بەپێی ئەو ڕاستییە سادەیەی کە نە دین و نە عەقڵ قبووڵی ئەوە ناکات فەرموودەیەکی ئاحادی تایبەت بە مەسەلەیەکی ئیمان چارەنووسی مرۆڤمان بۆ دەستنیشان بکات کە بۆ بەهەشت بچێت یان بۆ دۆزەخ. بەکورتی: بەپاڵ مەترسیی ئەوەی فەرموودە هەڵبەسترێن بۆ بڕیاردان لەو مەسەلانەی موسڵمان لەبارەیانەوە بەتوندی ناکۆک بوون، جێگەی مەترسییە فەرموودە خۆی وەک دەقێکی **(ظني الثبوت)** بڕیاردەر بێت لەو مەسەلانە، تەنانەت ئەگەر بە فەرموودەیەکی صەحیحیش ناوبرابێت.

فراوانکردنی عەقیدە و بەرتەسککردنی ڕزگاربووان

لێکۆڵینەوە و موناقەشەی سەدە یەکەمەکانی مێژووی ئیسلام لەبارەی عەقیدەوە، دوو ئەنجامی دژ بەیەکیان لێ دروست بوون، ئەوانیش فراوانکرن و بەرتەسککردن. مەبەستم لە فراوانکردن ئەوەیە بواری عەقیدە شتی زۆری بۆ زیادکرا، ئەنجامی ئەو فراوانکردنەش بەرتەسککردن بوو واتە قۆرخکردنی باوەڕی دروست بۆ تاقمێکی دیاریکراوی ئوممەت. بەواتایەکی تر ئەو تاقمانەی

که زیادکردنی پایە و مەرجەکان ئیمانیان پیادەکرد (فراوانکردن) وایان کرد تاقمی زۆری تری نەیارانیان لە بازنەی ئیمان (یان ئیمانی دروست) دەربهێنرێن و تەنها تاقمەکەی خۆیان بمێننەوە (بەرتەسککردن). ئەم چالاکییەی فراوانکردنەش بە یەک جار و لەپڕ ئەنجام نەدرا، بەڵکو وردەوردە و لەمیانەی ناکۆکیی نێوان تاقمەکان. بەرتەسککردن گەیشتە ئەو حاڵەتەی تەنها یەک تاقم بە ڕزگاربوو بزانرێت **(الفرقة الناجية)** و ئەمە لوتکەی ناکۆکیی مەزهەبی بوو کە تەنها یەک لوتکە لەو بەرزتر هەبوو، ئەویش شەڕی مەزهەبی.

گواستنەوەی ناکۆکیی تاقمەکان بۆ ناکۆکیی لە عەقیدە

هۆکارێکی گرنگی ئەو زاڵبوونەی فیکر و بۆچوونی بەشەری کە دەمامکی لەخۆی نا و خوی وەکو عەقیدە پیشان دا ئەوەیە کە پێشتر باسمان کرد، ئەویش ناکۆکیی فیکریی نێوان موسڵمان، واتە ناکۆکیی فیکری بەرێگە دروستەکەی نەڕۆشت کە وەکو جیاوازیی بۆچوون بمێنێتەوە، بەڵکو زۆر تەئکید لەسەر ئەو فیکرە کرا بەجۆرێک کرایە عەقیدە.

ئەوانە زۆرن کە تەنگەتاو دەبن بە هەبوونی کەسێکی موخالیفی فیکری خۆیان. مرۆڤیش بۆی هەیە پەنا بۆ ئاسانترین چارەسەر بەرێت، ئەویش ناکۆکیی لەگەڵ نەیارەکان بکرێتە ناکۆکی لەگەڵ خودی ئیسلام، بەم شێوەیە دەرکردنی ناکۆکییەکە لە بواری فیکری شەخسییەوە بۆ بواری ئیمانی هەموو موسڵمانان.

ناکۆکییە شەخسییەکان و ئەو ناکۆکییەی نێوان تاقمەکان لە هەندێک حاڵەت و لای هەندێک کەس بارەکە دەگەیەننە قۆناغی تەکفیر، بەڵام لەبەر ئەوەی تەکفیری موخالیف بەپێی بۆچوونی مرۆڤەکان ناکرێت، پێویست دەکات مەسەلەکە بخرێتە قاڵبی باوەڕ، نەک بۆچوون و ئیجتهاد. زۆر جار ناکۆکییەکە دەگاتە سنووری ئێسقان شکاندن و جاری واشە قسە و بەڵگەی سەیر و سەمەرە دەکرێن.

تێخنینی ئیمان لەناو مەسەلەکانی ناکۆکی، تەنانەت دەگاتە بابەتی فیقهی، وەک چۆن تەحاوی **(الطحاوي)** کە ئیمامێکی دیارە، نامیلکەیەکی لەبارەی عەقیدەوە هەیە کە بە عەقیدەی تەحاویە ناسراوە، هەرچەندە شتی دروستی لەخۆ گرتووە، بەڵام گیانی ناکۆکی وای کردووە مەسەلەیەکی فیقهیی وەک (المسح علی الخفین) بکاتە بەشێک لەو عەقیدەیە[٨].

مرۆڤیش لای سەیر دەبێت، چۆن مەسەلەیەکی فیقهی جێگەی خۆی لەناو نامیلکەیەکی بچووک دەکاتەوە و لەناو سەدان مەسەلەی فیقهی جێگەی خۆی لەناو عەقیدە دەکاتەوە. سەرسوڕمانەکەش ئەو کاتە لادەچێت کە دەزانین خەوارج و شیعە باوەڕیان بە دروستیی مەسح لەسەر پێڵاو نەبوو[٩]. بەواتایەکی تر ناکۆکیی مەزهەبیی و سیاسیی هۆی ئەوە بووە مەسەلەیەکی فیقهیی بچووک ببێتە بابەتێکی عەقیدەیی[١٠]. هەر بۆیە و بۆ تەئکیدکردنی ئەو جیابوونەوەیەی تاقمەکان، مەسح لای هەندێک تەنانەت باشترە لە شتنی پێ، وەک **(ابن المنذر)** کە دەڵێت: خیلافێکی نێوان زانایان هەبووە کە ئایا کامیان باشترە (کاتێک مرۆڤ خوففی لەپێ بێت) مەسحیان لەسەر بکات، یان دایانکەنێت و پێی بشوات. ئەویش دەڵێت: لای من باشترە مەسحیان لەسەر بکات، ئەویش لەبەر ئەهلی بیدعە لە خەوارج و ڕەوافز کە تانەیان لە مەسح دابوو[١١]. دیارە هەر لەبەر ئەوەشە ئیبنو تەیمیە، هەر وەکو تەحاوی، دەیخاتە ناو مەسەلەکانی عەقیدە[١٢]. هەروەها لە ناو شێخە سەلەفییەکانی ئەم سەردەمە ئەوە ڕەت نەکراوەتەوە، بۆ نموونە شێخ بن باز لە تەعلیقە

کورتەکانی لەسەر عەقیدەی تەححاوی قبووڵی کردووە و هیچی لەبارەوە نەوتووە[٣١]. صالح ئەلفوزانیش لە تەعلیقەکانی خۆی پاساوی ئەوە دەهێنێتەوە کە موبتەدیعەکان ئینکاریان کردووە و ئەهلی سوننەت جێگیریان کردووە[٤١].

ئەسڵی کێشە مەزهەبییەکان سیاسییە

بەڵام ئەگەر مەسەلەیەکی فیقهیی بچووک لەبەر ئەوەی جێگەی ناکۆکیی نێوان تاقمەکان بووە بخرێتە ناو بابەتەکانی عەقیدە و ئەوە نەبێتە کێشەیەکی گەورە، ئەوا بابەتی تر هەن کە کێشەیەکی زۆر گەورە و بەردەوامیان بەدواوە بوو، وەک ئەوەی پێشتر باسمان کرد، سەبارەت بە ناکۆکیی سیاسیی. نموونەیەکی تریش مەسەلەی ئیمامەتی عەلی کوڕی ئەبو تالیبە کە شیعە باوەڕهێنان بە وەسیەت (واتە وەسیەتی پێغەمبەر بۆ عەلی کە ببێتە خەلیفەی دوای خۆی) و وەلایەتی عەلی دەکەنە بەشێک لە ئیمان و ئیسلام. نموونە لەو بارەیەوە زۆرە، تەنها دوو گێڕانەوە لە کتێبی (الکلینی) کە بە بوخاریی شیعە ناسراوە دەهێنینەوە.

لە گێڕانەوەیەک کەسێک لە جەعفەر ئەلصادق لە بارەی ئیمانەوە دەپرسێت، ئەویش گوایە چەند شتێکی بۆ دەژمێرێت وەک شایەتمان ، نوێژ، زەکات، رۆژوو و حەج، ئینجا **(و وَلايةُ ولينا وعداوةُ عدونا والدخول مع الصادقينَ)[٥١]**. لە گێڕانەوەیەکی تر گوایە ئەلصادق دەڵێت ئیسلام لەسەر پێنج شت بینات نراوە: نوێژ، زەکات، رۆژوو، حەج و وەلایەت[٦١]. شتی زۆری تریش هەن بۆ بەستنەوەی ئیمان و ئیسلام بە وەلایەتی عەلی و نەوەکانی. ئەو وەلایەتە سەرەتا سیاسیی بووە و دژایەتیکردنی ئومەوییەکان بوو (وەک چۆن خەڵکی زۆری سوننەش هەبوون دژایەتیی ئومەوییەکانیان دەکرد لەبەر ئەوەی ستەمکار بوون)، بەڵام دواتر بووە بابەتێکی مەزهەبی و ئیمانی. هەر ئەو ستەمکارییەی ئومەوییەکان، هەروەها ئەو شەڕ و ئاشووبانەی تووشی ئوممەت ببوون هۆکار بوون بۆ وروژاندنی مەسەلەی قەدەر و ئازادیی هەڵبژاردن، وەک لە پێشتر باسمان کرد و هەندێک لێکۆڵەرەوە درکیان پێکردبوو.

ئەم نموونانە و نموونەی تری تاقمە ئیسلامییەکانی ئەو سەردەمانە دەیسەلمێنن کە سەرەتای کێشەکان سیاسیی بوون، نەک عەقیدەیی و فیکری، دواتر ئەو مەسەلانە خرانە ناو بابەتەکان عەقیدە، هەر بۆیە هەڵەیەکی زۆر گەورەیە ئەو تەرحە عەلمانییەی کە دەیەوێت کێشەکان لە سنووری سیاسەت بهێڵرێنەوە و لە بواری ئایین دەربکرێن، گوایە کێشەی ئایینی مەترسیداترە بەڵام کێشەی سیاسی ئەهوەنترە. بەبۆچوونی خۆمان ململانەی سیاسیی ئەسڵی گۆڕینی ناکۆکیی ئایینی و مەزهەبییە بۆ ناکۆکییەکی توندوتیژ تا دەگاتە جەنگی ئایینی و مەزهەبی. ئەوەش تەنانەت بۆ مەسیحییەت ڕاستە کە جەنگی مەزهەبیی هەوڵەکانی کەنیسەی کاسۆلیکیی بۆ هێشتنەوەی دەسەڵاتی خۆی لەپشتەوە بوو.

ستەمکاری، هۆکاری ئەو کێشە سیاسییانەشە کە پەلیان هاویشت بۆ کێشە و ململانەی مەزهەبی، چونکە لە کەشوهەوای ستەمکاری تیۆری سیاسی لەدایک دەبن، وەک چۆن لە رۆژئاوا دەیبینین کە تیۆرە سیاسییە جۆراوجۆرەکان لە سەردەمەکانی ستەمکاری و کێشە سیاسییەکان سەریان هەڵدا، بەڵام ئێستا کە ئەو ستەمکارییە بەو جۆرەی ئەوسا نەماوە، رۆژئاوا وەکو نەزۆک وایە سەبارەت بە تیۆری سیاسیی، مەگەر ئەو تیۆرانەی کە ململانەی رۆژئاوا و رۆژهەڵات دەکەنە بابەتی خۆیان.

لەبەر ئەمەش دیارە کەمکردنەوەی بابەتەکانی عەقیدە چەند گرنگە؛ کاتێک عەقیدە و ئیمان لە چەند

تەححاوی کە ئیمامێکی دیارە، نامیلکەیەکی لەبارەی عەقیدەوە هەیە، هەرچەندە شتی دروستی لەخۆ گرتووە، بەڵام گیانی ناکۆکی وای کردووە مەسەلەیەکی فیقهیی وەك (المسح علی الخفین) بکاتە بەشێك لەو عەقیدەیە.

بابەتێکی کەم سنووردار بکەین، نەک تەنها هۆکارە سیاسییەکانی پشتی ئەو ناکۆکییە عەقیدەییانە لە عەقیدە دووردەخەینەوە، بەڵکو هەروەها رێگەش دەگرین لەبەردەم بەکارهێنانی عەقیدە بۆ مەبەستی سیاسیی.

فیکر و لێبوردەیی

بەم جۆرەش هەموو مەسەلەکانی عەقیدە وەک قەدەر و تەفسیرکردنی ئەسمائوسیفات ... تاد دەبوایە بەشێک بوونایە لە فیکر، یان بۆچوون کە خاوەنەکەیان پێیان کافر نابێت، بەم پێیەش کە قسەکان لەبارەی بۆچوونی مرۆڤ بن، مرۆڤەکان زۆرتر لەوە نزیک دەبنەوە کە بۆچوونی جیاواز قبووڵ بکەن و دوورتر بن لە فیتنە و ئاژاوە.

ئەم قبووڵنەکردنەی بۆچوونی موخالف بەو پێیە کە ئەوە بۆچوون نییە، بەڵکو دینە لە بوارێکی تریش هەبوو، ئەویش بواری فیقهـ کە دەبوایە بواری نموونەیی بووایە بۆ بۆچوونە دژ بە یەکەکان بەڵام لەو بوارەش دەمارگیری بۆ ئیمامەکان هەبوو لەو حاڵەتەی شوێنکەوتەکانیان وەکو دین تەماشای بۆچوونە فیقهییەکانی ئەو ئیمامانەیان دەکرد، هەر کەسێک لێیان لا بدات گوناهبار دەبێت. نەک تەنها عەوامی خەڵک وایان بیردەکردەوە، بەڵام هەروەها زۆرێک لە فەقیهە دەمارگیرەکان کە موقەللیدی ئیمامەکانی خۆیان بوون.

سوودی ئازادکردنی عەقیدە بۆ بانگەواز بۆ ئیسلام

ئەم تەرحە سوودێکی گەورەی هەیە بۆ غەیری موسڵمانان. چونکە ئەوانەی حەز بە موسڵمان بوون دەکەن چەند بیروباوەڕێک ڕووبەڕوویان دەبێتە کە بۆیان هەرس ناکرێت، وەک چۆن ئاڵۆزیی عەقیدەی مەسیحی و ناکۆکیی تاقمە مەسیحییەکانیان پێ هەرس ناکرێت. کەسێک حەزی بە ئیسلامە، دەبینێت چۆن هەر تاقمێک ئەوانی تر بە گومڕا دەزانێت و ناکۆکییەکەی خۆی لەگەڵیان دەخاتە خانەی عەقیدە، بەڵام ئەگەر ئیسلامێک بە غەیری موسڵمانان پێشکەش بکەین کە ئەو بابەتانە دەخاتە خانەی فیکر، ئەو کاتە نەک تەنها لەو ناکۆکییە دووریان دەخەینەوە کە دەبێتە هۆی ناشیرینکردنی ئیسلام لایان، بەڵکو لەهەمان کات شتێکیان پێشکەش دەکەین کە لە کەلتووری خۆیان پێی ڕاهاتوون، بەتایبەتیش رۆژئاواییەکان، ئەویش کە زۆر بوار هی فیکر و بۆچوونی جیاوازە، نەک عەقیدە. یەکێکیش لەو کارەساتانەی بەر ئیسلام لە رۆژئاوا کەوتوون ئەوەیە تاقمە ناکۆکەکان کاتێک دەبینن کەسێکی ئەو وڵاتە بۆتە موسڵمان، هەندێکیان دەگەنە لای و دەست دەکەن بە ورپاکردنەوە لە تاقمەکانی تر و لە کەسانی تری موسڵمان، پێی دەڵێن ئاگات لە فلان کەس بێت، چونکە ئەوە باوەڕەکەیەتی و فلان تاقم ئەوە باوەڕەکەیان و خۆت بەدوور بگرە لێیان، ئەنجامەکەش ئەوەیە ئەو کەسە تازە موسڵمانبووە واز لە ئیسلام دەهێنێت، چونکە وا بیر دەکاتەوە کە بە بەرزی و دروستیی ئیسلام خەڵەتابوو، یان بەلای کەمەوە بۆ ئەوەی خۆی لەو سەرئێشەیە ڕزگار بکات.

سەرچاوە و پەراوێز:

١ **ابو داود، سليمان بن الاشعث السجستاني، سنن ابي داود، كتاب السنة ، تحقيق شعيب الارناؤوط، محمد كامل قره بللي، عبداللطيف حرزالله، دار الرسالة العالمية، دمشق، ط١، ١٤٣٠-٢٠٠٩، باب في القدر، ح٤٦٩١، مجلد ٧، ص٧٧.**

٢ بۆ نموونە ئیمام ئیبنو حەزمی ئەندەلوسی ئەویش بۆ گێڕانەوەیەکی تر **القدرية والمرجئة مجوس... تا. ابن حزم الاندلسي، ابو محمد علي بن حزم، الفصل في الملل والاهواء والنحل، تحقيق د. محمد ابراهيم نصر و د. عبدالرحمن عميرة، دار الجيل، بيروت، ط ٢، ١٤١٦-١٩٩٦، ج٣، ص٢٩٢.** لە نوێکانیش شوعەیب ئەرنائووت کە دەڵێت: ئیسنادەکەی لاوازە: **سنن ابي داود، كتاب السنة، باب في القدر، ح٤٦٩١ (مجلد ٧، ص٧٧).** کێشەکەشی ئەوەیە ابو حازم سلمة بن دينار لە عبدالله کوڕی عمر دەیگێڕێتەوە بەڵام ابو حازم فەرموودەی لە ابن عمر نەبیستووە.

٣ **الالباني، محمد ناصرالدين، ظلال الجنة في تخريج السنة (كتاب السنة للحافظ ابي بكر عمرو بن أبي عاصم الضحاك بن مخلد الشيباني المتوفي في ٢٨٧ هـ ومعه ظلال الجنة في تخريج السنة)، المكتب الاسلامي، ط١، ١٤٠٠-١٩٨٠، ج١، ٣٣٨، ص١٤٩-١٥٠.** ئاماژەش بۆ ئەوە دەکات لە: **(شرح العقيدة الطحاوية، ص٢٧٣).** هەروەها **الالباني، محمد ناصرالدين، صحيح وضعيف سنن ابي داود، مكتبة المعارف، الرياض، ط١ للطبعة الجديدة، ١٤١٩-١٩٩٨، مجلد٣، ص١٤٣.** هەروەها **صحيح الجامع الصغير وزيادته، مجلد ٢، ح ٤٤٤٢.**

٤ **الالباني، ظلال الجنة، ٣٢٥، ص١٤٢-١٤٣.**

٥ **الالباني، ظلال الجنة، ج١، ٣٣٦، ص١٤٨-١٤٩.**

٦ **ظلال الجنة، ج١، ١٩٩، ص٨٨.**

٧ فەرمووده ئاحاد: ئەوە فەرموودەیەیە کە موتەواتر نییە. موتەواتر ئەو فەرموودەیەیە کە لە چینەکانی سەنەدەکە ژمارەیەکی زۆر گێڕاویانەتەوە و رێی تێ ناچێت هەموویان لەسەر هەڵبەستنی فەرموودەکە رێککەوتبن. ژمارەکەش فەرموودەی (مەشهوور) دیاری دەکات کە ئەمەیان لە دوو کەس زیاتر، یان لە سێ کەس زیاتر لەهەر چینێکی سەنەدەکە گێڕاویانەتەوە، بەڵام ژمارەکە ناگاتە ژمارەی تەواتر لە زۆری. مەشهوور جۆرێکی ئاحادە، دوو جۆری تریشی هەیە: عەزیز کە گێڕەرەوەکان لەهەر چینێکی سەنەدەکە لە دوو کەس کەمتر نەبن، یان سێ کەس بن و نەگەنە ژماری مەشهوور، سێیەمیشیان غەریبە کە گێڕەرەوەکان یەک کەسن. بەشێکی ئەم جیاکردنەوەیە لە **السيوطي، جلال الدين، تدريب الراوي في شرح تقريب النواوي، تحقيق ابو قتيبة نظر محمد الفاريابي، بيروت، مكتبة الكوثر، الرياض، ط٢، ١٤١٥، ج١، ل ٦٢١ء ٦٣٢.** وەک ئاشکرایە زانایان یەکدەنگ نین لەسەر ئەو بەشکردنە، وەک چۆن یەکدەنگ نین لەسەر زۆرێک لە مەسەلەکانی سەر بە زانستی فەرموودە.

٨ **الطحاوي، أحمد بن محمد، أبو جعفر، متن العقيدة الطحاوية، دار ابن حزم، بيروت، ط١، ١٤١٦-١٩٩٥، ص٢٥.** بەپێی چەند فەرموودەیەکی صەحیح (بوخاری و موسلم و غەیری ئەوان)، ئەگەر مرۆڤ بە دەستنوێژەوە پێڵاوی لەپێ کرد دەتوانێت لەجیاتی قاچ شتن لەکاتی دەستنوێژ بە دەستی تەڕەوە پێڵاوەکەی بسرێتەوە، ئەویش شەو و رۆژێک بۆ کەسێک لەناو شوێنی خۆی بێت و سێ شەو و سێ رۆژ بۆ کەسێکی موسافر.

٩ وەکو نموونە لەسەر ئەوە بڕوانە: **الشوكاني، نيل الاوطار، مجلد ١، ص ٥٠٩.** شەوکانی باسی ئەوە دەکات کە گێڕانەوەکانی هەندێک هاوەڵ دژ بە مەسح گێڕانەوەی دروست نین، هەمان سەرچاوە و لاپەڕە. لەلایەکی ترەوە **السقاف**، کە نەیارێکی سەلەفییەتە، دەڵێت کە خیلاف لەناو هاوەڵان هەبووە دەربارەی ئەم مەسەلەیە و قسە لەبارەی ئەو گێڕانەوانە دەکات؛ **السقاف، حسن بن علي، صحيح شرح العقيدة الطحاوية، ط٤، دار الامام الرواس، بيروت، ١٤٢٨-٢٠٠٧، ص ٦٤٣** بەدواوە.

١٠ نەوەکو واشی بۆ بچین کە مەبەستی تەحاوی لە عەقیدە جیاوازی بیروبۆچوونە نەک بیروباوەڕ، تەحاوی لە سەرەتای نامیلکەکەی دەڵێت: ئەمە عەقیدەی ئەهلی سوننەت و جەماعەتە لەسەر مەزهەبی ئەبو حەنیفە (ناوی دوو قوتابیی ئەویش دەنووسێت) و ئەوەی باوەڕیان پێیەتی سەبارەت بە ئوسووڵی دین **(متن العقيدة الطحاوية، ص٧).** ئوسووڵی دینیش جیاوازییە فیقهییەکان ناگرێتەوە.

١١ **الشوكاني، محمد بن علي بن محمد، نيل الاوطار من اسرار منتقى الاخبار، تحقيق وتعليق ابو معاذ طارق بن عوض، دار ابن القيم، الريلض، دار ابن عفان، القاهرة، ط١، ١٤٢٦-٢٠٠٥، مجلد ١، ص ٥٠٨.**

١٢ **ابن تيمية، الفتوى الحموية الكبرى، مجموع فتاوى شيخ الاسلام احمد بن تيمية، مجلد ٥، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة، ١٤٢٤-٢٠٠٣، ص ٧٨.**

١٣ **بن باز، عبدالعزيز، تعليقات الشيخ ابن باز على متن العقيدة الطحاوية، نسخة الكترونية، فقرة ٧٦.**

١٤ **الفوزان، الدكتور صالح بن فوزان بن عبدالله، التعليقات المختصرة على متن العقيدة الطحاوية، دار العاصمة، د.ت. ص ١٨٦.**

١٥ **الكليني، محمد بن يعقوب، الاصول من الكافي، دار الكتب الاسلامية، طهران، ١٣٦٥ هجرية شمسية (١٩٨٦م)، مجلد ٢، باب دعائم الاسلام، ح٢.**

١٦ **الكليني، الكافي، مجلد ٢، باب دعائم الاسلام، ح١ و ٣، ص١٨.**

١٧ صەحیحی بوخاری، صەحیحی موسلم، بە چاپی جیاواز.

دەرکەوتنی ئایینی زەردەشت و
قەتڵوعامی باپیرانی کورد

دڵشاد عەزیز زاموا
ماستەر لە شوێنەوار، خوێندکاری دکتۆرا لە بەشی شوێنەوار لە زانکۆی لایدن لە هۆڵەندا. ژمارەیەک توێژینەوەی بڵاوکراوەی بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی هەیە.

زەردەشت، کەی و لە کوێ لەدایکبووە و لە کوێ ژیاوە؟

تا ئێستا هیچ دەقێکی مێژوویی کۆن و هیچ بەڵگەیەکی شوێنەواری لەبەردەستدا نییە کە پێمان بڵێت زەردەشت کەی لەدایکبووە و لە کوێ ژیاوە. هەرچی لە ئێستادا دەگوترێت تەنها بۆچوون و خەمڵاندن و بە هیچ شێوەیەک ناتوانرێت وەک بەڵگەی مێژوویی پشتیان پێ ببەسترێت[١].

لە سەرەتای سەدەی بیست و گەیشتنی بیری ناسیۆنالیزم بە گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپاوە، قسە و باس زۆر خراوەتەڕوو کە زەردەشت لە ئەشکەوتی هەزارمێرد لە چیای بەرانان لەدایک بووە، گۆڕی پیرەمەگرون گۆڕی زەردەشت یان یەکێک لە هاوەڵەکانییەتی. ئەم بۆچوونانە سەرنجراکێشن، بەڵام بێ بەڵگەن و لە ڕووی مێژوویی و شوێنەوارییەوە هیچ بەڵگەیەک نییە پشتگیری ئەم بۆچوونانە بکات.

دەوترێت زەردەشت لە سەدەی شەشەمی پێش مەسیح لەدایکبووە و ژیاوە، بەڵام کەس نازانێت لە کوێ لەدایکبووە. یان دوایی ڕووی کردووەتە کوێ؟ لە کوێ مردووە؟ بەشێوەیەکی گشتیی دەوترێت زەردەشت لە سەدەی شەشەمی پێش مەسیح لەدایکبووە. واتە زەردەشت پێش ڕوخانی دەوڵەتی میدیا لەدایکبووە بەڵام کە ئەو هێشتا مندال بووە کە فارسەکان دەوڵەتی میدیان ڕووخاند و ئیمپراتۆریەتێکی فراوانیان لە ڕۆژهەڵاتی ئێرانەوە بۆ میسر و کەناراوەکانی یۆنان بنیادنا[٢].

ئایینی میدییەکان

بۆباسکردن لەهەر لایەنێکی شارستانی و مێژووی کۆن دەبێت پشت ببەستین بە بەڵگەی شوێنەواری و بەڵگەی دەقەکۆنەکان، وەک دەقە تۆمارکراوەکان بەخەتی بزماری، هیرۆگلیفی، ئارامی، پەهلەوی،... تاد. لەنووسینە مێخییەکانەوە دەردەکەوێت کە گەلانی کۆنی زاگرۆس هەروەک گەلانی کۆنی میسۆپۆتامیا چەندین خواوەندیان دەپەرست: خۆر، مانگ، ئاسمان، زەوی، ئەستێرە، ڕەشەبا، بروسکە، شاخ، ڕوبار...تاد. ئەم خواوەندانە بە چەندین شێوە پەیکەر و هێمایان بۆ دەکێشرا، لە شێوەی مرۆڤ، ئاژەڵ، یان لە شێوەی مانگ و خۆر و ئەستێرە...تاد، هەر یەکێک لەم خواوەندانە لە هەر ناوچەیەک ناوێکی تایبەتی هەبوو بە پێی زمانی خەڵکی ناوچەکە. تەنها دەقێکی میدی کە جێگەی متمانەبێت، ساختەکراو نەبێت، نووسنی یەکێک لە پاشا میدییەکانە کە لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زایین ژیاوە و ناوی (شیلیسروخ) بوو. ئەم پاشایە لە تۆمارێکی بچوکدا لەسەر تابلۆیەکی برۆنزی بە خەتی بزماری و بە زمانێکی تێکەڵ لە هەردوو شێوەزاری ئاشوری-بابلی باسی ژمارەیەک خواوەند دەکات، شیلیسروخ پاشای شاری ئەبداداني: «با خواوەند عەشتار (ئەستێرەی گەلاوێژ) خاتوونی شارەکە، شاماش (خواوەندی خۆر)،خواوەند بێل-مەتاتی شاهێد بن، پاشا خەوێکی بینیوە...خواوەند عەشتار «دوژمنان ڕابماڵە بەرەوخوار، وەک (لافاوی) ڕوبار، خانوو و تۆویان ڕابماڵە...»[٣].

لە دەقێکی ئاشوریدا، پاشای ئاشوری باس لە داگیرکردنی یەکێک لە هەرێمە میدییەکان دەکات و دەڵێت: هەرێمی (پالیل-ئاندیل-مات)م داگیرکرد. پسپۆڕانی بواری زمانە کۆنەکان ئەم ناوەیان بەم شێوەیە وەرگێڕاوە « خواوەند پالیل سێبەری پارێزەری وڵاتەکەیە».پالیل لە لای سۆمەرییەکان پێی دەوترا نێرگال، خواوەندی جیهانی مردووەکان بوو.

هەروەها تیگلات-پلێسەری پاشای ئاشوری کاتێک هەندێک لە ناوچەکانی میدییەکانی داگیرکرد،

دەڵێت: لەسەر یەکێک لە شاخەکان پەیکەری خواوەند مەردۆخی بابلییەکانی لێبوو منیش قوربانیم بۆ کرد. ئاشورییەکان پەیکەری (خواوەند ئاشور)یان لە مەیدانی هەندێک شارە میدییەکاندا دادەنا.[٤] بەم شێوەیە روون دەبێتەوە کە میدییەکان چەندین خواوەندیان پەرستووە، لەوانەیە ناوی ئەو خواوەندانە بە زمانی میدی جیاوازبووبێت، بەڵام هیچ ئاماژەیەکی نووسین و بەڵگەی شوێنەواری بۆ پەرستنی ئاهورامەزدا لەبەردەستدا نییە، نە لە پێش دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا و نە لەکاتی فەرمانڕەوایی پاشایانی میدیادا. مێژوونووسی یۆنانی هیرۆدۆتس دوای دوو سەدە باسی لە ئایینی فارسەکان کردووە و دەڵێت «نە پەیکەری خواوەندیان هەبوو، نە پەرستگە و نە سەکۆ، بەڵکو بەکارهێنانی ئەمانەیان بە نیشانەی شێتی دادەنا...»[٥].

هەر چەندە ئەم بۆچوونەی هیرۆدۆتس باس لە سەردەمێکی درەنگ دەکات، واتە نزیکەی یەک سەدە لە دوای روخانی دەوڵەتی میدیا بەدەستی فارسەکان، بەڵام پێناچێت بۆچونەکەی راستبێت، چونکە لەو کاتەدا فارسەکان پەرستگە و ئاگردان و پەیکەریان هەبووە. ئەم نووسینەی هیرۆدۆتس زیاتر وەک بەکەم سەیرکردنێکی یۆنانییەکان دەبیندرێت، کە لە جەنگدابوون لەگەڵ فارسەکان کە یەکەم پێکدادانی «رۆژهەڵات» و «رۆژئاوا»بوو لە مێژوودا.

هەروەها پەرستگە میدییەکەی «تەپە نوشیجان» کە هەندێک بە پەرستگەی زەردەشتی ناویاندەبرد، بەڵام لە لایەن هەردوو شوێنەوارناسی بەناوبانگ مایکڵ رۆف و دەیڤید ستروّوناک خۆیان ئەو شوێنەوارە گرنگەیان دۆزیوەتەوە لە کتێبە نوێیەکەیاندا کە هەمووی دەربارەی ئەم پەرستگەیەیە و لە ساڵی ٢٠٠٧ بڵاوکراوەتەوە. باس لەوەدەکەن پەرستگەکە داخراوە و بە بەرد و خۆڵ و خشتی قورین پڕکراوەتەوە. لەو پەرستگەیەدا تەنها شتێک کە ئاماژەیەکی ئایینی هەبوو سەکۆیەکو قاپێک بوو کە پاشماوەی سوتانی پێوەدیاربوو، بەڵام بە بۆچوونی ئەو دوو شوێنەوارناسە ئەو قاپە ناکرێت بەراوردبکرێت بە ئاگردانی زەردەشتی، چونکە تەنکە و بەرگەی ئاگری بەردەوامی نەدەگرد. هەروەها شوێنەوارناسان گەیشتونەتە ئەو ئەنجامەی کە پەرستگەکەی نوشیجان پێدەچێت بۆ ژنی یەکێک لە میرە میدییەکان دروستکرابێت کە خەڵکی شوێنێکی تر بووە، ئایینێکی تری هەبووە. بە مردنی ئەو ژنە پەرستگەکە پڕکراوەتەوە[٦].

لە ئەمڕۆدا لێرە و لەوێ دەبیسترێت کە میدییەکان زەردەشتی بوون، پاشایانی میدیا بەتایبەت دیاکۆ و کەیخوسرەو یەکەم زەردەشتی بوون. سەرەتا دەبێت ئەوە روون بکەمەوە کە لە تۆمارە مێژووییەکاندا پاشایەکی میدی نییە ناوی دیاکۆ بێت. بەڵکو دیاکۆ میرێکی ناوچەکانی نێوان بۆکان و شنۆ بوو، لە (دەوڵەتیماننا) لە ساڵی ٧١٤ پ.ز سارگۆنی پاشای ئاشوریبەدیلیگرتیولەگەڵماڵو منداڵەکەیدادوریخستەوەبۆشاری حەما لە سوریا.[٧] دوای نزیکەی دووسەد ساڵ (هیرۆدۆتس)ی مێژوونووس دەڵێت: هۆزە میدییەکان پاشایەکیان بۆ خۆیان هەڵبژارد ناوی (دایۆکس) بوو. بەڵام ئەم نووسینەی هیرۆدۆتس بناغەیەکی مێژوویی نییە. هیرۆدۆتس دەڵێت: یەکەم کاری دایۆکس دروستکردنی شاری هەمەدان و کۆشکێک بوو کە حەوت شورای هەبوو، هەریەکە و بەرەنگێک رەنگکرابوو.[٨]بەڵام هەروەک وتمان بۆ چوونەکانی هیرۆدۆتس زۆر جێگەی متمانە نین. هەروەها لە دەقێکی ئاشوریدا باس لە چەند بنەماڵەیەکی میدی دەکرێت و لە شوێنێکدا کە دەقەکە بەشێکی شکاوە ناوی بنەماڵەیەک نووسراوە کە جاران هەندێک لە پسپۆڕانی خەتی بزماری بە (بێت-دیاکۆ)

دەیانخوێندەوە، بەڵام دوایی پسپۆڕانی خەتی بزماری و زمانی ئاشوری بۆیان دەرکەوت کە ئەو ناوە نووسراوە (بێت-میدیا) نەک (بێت-دیاکۆ). ئەمە لە لایەک، لە لایەکی دیکەوە کەیخوسرەو لە ساڵانی ٦١٤ پ. ز دەرکەوت و کەرکوکی گرت، لە ساڵی ٦١٢ پ. ز دەوڵەتی ئاشوری رووخاند و دەوڵەتی میدیای دامەزراند[٩].کەیخوسرەو لە کۆتاییەکانی ساڵانی ٥٨٠ پ. ز مردووە، واتا پێش لەدایکبوونی زەردەشت! هەروەها (دیاکۆ)یولاتی (ماننا)ش یەکسەدە پێش کەیخوسرە و ژیاوە، ئیتر چۆن بوونە زەردەشتی؟

یەکەم پاشای زەردەشتی کێ بوو؟

هەرچەندە دەوترێت کە زەردەشت لە سەدەی شەشەمی پێش مەسیح ژیاوە. با بزانین بۆ ئەم بۆچوونە چ بەڵگەیەک هەیە. لە راستیدا هیچ بەڵگەیەکی نووسراو لەبەردەستدا نییە دەربارەی ناوهێنانی زەردەشت لە دەقە مێخییەکاندا، نە لە زاگرۆس، نە لە ئێران و نە لە میسۆپۆتامیا. بەڵکو تەنها ناوی ئاهورامەزدا لە دەقە مێخییەکان (نووسینە بزمارییەکاندا) باسکراوە. ناوهێنانی ئاهورامەزدا وەک تاکە خواوەندێک بۆ یەکەمجار لە مێژوودا لەسەر روی شاخی بێستوون تۆمارکرا لەساڵی ٥٢٢ی پێش مەسیح، واتە ٢٨ ساڵ دوای رووخانی دەوڵەتی میدیا بەدەستی فارسە هاخامەنشییەکان. ئەم نووسینە لە لایەن پاشای هاخامەنشی داریوشی یەکەم (٥٢٢-٤٨٦ پ.ز) تۆمارکراوە، بابزانین داریوش بۆ چ یادگارییەک ئەم نووسینەی تۆمارکرد.

راپەڕینەکەی هەمەدان و هەولێر

هەروەک باسمانکرد کۆرشی فارسی هاخامەنشی لە ساڵی ٥٥٠ پ. ز دەوڵەتی میدیای رووخاند و دەوڵەتی فارسی دامەزراند[١٠]. دوای ٢٨ ساڵ لە فەرمانڕەوایی فارسە هاخامەنشییەکان بەسەر گەلانی کۆنی ئەم ناوچەیەدا، لە (بەهاری-نەورۆزی) ساڵی ٥٢٢ پ. ز هەموو گەلان دژی فارسەکان راپەڕین. لە زاگرۆس نەوەکانی پاشایانی میدیا لە هەمەدان و لە هەولێر سەرپەرشتی ئەم راپەڕینەیانکرد. بەڵام ئەم راپەڕینانەش لایەن داریوشی یەکەمی فارسی هەموویان سەرکوتکران.

قەتڵوعامی نەوەکانی کەیخوسرەو لە شاری هەمەدان و ئەربێلا

داریوشی فارسی دامرکاندنەوەی ئەم راپەڕینانە و سەرکەوتنی خۆی لەشاخی بێستون تۆمارکرد. لە دیمەنێکدا کە لە شاخی بێستون هەڵکەندراوە، خۆی وەک سەرکەوتوو، پاشای وڵاتانیش بە کۆتکراوی دەردەکەون لەبەردەمیدا. داریوش سەرکەوتنەکانی بەسەر دوژمنەکانیدا بە هەر سێ زمانی فارسی کۆن،ئیلامی، بابلی و بە هەردوو خەتی ئارامی و خەتی مێخی تۆمارکردن. لە نووسینەکاندا داریوش دەڵێت: ئەم سەرکەوتنانەم بە یارمەتی ئاهورامەزدا و بە هیمەتی ئەو بەدەستهێناوە، سوپاس و ستایشی بۆ ئاهورامەزدا راگەیاند. بەڵێ ئەمە کۆنترین ناوهێنانی ئاهورامەزدایە لە مێژوودا، داریوشی فارسی، یەکەم کەس بوو کە ناوی ئاهورامەزدای هێناوە، ئەگەر ئاهورامەزدا گەورەترین خواوەند یان رۆحی پیرۆزی زەردەشتی بێت، کەواتە بە پێی نووسینەکانی شاخی بێستون دەبێت پاشا داریوشی فارسی لەوانەیە یەکەم زەردەشتی بووبێت لەدوای زەردەشت خۆی!

بابێینە سەر نووسینەکەی شاخی بێستون و بزانین داریوشی فارسی چی دەڵێت: «من داریوس، پاشاکە، کوڕی هایستاسپیس، هاخامەنشیەکم (ئەخمینیەکم)، پاشای پاشاکانم، فارسێکم، پاشای وڵاتی فارسم». پاشان باسی ئەوەدەکات کە باوکی و بنەماڵەکەی پیاوماقوڵ و میری فارسەکان بوون.

هیچ ئاماژەیەکی نووسین و بەڵگەی شوێنەواری بۆ پەرستنی ئاهورامەزدا لەبەردەستدا نییە، نە لە پێش دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا و نە لەکاتی فەرمانڕەوایی پاشایانی میدیادا.

لە برگەی پێنجەمدا پاشا داریوس دەڵێت:»لە ژێر پارێزگاری ئاهورامەزدادا من پاشام. ئاهورامەزدا پاشایەتی پێداوم»[11].

بەهارە خوێناوییەکەی هەمەدان

لە برگەی ٢٥ دا داریوش دەڵێت: "بەرەو میدیا بەڕێکەوتم. کە گەیشتمە میدیا، لە شاری کوندور، فەراڤەرتیش وتی:من خەشاتریتتی (پاشا)م، نەوەی کەیئەخساریس(کەیخوسرەو)م، پاشاکەی میدیا، لەگەڵ من شەڕی کرد، لە جەنگێکدا بە یارمەتی ئاهورامەزدا کە پشت و پەنام بوو. لە ژێر چاودێری ئاهورامەزدادا، سوپاکەی فەراڤەرتیشم بەزاند. لە ٢٥ی نیسانی ساڵی ٥٢٢ پ. ز ئەو شەڕەمان کرد. سی و چوارهەزار و چوارسەد و بیست و پێنج (میدی)م لێکوشتن، هەروەها دیلەکانیان لە ژمارە نەدەهاتن. پاشان فەراڤەرتیش لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لە سەربازەکانیدا بە سواری ئەسپێک هەڵهات، چوو بۆ شاری رەگا لە میدیا. سوپام بۆ ناردن. لەگەڵ سەربازەکانی، فەراڤەرتیشان گرت و هێنایانن بۆم. لوتیم بری،هەروەها هەردوو گوێچکەکانی، زمانی، یەک چاویم کوێرکرد. هەڵمواسی بە دەروازەکەمەوە. بۆ ئەوەی هەموو خەڵک ببینێت. پاشان تێلاترێنم کرد(کۆڵەکەم تێبری) لە شاری ئێکباتانا (هەمەدان). چل و حەوت پیاوماقوڵی شاری ئێکباتانام سەربڕی، سەرەکانیانم بە قولەکانی شورای شارەوە هەڵواسی»[21].

دامرکاندنەوەی راپەڕینەکەی شاری ئەربێلا و کوشتنی نەوەکانی کەیخوسرەو

برگەی ٢٦ لە نووسینەکەی شاخی بێستون: «شیترانتەخما، (لە هۆزی) سەگارتییەکان، راپەڕی و بە خەڵکی دەوت: من پاشام، نەوەی کەیئەخسار(کەیخوسرەو)م. پاشان سوپایەکم لە میدی و فارسەکان بۆ نارد. تەخماسپەدە، خزمەتکارم، کە میدییەک بوو، کردم بە سەرکردەی ئەو سوپایە. فەرمانم پێکردن و وتم: برۆن، برۆن و راپەڕیوەکان ببەزێنن ئەوانەی کە گوێڕایەڵم نین». تەخماسپەدە بە سوپاوە بەڕێکەوتن. لە جەنگێکدا کە ئاهورامەزدا پشتگیرم بوو. لە ژێر پارێزگاری ئاهورامەزدادا سوپاکەم، راپەڕیوەکانیان بەزاند. لە رۆژی ٥ی تشریتو (تشرین) جەنگەکەیان کرد. شیترانتەخمایان بەدیگرت و بۆ منیان هێنا. لوتیم بری، هەردوو گوێچکەکانی، زمانی، یەک چاویم کوێرکرد. بە دەروازەکەمدا هەڵمواسی. هەموو خەڵک دەیانتوانی ببینن. پاشان لە شاری ئەربێلا تێلاترێنم کرد. راپەڕیوە (یاخیبوو)ەکان، کوژراو و رزگاربووەکانیان چوارسەد و چل و حەوت کەس بوون»[31].

هەروەک داریوش بۆمان دەگێڕێتەوە، هەردوو شازادە میدییەکەی نەوەی کەیخوسرەو دوای لوت و گوێ و زمان برین و (چاو)ێک کوێرکردنیان هەڵواسراون، پاشان تێلاترێن کراون. ئەو زەمانە سێدارە و لەخاچدان نەبوو، بەڵکو «تێلاترێن» هەبوو، کە ئاشورییەکان دایانهێنابوو. داریوش ئەم کردەوەیەی لە ئاشورییەکانەوە وەرگرتبوو. دیلەکان رووت دەکرانەوە، کۆڵەکەیەک کە سەرێکی باریک و تیژی هەبوو، لە (کۆم)ی هەر دیلێک دەچەقێندرا و یان لە سکی دەچەقێندرا، پاشان

کەیخوسرەو پێش لەدایکبوونی زەردەشت مردووە، ئیتر چۆن کەیخوسرە بووە بە زەردەشتی؟!

کۆڵەکەکە لەبەردەم دەروازەی شار لە زەویدا دادەچەقەنێندرا، بۆ ماوەی رۆژێک یان زیاتر بەو ئازاراوە دیلەکان خوێنیان لێ دەچۆڕا هەتا دەمردن.

داریوشی فارس، بەم شێوەیە کۆتایی بە بنەماڵەی میدیا و کەیخوسرەو هێناوە و قەتڵوعامی کردوون، داریوش لە نووسینەکانی شاخی بێستون دەڵێت: «ئەم سەرکەوتنانەم بە ناو و یارمەتی ئاهورامەزدا ئەنجامداوە، ئاهورامەزدا هەڵیبژاردوم بۆ پاشایەتی». بەم شێوەیە بۆ خوێنەری بەرێز رووندەبێتەوە کە میدییەکان نەک هەر ئاهورامەزداپەرست نەبوون، بەڵکو بوونە قوربانی یەکەم دەرکەوتنی ئاهورامەزدا. میدییەکان لەژێر ناوی ئاهورامەزدادا قەتڵوعام کراون، دەسەڵات و دەوڵەتیان تیاچوو، نەوەکانی میدیا و کەیخوسرەو بە قێزەونترین شێوە کوژران، تەنها ئەو میدیانە لە دەرباری کۆشکی فارس و دین و دەوڵەتدا مانەوە کە ملکەچی فارسیان قبوڵکرد.

دزینی ئایینی زەردەشتی و پیری موغەکان

هەندێک کەس کە وەک نووسەری تۆرە کۆمەڵایەتییەکان دەردەکەون و بەرهەمی نووسراویان نییە، بە خوێنەرانیان دەڵێن کەوا داریوشی فارس زەردەشتی لە میدییەکان دزیوە، بەتایبەت لە پیری موغان؟! ئەم باسە کە بۆ یەکەم جار دێتە بەرگوێیان، هەر وەک باسی شیعە و عەلی و قورئان دزینەکە وایە کە شیعە دەڵێن قورئان بۆ عەلی هاتبوو. بەڵام با بزانین موغ کێ بوون؟ ئایا عەشیرەت بوون یان پیاوی ئایینی؟ ئایا میدی بوون یان فارسی؟

دەگوترێت (پیری موغان) میدی بوو، داریوش کوشتی. بەڵام بە گەڕانەوە بۆ نووسینەکەی شاخی بێستون دەبینین داریوش دەڵێت (بارزییا) کوڕی کۆرشی فارس بووە. هەروەک لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا، کۆرشیەکەم پاشای فارس و دامەزرێنەری دەوڵەتی فارسی هاخەمەنشی و رووخێنەری دەوڵەتی میدیابوو. داریوش دەڵێت بارزیا لەلایەن برا گەورەکەیەوە کوژرا، برا گەورەکەی پاشا قەمبیز (کامبیس)پپاشای فارس بوو. داریوش دەڵێت پاش ئەوە یەکێکی دیکە لە بنەماڵەی میدییەکان وتی من بارزیام و نەمردووم. داریوش بەم کەسە دەڵێت درۆزن، دەڵێت ئەو بارزیا نەبوو بەڵکو ناوی (گاوماتا) بووە لە بنەماڵەی ماگوش بووە. داریوش ئەم کەسە دەکوژێت. هەرچەندە هیچ سەرچاوەی دیکە لەبەردەستتدا نییە کە بزانین داخۆ ئەم کەسە هەمان شازادەی فارس بارزیای کوڕی کۆرش بووە، یان ناوی (گاوماتا) بووە و لە بنەماڵەی عەشیرەتی ماگوش بووە. هەروەها هیچ ئاماژەیەکی مێژوویی نییە دەربارەی ئەم بنەماڵەیە کە بنەماڵەیەکی ئایینی بووبن. ناشزاندرێت کە چ پەیوەندییەکی بە پلەی موغی زەردەشتییەوە هەیە کە لە دواتردا دەردەکەوێت[٤١]. ئیتر ئەو قسە و باس و حەکایەت گێڕانەوەیەی کە دەربارەی پیری موغان و راپەڕین دەکرێت بناغەیەکی راستی نییە، میدییەکان دوو شازادەی ناوداری خۆیان هەبوو کە سەرپەرشتی ئەو راپەڕینەیان کرد، فراڤەرتیس لە هەمەدان و شتیرانتەخما لە ئەربێلا (هەولێر)،هەردووکیان داریوشي فارس کوشتني.

بەم شێوەیە دەردەکەوێت کە باردیا هەر فارس بووە و لە بنەماڵەی موغەکان بووە. موغەکان عەشیرەت بوون، نەک پیاوی ئایینی. جا تەنها شتێک لێرەدا جێی ئاماژەیە ئەوەیە باردیا هانای بردبوو بۆ

وێنەی دوو جێ مۆری ئاشوری کە لە شاری نەمرود دۆزراونەتەوە و لە وێنەی یەکەمدا دوو کەسی ئاشوری سڵاو لە هێمای خواوەند ئاشور یان خواوەند شاماش دەکەن. لەوێنەی دووەمدا کەسێک لەبەردەم ئاگردانێکدا خواوەند عەشتاری ئەربێلا دەپەرستێت. هەردوو مۆرەکە بۆ سەدەی حەوتەمی پێش مەسیح دەگەڕێنەوە کە سەردەمی ئیمپراتۆرییەتی ئاشوری بوو[٥١].

میدییەکان لە هەمەدان. بەم شێوەیە روون دەبێتەوە کە موغەکان عەشیرەت بوون نەک پیاوی ئایینی. ئەگەر لەدواتردا پیاوانی ئەم بنەماڵەیە بووبێتنە پیاوی ئایینی ئەوە شتێکی ئاسایی بووە، بەو شێوەیە بنەماڵەی داریوشی فارس دەسەڵاتیان بۆ خۆیان قۆرخکردووە و رێورەسمە ئایینییەکانیشیان داوەتە ئەم بنەماڵەیە. ئەمە لە بارێکدا ئەگەر قبوڵمانکرد کە موغی زەردەشتی پەیوەندی بە ناوی ئەم عەشیرەتەوە هەبوبێت.بەڵام لە هەموو بارەکاندا (بارزیا) کە سەر بە بنەماڵەی موغی بووە، میدی نەبووە. بەڵکو فارس بووە. باردیا کورە بچوکی کۆرشی فارسی بوو. ئەو کۆرشەی دەوڵەتی میدیای روخاند.ئیتر چۆن بوو بە میدی!

شوێنەوار و پاشماوە زەردەشتییەکان لە کوردستان

فەرەوەهەر کە بە هێمای ئاهورامەزدا دەناسێندرێت، لە بنەڕەتدا هێمای خواوەندی خۆری میسرییە و پاشان میتانییەکان ئەم هێمایەیان بەکارهێنا وەک هێمای خواوەندی خۆر. لە لای میسری و میتانییەکان هێماکە تەنها کەوانەیەک بوو دوو باڵی پێوەبوو، بەڵام دواتر کە ئاشورییەکان ئەم هێمایەیان لە میتانییەکان وەرگرت، ئیتر لە نێو دوو باڵ و بازنەکە مایەوە، بەڵام لە نێو بازنەکەدا هێمای خواوەندێکی شێوە مرۆڤ دەردەکەوت کە دەستی بەرزکردووەتەوە بۆ سڵاو. ئەم هێمایە کتومت لە لایەن داریوشی فارسەوە لە ئاشورییەکانەوە وەرگیراو لە شاخی بێستون هەڵکەندراوە. ئەم هێمایەی کە ئێستا زەردەشتییەکان کردویانەتە هێما و وەک خاچی مەسیحیان لە مل دەکرێت، هێمای خواوەندی خۆر و خواوەند ئاشوری ئاشورییەکانە. فارسەکان بە چەندین شێوە وێنەی ئەم هێمایەیان کێشاوە، بەڵام لە زۆربەی وێنەکاندا هەر هەمان دیمەنی هێما ئاشورییەکەیە دووبارەدەبێتەوە. ئەو سڵاوکردنەش لە راستیدا خواوەندە سڵاودەکات نەک ئەوانەی دەیپەرستن، پاشا داریوش کە دەستی بەرزکردووەتەوە بەرەو رووی ئەم هێمایە لە شاخی بێستون بە هیچ شێوەیەک ئاماژەی سڵاونییە، بەڵکو ئەو دوو پەنجەی بەرزکردووەتەوە وەک هێمایەک

بۆ سەرکەوتن، ئەو دوو پەنجە بەرزکردنەوەیەش کۆنترین هێمای سەرکەوتنە لە مێژوودا، بەڵام چ سەرکەوتنێک، سەرکەوتن بە خوێنی زیاتر لە ٣٠ هەزار میدی راپەڕیو دژی دەسەڵاتی فارس.

ئاگرپەرستی پێش زەردەشتی

زەردەشتییەکان بە ئاگرپەرست ناودەبرێن، هەرچەندە لەوانەیە بە وردبوونەوە و چونە قوڵایی دین و دەقەکانەوە ئەم ناونانە زیاتر ناتۆرەبێت. بەڵام ئاگرپەرستی لە میسۆپۆتامیای کۆن هەبووە و خواوەند (گرو) خواوەندی ئاگربووە، پێدەچێت وشەی کوردی (گڕ) هەر لەوەوە سەرچاوەی گرتبێت. بەکارهێنانی ئاگر لە رێوڕەسمە ئایینیەکانی میسۆپۆتامیا و زاگرۆسدا پێش زەردەشتی مێژوویەکی دوورودرێژی هەیە و لە ئێستادا ناکرێت باسی بکەین و توێژینەوەیەکی تایبەتم بە ئینگلیزی لەو بارەوە ئامادەکردووە[٦١].

گۆڕەکەی قزقاپان هی کێیە؟

زیاتر لە سەدەیەکە توێژینەوە لە گۆڕی قزقاپان دەکرێت، هەر لە ئەدمۆنزی ئینگلیزەوە بۆ شوێنەوارناسە ئەڵمانی، فارس و کوردەکان. بۆچوونی جیاواز هەیە دەربارەی ئەم گۆڕە و سەردەمەکەی. هەندێک بە میدی، یان سەردەمی هاخامەنشی فارسی، تەنانەت هەندێک بە هی سەردەمی یۆنانی-هلینستی، یان ئەشکانی دادەنێن. هەر یەکە و بەڵگەی بۆ دەهێنێتەوە. بەڵام لەبەر نەبوونی نووسین، یان فەوتانی نووسینەکە، بە هیچ شێوەیەک ناتوانرێت بزانرێت ئەوانە گۆڕی کێ بوون. راستە سێ ژوور هەیە، هەریەکەیان گۆڕێکی تێدا هەڵکەندراوە، بەڵام ئەمە واتای ئەوە نییە کە ئەوانە پاشاکانی میدیا بوون. بە شێوەیەکی گشتیی دەتوانرێت تەمەنی قزقاپان بە کۆتایی سەدەی شەشەم یان سەرەتای سەدەی پێنجەمی پێش مەسیح دیاریبکرێت، ئەو سەردەمەش سەردەمی فەرمانڕەوایی فارسەکان بووە، بەتایبەت سەردەمی داریوشی یەکەم، ئەو پاشا فارسەی کە لە ساڵی ٥٢٢ پێش مەسیح ئەوکاتە هەرێمەکانی دابەشکردبوو، هەرێمی میدیا ساترابێکی هەبوو. لە شوێنی دەریاچەی دوکان شوێنەواری گردە دێم هەبوو، کە لە ساڵانی پەنجاکانی سەدەی رابردوو پشکنینی تێداکرا[٧١]. لەم گردە کۆشکێکی سەردەمی دەسەڵاتی هاخامەنشی دۆزرایەوە،پێدەچێت ئەو میرە نێژراوانەی ئەم گۆڕەی قزقاپان میری ئەو کۆشکە بووبن، بەڵام نازانرێت کە ئایا خەڵکی ناوچەکەبوون یان نا.

لە دوای روخانی دەوڵەتی هاخامەنشی فارسی، لەگەڵ هاتنی (ئەسکەندەری مەکدۆنی) یش لە ساڵی ٣٣١ پێش مەسیح، بۆ زیاتر لە دوو سەدە زەردەشتی تروسکایی لێبڕابوو. زۆربەمان لە قوتابخانە، مامۆستای کوردی چیرۆکی یەکەم ئاوێستای بۆگێڕاوینەتەوە، کە (لەسەر پێستی ١٢ هەزار گامێش و بە ئاوی زێڕ نووسراوبووەوە، ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ساڵی ٣٣١ پێش مەسیح سوتاندوویەتی و لەناوی بردووە). هەرچەندە ئەمەش هەر چیرۆک بوو، راستەییەکە ئەوەبوو کە یۆنانییەکان هاتن ئایین و جلوبەرگ و زمانی خۆیان بڵاوکردەوە و سەرکەوتووبوون. بەو شێوەیە لەم سەردەمدا زەردەشتی تروسکایی لێبڕابوو. تا هەندێک لە پاشایانی ئەشکانی، لەدوای وەدەرنانی یۆنانییەکان، هەوڵیاندا وەک کەلەپوورێک زەردەشتی زیندوبکەنەوە، مەبەستەکەش زیاتر ئەوەبوو کە لە جەنگدابوون لەگەڵ یۆنانی، پاشان لەگەڵ رۆمەکان، ئەو دوو شارستانییەتەش بەخۆیان و دابونەریت و شارستانییەتییانەوە هەموو رۆژهەڵاتیان داپۆشیبوو، تەنانەت جلوبەرگ و ناوی
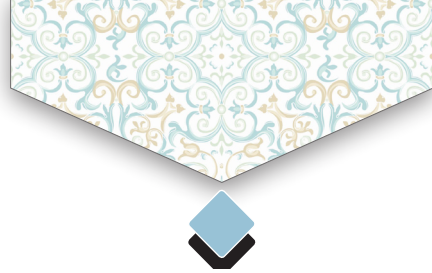
ئەم هێمایەی کە ئێستا زەردەشتییەکان کردویانەتە هێما و وەك خاچی مەسیحیان لە مل دەکرێت، هێمای خواوەندی خۆر و خواوەند ئاشوری ئاشورییەکانە.

کەسەکانیش هەمووی کرابوونە یۆنانی. لەگەڵ ئەم زیندووکردنەوەیەدا، میترا و ئاهیتاپەرستیش تێکەڵی ئاهورامەزداپەرستی کرا. شوێنەوارناس و ئێرانناسی بەناوبانگ (ئێرنست هێرزفیلد) لە کتێبێکی دوو بەرگیدا بەناوی وشەکانی زەردەشت زۆر بەوردی باس لە سەرەتای سەرهەڵدانی ئەم ئایینە دەکات. هەروەها باس لەو خواوەندانە دەکات کە لە پێش زەردەشتیدا هەبوون، بەڵام دواتر لە لایەن زەردەشتییەکانەوە تێکەڵ بە ئاهورامەزداپەرستی کراون. بۆ نموونە دەڵێت میترا خواوەندێکی پێش زەردەشتییە، خواوەندی فەرمانە کۆمەڵایەتییەکان بوو، زەردەشت بناغەی ڕێساکانی لەسەر یەشتی میترا دارشتووە و بناغەی ئاهورامەزداپەرستی لە میتراپەرستییەوە وەرگرتووە[٨١]. ئاناهیتا خواوەندێکی ژن بوو «خاتوونی ئاژەڵەکان» بە ئاوی ئاسمانی و فەڕ و بە پیتی دادەندرا.لە لایەن زەردەشتەوە پەرستنی ئەم خواوەندە ڕەتکرایەوە، بەڵام کوڕەکەی داریوشی فارس کە بووە پاشا، ئاناهیتاپەرستی تێکەڵ بە زەردەشتی کرد. ڕێزگرتن لە ئاژەڵان لە نێو زەردەشتیدا بەتایبەت سەگ پەیوەندی بەم ئاناهیتایەوە هەیە[٩١]. هۆما خواوەندێکی پێش زەردەشتی بوو وەک خواوەندی دایۆنیسی یۆنانی کە خواوەندی شەراب بوو[٠٢].

تێکەڵکردنی میتراپەرستی بە ئاهورامەزداپەرستی لە شێوە ساسانییەکەیدا لەژێر کاریگەری ڕۆمەکان بووە. چونکە لەم سەردەمەدا لە ناو ڕۆمەکاندا و بەتایبەت لە ناو سوپای ڕۆمدا میتراپەرستی تەشەنەی کردبوو. چەندین پەرستگەی میترایی لە ژێر زەوی لە ناو شارە ڕۆمانییەکان دروستکران، تەنانەت باشترین نموونەکانی پەرستگەی میترایی پەرستگەکانی میتران لە شاری ڕۆما. هەروەها میترایی کاریگەری لەسەر نووسینەوەی چیرۆکی لەدایکبوونی مەسیح هەبووە، بەتایبەت کە لە هەندێک لە مەزهەبە مەسیحییەکاندا کۆتایی مانگی دیسەمبەر وەک لەدایکبوونی مەسیح دادەندرێت لە لایەن هەندێک لە مێژوونووسانەوە بەراورکراوە بە سەرهەڵدانەوەی میترا لە کۆتایی دیسەمبەردا.

کێشمەکێشمی ئەشکانی و یۆنانی، پاشان ئەشکانی و ڕۆمانی و دواتریش ساسانی و بیزەنتی، کاولکارییەکی زۆری بەدوای خۆیداهێنا لە ناوچەکانی کوردستان، بەتایبەت کوردستانی باشوور. چونکە شوێنی بەریەککەوتنی ئەو دوو ئیمپراتۆرییەتەبوون، پاشان هەردوو ئیمپراتۆرییەتی بیزەنتی و ساسانی کەوتنە کوشت و بڕی شوێنەکەوتووەکانی ئایینی ئیمپراتۆرییەتەکانیان، لەمەشدا کوردانی ژێردەستی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی کە زۆرینەی کوردستانی دەگرتەوە بەشێکی زۆری کوردستانی باشوور، هەموو کوردستانی باکور و ڕۆژئاوا کە زۆرینە مەسیحی بوون هەر کاتێک ساسانییەکان هێرشیان بهێنایە ئەوان یەکەم قوربانی بوون. بەهەمان شێوە زەردەشتییەکانیش لە هەندێک بەشی کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەکەوتنە بەرچەوساندنەوەی بیزەنتییە مەسیحییەکان.

لەوانەیە باشترین نموونەی ئەم جەنگ و کێشمە کێشمە لە شوێنەوارەکەی دەربەندی بازیاندا بەڕوونی ببینین. ئەم شوێنەوارەی دەربەندی بازیان کە لە کۆتایی ساڵانی هەشتاکانی سەدەی

رابردوو لە لایەن چەند شوێنەوارناسێکی کوردەوە هەڵکۆڵینی شوێنەواری تێدا ئەنجامدرا، چەندین رەگەزی بیناسازی گرنگی دەرخست. قەڵایەکی تۆکمە کە دیوارەکانی دەرەوەی زۆر ئەستورن. چەندین قوللەی بەهێزی هەیە. بە بەرد و قسڵ دروستکراوە (کە یەکێکە لە کەرەستە سەرەکییەکانی بیناسازی لە کوردستاندا لە سەردەمی ساسانییەکاندا). لە ناوەڕاستی ئەم قەڵا بەهێزەدا چوارتاقێک بەرچاو دەکەوێت کە پاشماوەی کۆڵەکە بازنییەی ئەستورەکانی ماوەتەوە و لە ناوەڕاستیدا سەکۆیەک دەبیندرێت. لە کاتی دۆزینەوەی ئەم سەکۆیەدا، وێنەی ئەم پاشماوە بیناسازییانە گیراون و لە ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری سلێمانی پارێزراون. بەڵام ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە، ئەم چوارتاقە لەدواییدا دەستکاری کراوە بە شێوەیەک بۆ ئەوەی لە کەنیسەی بازلیکی بچێت، کە جۆرێک لە کەنیسەی کۆنە و لە سەردەمی ساسانییەکان لە ناوچەکانی میسۆپۆتامیا هەبوون. ئەم ساختەکردنە بە مەبەستبووە، قسەوباس زۆرن کە لێرەدا جێگەی باسکردنی نییە. بەڵام ئەوەی کە حاشا هەڵنەگرە ئەوەیە کە لەم شوێنەوارەدا چەندین پاشماوەی خاچ دۆزراونەتەوە، خاچەکان لە گەچ دروستکراون و بە رەنگی سور و رەش رەنگکراون. ئەوانەی کە پێیان وایە کەنیسەیە، ئەم خاچانە دەکەنە بەڵگە، بەڵام لە راستیدا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ رووداوە مێژووییەکان دەبینین کە لە کۆتاییەکانی دەوڵەتی ساسانیدا، ساسانییەکان لە جەنگێکی سەختدابوون لەگەڵ بێزەنتییەکان و جەنگی ساڵی ٦٢٨ زاینی تێیدا ساسانییەکان خراپ تێکشکان و رۆمە بێزەنتییەکان گەیشتنە دەشتی شارەزور، جا لەوانەیە ئەم خاچانە هی سەربازە رۆمە مەسیحییەکان بێت و لەکاتی دەستبەسەراگرتنی ئەم قەڵا و ئاتەشگەدەیەدا لەگەڵ خۆیان هێنابێت بۆ ئەو شوێنە. شایەنی باسە دواتر ئەم شوێنەوارە وەک قەڵایەک بۆ چاودێری رێگەی بازرگانی نێوان کەرکوک و ناوچە شاخاوییەکان بەکارهێنراوە، لە سەردەمی عەباسییەکاندا چەند جارێک نۆژەنکراوەتەوە.

پەرستگەی چوارستین لە نزیک دهۆک، یەکێکە لە پەرستگە زەردەشتییەکان و لە ناو شاخەکەدا هەڵکەندراوە. بەڵام شوێنەوارەکەی دەربەندیخان خانێکی کۆنە و پەرستگەی زەردەشتی نەبووە، لە ساڵی ٢٠٠٩ ئەو تیمەی ئەو شوێنەوارەیان نۆژەندەکردەوە کارەکانیان پێ راگیرا لە لایەن لیژنەیەکی پسپۆڕ لە بەڕێوەبەرێتی گشتیی شوێنەوار، چونکە خانە کۆنەکەیان بە چیمەنتۆ نۆژەنکردبووەوە، هەروەها بە پشتبەستن بە شێوازی شوێنەوارێکی ئێرانی لەخۆڕا گومەز و بەشی بۆ زیادکرابوو[١٢].

قەڵای بازیان و پەرستگە زەردەشتییەکە
(فۆتۆی نووسەر ٢٠٠٥).

ئەم شوێنەوارانە پاشماوەیەکی شارستانی کۆنی کوردستانن، موڵکی هەموو مرۆڤایەتین و بەتەنیا هیچ گروپ و لایەنێک ناکرێت خۆی بکات بە خاوەنی. بە بەراورد بەو ماوە زۆرەی دەسەڵاتی ئەشکانی و ساسانی لە زۆرێک لە ناوچەکانی رۆژهەڵات و باشوری کوردستاندا، پاشماوەی زەردەشتییەکان کەمن. ئەم کەمییەش هیچ پەیوەندی بە تێکدان و

فەوتانەوە نییە. چونکە ئەگەر تێکیشدرابن ئەوە پاشماوەکانیان هەر دەمایەوە. ئەوەتا شوێنەواری پەیکوڵی پاشای ساسانی نەرسە لە گەرمیان هەموو بەردە نووسراوەکانیشی ماون و لەدوای راپەڕین هێندرانە مۆزەخانەی سلێمانی.

کۆنترین یەکتاپەرستی لە کوردستان

ئایینی زەردەشتی پێدەچێت لەسەرەتادا یەکتاپەرستییەکی پوخت بووبێت، بەڵام دواتر کەم تازۆر دوانەیی (Dualism) خێر و شەڕ کەمێک گۆڕانکاری بەسەردا هێناوە[٢٢]. دیمەنی نەخشە هەڵکەندراوەکانی پاشایانی ساسانی لەتاق وەسان لە بەردەم پەیکەری خواوەندانی ئاهورامەزدا، میرا و ئاناهیتادا ئەوەمان پێدەڵێت کە لە سەردەمی ساسانیدا زەردەشتییەت لەبەرگە راستەقینەکەی خۆیدا نەماوە، بەڵکو لە دوانەییش تێپەڕیوە. ئاهورامەزدا، میترا و ئاناهیتا وەک مرۆڤ وێنەکێشراون و وەک پاشایانی ساسانی یان بەسواری ئەسپن یان رووبەڕوو بەیەکتر دەگەن. ئەم دیمەنانە هێنانەخوارەوەی شکۆی خواوەندەکان بۆ شکۆی پاشای ساسانی و بەرزکردنەوەی شکۆی پاشا بۆ شکۆی خواوەندەکانمان نیشان دەدەن. میترا یەکێک بووە لە خواوەندە کۆنەکانی ئارییەکان، نزیکەی هەزارساڵ پێش زەردەشتی دەرکەوتووە. بەڵام ئەو میتراپەرستییەی ساسانییەکان لە رۆمەکانەوە وەریانگرتبوو دوای ئەوەی میتراپەرستی ناو رۆمەکان بە خێرایی تەشەنەی کرد.

کۆنترین یەکتاپەرستی لە مێژووی کۆنی کوردستاندا پێدەچێت پێغەمبەر ئیبراهیم بووبێت. ئەو هەرچەندە بابلی یان سۆمەری بووە، بەڵام بە کوردستاندا کۆچی کردووە بۆ فەلەستین و میسر و حیجاز. دەگوترێت لە حەڕان لەدایک بووە و لەشاری ئورفە چەند ئەشکەوت و شوێنەوار بەناوی شوێنی لەدایکبوونی ئیبراهیم و شوێنی مەنجەنیق و چەندین چیرۆک بۆ ئەو شوێنەوارانە دروستکراونکەجێگەیمتمانەنین،بەڵاموەک دەق تەنها ئاماژەیەکی تەلمودی جولەکەکان هەیە کە ئیبراهیم حەوت ساڵ لە کوردستان ژیابێت[٣٢]. هەندێک لە مێژوونووسەکانی کوردستانیش لەسەدەی رابردوو دەیانوت حەزرەتی ئیبراهیم زەردەشتی یەکەمە، زەردەشت زەردەشتی دووەمە. جا ئەوان لەوانەیە هەر مەبەستیان لە یەکتاپەرستییەکە بووبێت.

بەڵام پێش لەدایکبوونی زەردەشت و بڵاوبوونەوەی ئایینەکەی لە کوردستان، بەتایبەت لە وڵاتی میدیا، جولەکەکانی دەوڵەتی ئیسرائیل بەتایبەت جولەکەی شاری سامرە (سامری) لەلایەنئاشورییەکانەوەراگوێزران بۆ وڵاتی ماد لە ساڵی ٧١٥ پ.ز واتە زیاتر لە یەک سەدە و نیو پێش دەرکەوتنی زەردەشت. ئایینی جولەکە لە نێو گەلانی زاگرۆسدا بڵاوبووەوە و باشترین نموونە بنەماڵەی فەرمانڕەوای ئەدیابین بوو. شانشینی ئەدیابین کە ناوچەیەکی بەرفراوانی باشووری کوردستانی لەبندەستدابوو، لە روباری دیجلەوە بۆ زێی خواروو و هەندێک کات فراوانتریش بوو، لە سەردەمی شاژنە هێلینا و ئازاتی کوڕیدا هەردووک لە هەولێر بوونە جو، هەرچەندە خەڵکەکە قبوڵیان نەکردن و ئەوانیش شاری ئەربێلا (هەولێر)ی پایتەختی ئەدیابینیان بەجێهێشت و رویان لە ئورشەلیم کرد[٤٢]. لە دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی و دەسەڵاتی بێزەنتییەکان، زۆربەی ناوچەکان لە کەرکوکەوە بۆ کورستانی باکور و رۆئاوای کوردستان بوونە مەسیحی، هەروەک ئێستا دەبینین کە کوردە مەسیحییەکان لە زۆرێک لە شار و شارۆچکەکانی کوردستان بەردەوامییان بە باوەڕی خۆیان داوە. جولەکەکانیش بەهەمان شێوە هەتا لە ساڵی ١٩٤٨ بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ فەلەستین.

بەشێکی بەرچاوی خەڵکی کوردستان لە سەردەمی ساسانییەکاندا مەسیحی بوون، دوای

هاتنی ئیسلامیش بەشێکیان هەتا ئێستا پێڕەوی ئایینی خۆیان دەکەن و هەر مەسیحین. لە ئەدەبیاتی مەسیحییەکانی کوردستاندا مار بەهنام (بەنام) و مار شیرین ئەو خوشک و برایەی کە دەگوترێت شازادەی ساسانی بوون و نەوەی شاپور بوون، دوای ئەوەی بوونەتە مەسیحی لەلایەن ساسانییە زەردەشتییەکانەوە کوژراون. مار قەرەداغ کە ئەوی خەڵکی ئەم قەرەداغە بووە و پلەوپایەی سەربازی و ئیداری هەبووە لە ناو دەوڵەتی ساسانیدا، لە ڕێگەی مەسیحییەکانی کوردستانەوە بووەتە مەسیحی و پاشان کوژراوە. هەرچەندە ئەم دەقە ئەدەبییە مەسیحیانە زۆر وردەکاری مێژوویی تێدانییە، بەڵام ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی کە مەسیحییەکانی کوردستان توشی چەوساندنەوە بوون لە ژێر دەسەڵاتی هەندێک لە پاشایانی ساسانیدا، بەتایبەت شاپور. بەهەمان شێوەش زەردەشتییەکانی ژێردەسەڵاتی ڕۆمە بێزەنتییەکان[٥٢].

دەرئەنجام

دەرئەنجام لە کۆتاییدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بەڵگەی مێژوویی و شوێنەواری لەبەردەستدا نییە دەربارەی ژیان و شوێنی لەدایکبوونی زەردەشت. هەروەها هیچ بەڵگەیەک لەبەردەستدا نییە کە بیسەلمێنێت پاشایانی میدی زەردەشتی بوون. بەڵکو لەدوای ڕووخانی دەوڵەتی میدیا بەدەستی فارسەکان، پاشا داریوشی فارس یەکەم ئاهورامەزداپەرست بووە لە مێژوودا و هەر ئەویش شازادە میدییەکان و نەوەی کەیخوسرەوی میدیا و زیاتر لە ٣٠ هەزار میدی لە هەولێر و هەمەدان قەتڵوعام کرد. ئایینی زەردەشتی هەر لەدوای داریوش و لەسەردەمی کوڕەکەیدا لە یەکتاپەرستییەوە بەرەو دووانەیی (دوالیزم) و فرەخواوەندی ڕۆیشت. هاتنی ئەسکەندەری مەکدۆنی زیانێکی گەورەی بەم ئایینە گەیاند، دوای سێ سەدە لە فەرمانڕەوایی یۆنانییەکان ئایینەکە بەتەواوی بەرەو شێوان چوو. هەوڵی پاشایانی ئەشکانی و ساسانی بۆ زیندوکردنەوەی زەردەشتی و کۆکردنەوەی ئاڤێستا هەرچەندە سەرکەوتوو بوو، بەڵام زیاتر شێواندی، بە تایبەت لەسەردەمی ساسانییەکاندا. هەروەها دەرکەوتنی مەزدەکی و مانی بەهەمان شێوە بوونە هۆی کزی ئایینەکە. هاتنی ئاینی ئیسلام کۆتایی بە دەسەڵاتی سیاسیی و سەربازیی ساسانییەکان هێنا، لەگەڵ بڵاوبوونەوەی ئیسلام ئەم ئایینە ڕووی لە کزی کرد، تا لە کۆتایی عەبباسییەکاندا بەتەواوی لە کوردستان نەما. ئەوەی جێگەی ئاماژەیە کە هەندێک لە ئایینەکانی ئەمڕۆی کوردستان وەک ئایینی یەزیدی و کاکەیی کەم تا زۆر پەیوەندییان بە زەردەشتییەوە نییە. ئەگەر لێکچوونێک هەبێت لە هەندێک ڕێوڕەسم و زاراوەدا، ئەوە واتای ئەوە نییە کە ئەو ئایینانە فۆرمێکی زەردەشتی دوای ئیسلام بن، بەڵکو بۆ نموونە لە ئایینی یەزیدیدا چەندین ڕەگ و ڕیشەی ئایینە کۆنەکانی میسۆپۆتامیا و ئایینی ئاسمانییەکان دەبیندرێت. لەبەر ئەوە یەزیدی ئایینێکە و کاکەییش ئایینێکی دیکە و زەردەشتیش ئایینێکی دیکە. ئەگەر شوێنکەوتووانی ئایینی کاکەیی و ئایینی یەزیدی بە تایبەت گەنجەکانیان ببنە شوێنکەوتەی ئەو گروپەی کە خۆیان ناو ناوە زەردەشتییە تازەکان، ئەوە دەکەونە هەڵەیەکەوە و بەناوی شوێنکەوتنی ڕەسەنایەتییەوە لەوانەیە لە داهاتوودا دوو ئایینی کۆنی کوردستان بفەوتێن ئەوانیش ئایینی کاکەیی و ئایینی یەزیدین. ئەمەش کتومت هەمان هاوشێوەی ئەو ترسەیە کە لە داهاتوودا فۆرمە سەلەفییەکەی سعودیە خەریکە فۆرمە کوردییە جوان و کراوەکەی ئیسلام بەناوی گەڕانەوە بۆ ڕەسەنایەتی و سەلەفی ساڵحەوە دەبەنەوە سەر ڕێبازێک کە فۆرمێکی خێڵەکی و سیاسیی بیابانی دورگەی عەرەبییە.

سەرچاوە و پەراوێز:

1 بۆ نوێترین بۆچوون دەربارەی زەردەشت و بڵاوبوونەوەی ئایینی زەردەشتی بڕوانە ئەم بەرنامە دۆکیومێنتارییەی کەناڵی بی بی سی فارسی کە پسپۆڕانی ئەو بوارە لە چەندین زانکۆی بەناوبانگی ئەمریکی، بەریتانی و هۆڵەندی بۆچوونی خۆیان دەربارەی دەرکەوتن و ژیانی زەردەشت دەخەنەڕوو لە یوتوب بەرنامەکە بەم ناونیشانە هەیە.«BBC Persian – Great Iranians – Zoroaster زرتشت – March 20, 2012.»

2 Malandra, W.W., "Ancient Iranian Religion," Encyclopedia Britanicahttp://www.britannica.com/topic/ancient-Iranian-religion.

3 Radner 2003: 121.

4 RINAP I 16: 11-12.

5 Herodotus, Histories, Book 1.131; Freye, R.N., 1984 The History of Ancient Iran, Harvard University Press: p.81.

6 Roaf, M., and Stronach, D., 2007.

7 Luckenbill 1926, ARAB II 56.

8 Herodotus BookI.98, 1975, pp.128-131.

9 جێگەی خۆیەتی ئاماژە بەوە بکەین کە نیو سەدە لەمەوبەر هەندێک لە ڕۆشنبیرانی کورد ئەم ساڵی 612 پ.م یان وەک یەکەم ساڵی کوردی دەنووسی. بەڵام دوایی هەندێک لە مەسیحییەکان کە خۆیان بە ئاشوری دەزانن گلەیی ئەوەیان کرد کە چۆن دەبێت یادی روخانی ئیمپراتۆریەتی ئاشوری ئێمە، بکرێتە یەکەم ساڵی کوردی! ئیدی لەوە بەدواوە ساڵی 700 پ.م کرا بە یەکەم ساڵی کوردی کە هیچ بناغە و بەسەرهاتێکی مێژوویی پشتگیری ناکات بەڵکو لەو ساڵەدا و 40 ساڵیش دوای ئەوەش میدییەکان هەر ژێردەستەی ئاشورییەکان بوون و خۆبەخۆ و جاسوسی و هاوپەیمانیان بۆ ئاشورییەکان دەکرد. لەبەر ئەوەی ئەو ساڵنامەیەی کوردی لە ڕووی مێژووییەوە بناغەیەکی نییە و ئەگەر بەکاریش بهێندرێت ئەوە ساڵی 612 پ.ز واتادارتر دەبێت. ئەمە لە لایەک، لە لایەکی دیکە ئەگەر بڕیارە میدییەکان باپیرانی کورد بن، ئەوە دەیان گەلی دیکەی کۆنتر لەوان لە کوردستان ژیاون و هەریەک لەوانە خاوەن ژیان و شارستانییەتی خۆیان بوون، هەموو پێکەوە باپیرانی کورد و کەمە نەتەوایەتییەکانی دیکەی کوردستان نەک بە تەنها میدییەکان.

10 Herodotus Book I .127.

11 Von Voigtlander, E.N., The Babylonian versions of the Achaemenian inscriptions, vol.2, London, 1978: 54.

12 Von Voigtlander, E.N., The Babylonian versions of the Achaemenian inscriptions, vol.2, London, 1978: 57-58.

13 Von Voigtlander, E.N., The Babylonian versions of the Achaemenian inscriptions, vol.2, London, 1978: section 26.

14 Von Voigtlander, E.N., The Babylonian versions of the Achaemenian inscriptions, vol.2, London, 1978: pp.54-55.

15 Mallowan, M.E.L. 1996: *Nimrud and Its remains, pl.134, fig.2, 20.*

16 Worshipping fire in Meseopotamia and the Zagros, pre-Zoastrian practices.

17 عبدالقادر حسن التكريتي، 1960" حفريات تلا لديم في حوض دوكان،" مجلة سومر، العدد 16،جزء 2-1،ص -93 110.

18 Herzfeld , E., 1947, Zoaster and his words,. Princeton University Press, Brinceton. Vol i-ii: 433-494.

19 Herzfeld , E., 1947, Zoaster and his words,. Princeton University Press, Brinceton. Vol i-ii: 516-542.

20 Herzfeld , E., 1947, Zoaster and his words,. Princeton University Press, Brinceton. Vol i-ii: p. 543.

21 بڕوانە گۆڤاری سوبارتو ژمارە 2، ساڵی 2008، لا (59-57).

22 Jackson, A.V. Williams, 1965 Zoastrian Studies, the Iranian Relisgion and Various Monographs, AMS Press INC. New York, p. 27.

23 بڕوانەفؤاد حمة خورشيد (درايڤەر) الكورد في المصادر القديمة.

24 ڕێزان قادر غەفوری، "شاژنە هێلینا سەتێرەی درەوشاوەی مێژووی ئەربێلا و ئەدیابین،" گۆڤاری سوبارتو ژمارە 8، 38-32.

25 ئەمە وتاری پیاوێکی ئایینی مەسیحییە و چیرۆکێک دەگێڕێتەوە دەربارەی مار قەرەداغ، بێگومان وەک حەکایەت وایە و تەنها بۆ ئەوە لێرەدا ئاماژەی پێدەکەم تا خوێنەر بزانێت کە ئەم کەسایەتییە کوردانە (مار شیرین، مار بەهنام، مار قەرەداغ) لە ئەدەبیاتی مەسیحییەکانی کوردستان و عێراقدا، وەک قەشەیەکی شەهید و موبارەک سەیردەکرێن.

الشماس: نوری ايشوع مندو، تذكارمار قرداغ الشهيد،

http://www.kaldaya.net

پوچەڵکردنەوەی بانگەشەی

کاریگەربوونی فیقهی ئیسلامیی به ڕێساکانی ڕۆژئاوا

نووسینی: د. مستەفا زەڵمی

وەرگێڕانی: ڕێدار ئەحمەد

دکتۆر مستەفا زەلمی

لە دایکبووی ساڵی ١٩٢٤، سێ بڕوونامەی ماستەر و دوو دکتۆرای هەیە لە بواری شەریعەت و یاسا پەنجا بەرهەمی زانستی چاپکراوی هەیە، سەرپەرشتی دەیان نامەی ماستەر و تێزی دکتۆرای کردووە.

له خستنه‌ڕووی ئه‌م بابه‌ته‌دا، هه‌وڵده‌ده‌م ئه‌و بانگه‌شانه پوچه‌ڵ بکه‌مه‌وه که پێیانوایه فیقهی ئیسلامیی و بنه‌ماکانی که‌وتوونه‌ته ژێر کاریگه‌ری فیقهی ڕۆژئاوا و بنه‌ماکانی، به تایبه‌تی یاسای ڕۆمانی

ڕۆژهه‌ڵاتناسان[١] و هه‌ندێ له یاساناسانی جیهانی عه‌ره‌بیی و ئیسلامیی، بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌یان ده‌کرد که فیقهی ئیسلامیی کاریگه‌ریی فیقهی ڕۆژئاوای له‌سه‌ر بووه، به تایبه‌تی یاسای ڕۆمانی، له‌وه‌وه زۆر بیروڕای وه‌رگرتوه، به تایبه‌ت ڕێسا فیقهییه‌کان، که به‌پێی بانگه‌شه‌ی ئه‌وان له تۆمارکراو(مدونه)ی (گۆستنیان)[٢] وه‌رگیراوه، ئه‌و تۆمه‌ته‌ش هیچ بنچینه‌یه‌کی نییه، به‌ڵکو هه‌ڵبه‌ستراوی بانگه‌شه‌ی ڕووخاوی ئه‌و که‌سانه خۆیانه به‌پێی ئه‌م به‌ڵگانه[٣]:

یه‌که‌م: فه‌قیهه موسڵمانه‌کان کاتێ هه‌ستان به دانان و نووسینی مه‌زهه‌به‌کانیان، هیچ کامیان زمانی فه‌ڕه‌نسی، یان ئه‌ڵمانی، یاخود ئینگلیزی، یان ڕۆمانی نه‌زانیوه، تا بکه‌وێته ژێر کاریگه‌ری بیروڕای فه‌قیهه‌کانی یاسای ڕۆژئاوا، به‌ڵکو فه‌قیهه‌کانی شه‌ریعه‌تی ئیسلام دابڕاو بوون له جیهانی ده‌ره‌وه، بگره بۆ وڵاته‌که‌ی خۆشیان، هه‌ریه‌که‌یان مه‌دره‌سه‌یه‌کی تایبه‌ت به‌خۆی هه‌بوو وانه‌ی تێدا ده‌گوته‌وه و ئیجتیهادی تێدا ده‌کرد، بیری تێدا ده‌کرده‌وه، هه‌ڵده‌ستا به شیکردنه‌وه، لێکدانه‌وه، شرۆڤه و وه‌به‌رهێنانی فیقهیی، به‌جۆرێک که له جیهانی ده‌ره‌وه و ناوه‌وه دابڕابوو، فیقه و ڕاوبۆچوونه‌کانیشی له قورئانی پیرۆز و سوننه‌ته‌کانی پێغه‌مبه‌ر و هاوه‌ڵان و شوێنکه‌وتوان، ڕه‌زای خوایان لێ بێت، وه‌رده‌گرت.

دووه‌م: به پێچه‌وانه‌ی ئه‌و تۆمه‌تانه‌ی پێشه‌وه، بوارێکی فراوان هه‌بوو بۆ ئه‌وه‌ی فیقهی ڕۆژئاوا بکه‌وێته ژێر کاریگه‌ری فیقهی ئیسلامیی، ئه‌و بواره‌ش خۆی له‌و نووسراوانه‌ی فیقهی ئیسلامیی پاش جێگیربوونی و گه‌یشتنی به ڕۆژئاوادا ده‌بینیه‌وه، ئه‌مه‌ش له دوو ڕێگه‌وه:

ڕێگه‌ی یه‌که‌م: ڕزگارکردنی ئه‌نده‌لوس له‌لایه‌ن موسڵمانانه‌وه

ئایینی ئیسلام پاش گه‌یشتنی به باکوری ئه‌فریقا ساڵی (٧١١ز) به‌رامبه‌ر به ساڵی (٩٣ک) گه‌یشته ئه‌نده‌لوس (ئیسپانیای ئێستا)، پاشان گه‌یشته باشووری فه‌ڕه‌نسا و چووه وڵاتی لیۆن، نور، بواتیا، (فینیون)، تا کاتی ڕووخانی غه‌رناته له ساڵی (١٤٩٢ز) فه‌رمانڕه‌وایی ئیسلامیی به‌رده‌وام بوو، به‌و هۆیه‌شه‌وه شه‌ریعه‌تی ئیسلام زیاتر له (٧٠٠) ساڵ له ئه‌ورووپا کارپێکرا[٤].

فیقهی په‌ره‌وکراویش له ئه‌نده‌لوس، فیقهی پێشه‌وا ئه‌وزاعی بوو، پاشان له‌ڕێی زیادی کوڕی عه‌بدوڕه‌حمان و له سه‌رده‌می هیشامی کوڕی عه‌بدوڕه‌حمان ساڵی (١٧١ک) فیقهی مالیکی جێگه‌ی فیقهی ئه‌وزاعی گرته‌وه، ئه‌م مه‌زهه‌به له‌وێ بڵاوبوویه‌وه و به درێژایی ماوه‌ی فه‌رمانڕه‌وایی ئیسلامیی له ئه‌نده‌لوس کارپێکرا.

توێژه‌ره‌وان له به‌راوردی نێوان یاسای مه‌ده‌نی فه‌ڕه‌نسی ناسراو به یاسای (کودناپلیۆن) که له ساڵی (١٨٠٤ز) ده‌رچووه، به به‌ڵگه‌ی واقیعی و به‌راورد بۆیان ده‌رکه‌وتووه که یاسای مه‌ده‌نی

فەرەنسی بەرێژەی (٤٠٪) کەوتۆتە ژێر کاریگەری فیقهی پێشەوا مالیک[5].

رێگەی دووەم: دروستبوونی پەیوەندی و نزیکی لە نێوان دەوڵەتی ئیسلامیی عوسمانی و هەندێ لە وڵاتانی ئەوروپا

ئەو پەیوەندییانە پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی و گەیشتنی سوڵتان محەممەد فاتیح بە ئەستانە ساڵی (١٤٥٣ز) دروستبووە، پاش ئەوەی فتوحاتی ئەو دەوڵەتە زۆر فراوان و باڵادەست بوو بەسەر وڵاتانی زۆری ئاسیا و باکوری ئەفریقا و ئەوروپا، ئیدی یاسا لاتینیەکان و جێرمەنیەکان کەوتنە ژێر کاریگەری فیقهی ئەبوحەنیفە (رەحمەتی خوای لێ بێت) کە مەزهەبی فەرمی دەوڵەتی عوسمانی بوو[6]. لەو لایەنانەی کە یاساکانی رۆژئاوا کەوتۆتە ژێر کاریگەری فیقهی ئیسلامی، ئەمانە دەخەینە روو:

یەکەم: کەوتنە ژێر کاریگەری یاسای فەرەنسی بە فیقهی مالیکی

أ- گرێبەستی رازیمەندانە (العقد الرضائي) و بنەماکانی:

بریتییە لەو گرێبەستانەی کە تەنها بە رەزامەندی هەردوولایەنی گرێبەستەکە، کە مەرجەکانی کەسی گرێبەستکەریان تێدابێت، بە بێ پێویستی شێوەیەکی دیاریکراو کە لە یاسای رۆمانیدا هەبووە، یاسای فەرەنسی کەوتبوە ژێر کاریگەریی، پاش ئەویش یاسای وڵاتە عەرەبیەکان کە کەوتبووە ژێر کاریگەری یاسای فەرەنسی، لەوەوە وەریانگرت، بۆ نموونە مادەکانی (١١٠٨-١١٢٢)ی یاسای مەدەنی فەرەنسی، بەشی چوارەم، لەژێر ناونیشانی (مەرجەکانی دروستی گرێبەست و حوکمەکانی گرێبەستی رازیمەندانە)، ئەوەی لەو یاسادا هاتووە هەمان شتی فیقهی مالیکییە.

ب- (أحكام العارية): کە یاسای فەرەنسی لە مادەکانی (١٨٧٥- ١٨٩٤) لەژێر کاریگەری فیقهی مالیکیدا چارەسەری کردووە.

ج- کەوتنە ژێر کاریگەری یاسای فەرەنسی بە فیقهی مالیکی لە زۆرێک لە ئەحکامەکانی فرۆشتن[7] و بابەتەکانی پەیوەست پێوەی کە یاسای مەدەنی فەرەنسی لە ماددەکانی (١٥٨٢- ١٧٠٧) لەخۆی گرتووە.

د- فرۆشتنی (الوفاء): ئەمەش بریتییە لەو فرۆشتنەی مەرجی ئەوەی تێدایە کە فرۆشیار هەرکاتێک نرخەکەی دایەوە کڕیار، فرۆشراوەکەی بۆ بگێڕێتەوە[8]، ئەویش لە حوکمی فرۆشتنی رێپێدراو و جێبەجێکراوی نا پێویستدایە لەرووی سودوەرگرتنی کڕیار لێی، هەروەها لە حوکمی فرۆشتنی (فاسد) لەو رووەوە کە هەریەکە لە گرێبەستکاران توانای پوچەڵکردنەوەیان هەیە، هەروەها لە حوکمی بارمتەدایە بەوەی کە کڕیار ناتوانێت بیفرۆشێت بە کەسی دیکە. پوختەی قسە ئەوەیە کە دەکرێت گرێبەستی فرۆشتنی (الوفاء) بەو گرێبەستانە بگونجێندرێت.

بەڵگەنەویستە کە ئەم فرۆشتنە لە داهێنانی فەقیهەکانی حەنەفی نیشتەجێی ئەوبەری رووبارە، بەر لەوەی یاسای فەرەنسا جێبەجێکراوی هەموارکراو لەخۆی بگرێت، چونکە ئەو یاسایە ساڵی (١٨٠٤ز) دانراوە، ئەو یاسایە و ئەوەی پاشتری لە بەشی یەکەم، دەروازەی سێیەم، لەژێر ناونیشانی (هەڵوەشاندنەوەی فرۆشتن و پوچەڵکردنەوەی) لەخۆگرتووە، ئەو یاسایە لە ماددەکانی (١٦٥٩- ١٦٧٣) باسی کردووە.

ە- مافەکانی هاوڕێیەتی (حق الإرتفاق) یان مافە ناچاریەکان (الحقوق القسرية): ئەویش بریتییە لە مافی هاتووچۆ[9]، مافی ئاوخواردنەوە[10] و مافی ئاوڕۆیشتن (المسيل)[11] و مافەکانی دیکەی هاوڕێیەتی.

تویژەران بە بەراورد بۆیان دەرکەوتووە کە یاسای مەدەنی فەڕەنسی بە ڕێژەی (٪٤٠) کەوتۆتە ژێر کاریگەری فیقهی پێشەوا مالیك.

یاسای مەدەنی فەڕەنسی ئەو مافانەی لە فیقهی ئیسلامیی وەرگرتوە و چارەسەری کردووە لەژێر ناونیشانی (مافە ناتەواوە زەمینیەکان) لە کتێبی چوارەم، ماددەکانی (٦٢٧- ٧١٠)، لە ماددەی (٦٢٧)ی یاسای مەدەنی فەڕەنسیدا هاتووە کە مافی (ناچاری) بریتییە لە هەبوونی مافی زەوییەک لە زەوییەکی دیکەدا بەبێ ئەوەی ئەو خاوەنەی کە سودمەند دەبێت لە زەوییەکەی دیکە یەک کەس بێت. لە (المقارنات التشريعية)[٢١] دا هاتووە: جێبەجێکردنی یاسای مەدەنی و کەتن (جنائی) بەپێی مەزهەبی پێشەوا مالیک، مافە ناچاریەکانی زەوی بریتییە لە پەیدابوونی مافی زەوییەک لەسەر یەکێکی دیکە بەبێ ئەوەی خاوەنەکەی یەک کەس بێت بۆ سودمەند بوون لە زەویە باسکراوەکەی دیکەی، بنچینەی شایستەبوونی ئەم مافە ناچارییانەیان بەهۆی شوێنی سروشتی و پێویستی سروشتی زەوییەکەیە بۆ ئەو مافە، یاخود بەپێی ڕێکخستنی یاساکان بۆ ئەو مافە، یان بەرێکەوتنی نێوان خاوەن موڵکەکان لەنێوان خۆیاندا بەدیهاتووە، زەوی نزم ملکەچ دەکرێت بە ڕازیبوون بە بەرکارهێنانی ئاوی زەویە بەرزەکان کە خۆی دەڕوا، بەبێ ئەوەی دەستی کەسی تێدابێت، لە هیچ بارێکدا ڕێگە بە خاوەن زەویە نزمەکان نادرێت کە بەنداو، یان پرد دروست بکەن ڕێبگرێت لە چوونی ئەو ئاوە بە زەوییەکەیدا، هەروەک ڕێگە نادرێت بە خاوەنی زەویە بەرزەکان کارێک بکات زیانی هەبێت بۆ زەویە نزمەکان[٣١].

شایانی باسە کە ئەو ژمارانەی باسمان کرد سەبارەت بە یاسای فەڕەنسی لەکاتی ئێستادا گۆڕانی بەسەردا هاتووە، پاش ئەو هەموارکردنانەی بەسەر ئەو یاسایەدا هاتووە، بەڵام بەهۆی ئەوەی نەمانتوانی ژمارە هەموارکراوەکانمان دەست بکەوێت، بۆیە تەنها ژمارە کۆنەکانمان بەکارهێنا، چونکەی ئەوەی لێرەدا بەلای ئێمەوە گرنگە خستنەڕووی کاریگەری فیقهی ئیسلامییە لەسەر یاسای فەڕەنسی، شتە رووکاریەکان سەرەڕای گرنگیان، هیچ کاریگەریی نییە لێرەدا لەبارەی ئەو کاریگەرییەی باسمان کرد.

دووەم: کاریگەری فیقهی ئیسلامیی لەسەر یاسای ئەڵمانی

لە نموونەکانی کاریگەری فیقهی ئیسلامیی لەسەر یاسای ئەڵمانی لە ڕێی خیلافەتی عوسمانیەوە، گۆڕانی ئەو گرێبەستەیە کە یاسای مەدەنی ئەڵمانی لە مادده (١٤٤)دا چارەسەری کردووە.

ڕووکاری ئەو گۆڕانەی گرێبەستەکە بریتییە لەوەی کە ئەگەر گرێبەستەکە پوچەڵ بوو، لە هەمان کاتدا بنەماکان و ڕەگەزەکانی گرێبەستێکی دیکەی تێدابوو، یان هی کارێکی تر، ئەوا دەگواسترێتەوە بۆ ئەوەی دیکە بەپێی بۆگۆڕاوەکە هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکرێت، هەروەک لە مادده (١٤٠)ی یاسای مەدەنی کارپێکراوی میسریدا هاتووە و دەڵێت: ئەگەر گرێبەست پووچەڵ بوو، یان ئەگەری پوچەڵکرانی هەبوو، لە هەمان کاتدا بنەماکانی گرێبەستێکی دیکەی تێدابوو، ئەوا گرێبەستەکە بە ڕاست دادەنرێت، بەوپێیەی کە گرێبەستەکە بنەماکانی تێدایە، گەر ڕوون بوویەوە کە نیەتی

هەردوو گرێبەستکار بریتیبووە لە بەستنی ئەو گرێبەستە، ئەم دەقەش لە دەربڕینی گشتیدا بڕیاری گۆڕانی گرێبەستەکەیە. خوالێخۆشبوو زانای ناسراو سەنهوری[٤١] دەڵێت: بیردۆزی گۆڕانی گرێبەست، بیردۆزێکی ئەڵمانیە و فەقیهە ئەڵمانیەکان دایانڕشتوە لە دەقێکی ڕووندا، کە ئەویش ماددەی (١٤٤) و لەسەر ئەم بنەمایە یاسای مەدەنی ئەڵمانیش یاسای نوێی میسری داناوە، دەرئەنجامەکە لەوەدا چڕدەبێتەوە کە هەڵسوکەوتەکە پووچەڵە، کە سەرەڕای پوچەڵیەکەی ڕەگەزەکانی هەڵسوکەوتێکی دیکەی تێدایە، بۆیە هەڵسوکەوتەکە بۆ ئەوەی کە مەبەست بووە لای هەردوو گرێبەستکار، کە ئەویش بریتییە لە هەڵسوکەوتە پوچەڵەکە بۆ هەڵسوکەوتەکەی دیکە، بەمەش هەڵسوکەوتە پوچەڵکراوەکە شوێنەوارێکی یاسایی هێناوەتە ئارا، نەک وەک واقیعێکی ماددی بەڵکو وەک هەڵسوکەوتێکی یاسایی، بەڵام شتێکی لابەلای بەرهەمهێناوە.

مەرجەکانی گۆڕان:

گۆڕینی هەڵسوکەوتی پوچەڵ بۆ هەڵسوکەوتێکی دیکە پێویست دەکات ئەم سێ مەرجەی تێدا بەدی بێت:

یەکێکیان پوچەڵی هەڵسوکەوتە سەرەکیەکەیە، پێویست دەکات هەڵسوکەوتی بنچینەیی یان هەڵسوکەوتێکی پوچەڵ بێت، یان هەڵسوکەوتێک بێت بکرێت پوچەڵ بکرێت و پوچەڵیش کرابێت، ڕێگە نادرێت کە هەڵسوکەوتەکە ڕاست و دروست بێت، یان بەشێکی هەڵسوکەوتە پوچەڵ بێت، بەشەکەی دیکەی ڕاست و دروست.

دووەمیش هەڵسوکەوتە بنچینەییە پوچەڵەکە ڕەگەزەکانی هەڵسوکەوتێکی دیکەی تێدابێت کە بۆی دەگوازرێتەوە، بەو مانایەی پێویستە هەڵسوکەوتێکی دیکە بوونی هەبێت کە هەڵسوکەوتە

پەیوەندی بەتین هەیە لەنێوان زەرورەت و بیردۆزی دۆخە ناکاوەکان، کە شەریعەتی ئیسلامیی چارسەری کردوە و یاسا ڕۆژئاوایی و عەرەبییەکان پێی کاریگەر بوون

بنچینەییەکەی بۆ دەگوازرێتەوە.

بۆ نموونە کە قەرزار کۆمپیالەیەکی دا بە خاوەن قەرز کە شێوەی پێویستی یاسایی لەخۆ گرتبوو، ئەوا پوچەڵ دەبێت و دەگوازرێتەوە بۆ چەکی (سەنەد)ی قەرزی ڕاستی ئاسایی، هەروەک ماددە (١٠٨)ی یاسای بازرگانی میسری باسی کردووە، بەڵام ئەگەر قەرزر بەر لەو کۆمپیالەیە سەنەدێکی ئاسایی دابوو بە خاوەن قەرز، ئەوا ناگوازرێتەوە بۆی.

هەروەها کاریگەربوونی فیقهی ڕۆژئاوا بە تایبەت یاسای مەدەنی ئەڵمانی بە فیقهی حەنەفی، لە گوێزرانەوەی شوێنەواری هەڵسوکەوتەکە لە ماف و پابەندییەکان بۆ بریکار ئەگەر بریکارەکەی هەڵسوکەوتەکەی دایە پاڵ خۆی، بۆ کەسەکەی دیکەش کە بریکارەکە هەڵسوکەوتەکەی لەگەڵ کراوە بگەڕێتەوە بۆ لای کەسە بنچینەییەکە، سەرەڕای بێ ئاگابوونی بەوەی کە بریکارەکەی کە بەناوی کەسە بنەڕەتیەکەوە هەڵسوکەوتی کردووە نەک ناوی خۆی[٥١].

فیقهی ڕۆژئاوا بۆ ئەوە چووە کە شوێنەواری گرێبەستەکە و بەشێوەیەکی تایبەتی حوکمەکەی (پابەندییەکانی) بۆ ناگوازرێتەوە، ئەگەر بریکارەکە هەڵسوکەوتی بریکارکراوی تێدا بەناوی خۆیەوە کردبوو.

تێبینی ئەوە دەکرێت ئەوەی زانای ناودار سەنهوری گومانی پێ بردووە، کە بیرۆکەی گوێزرانەوەی گرێبەست لە داهێنانی فەقیهەکانی ئەڵمانیایە، ئەو بیرۆکەیە لە مادده (١٤٤)ی یاسای مەدەنی ئەڵمانی بەشێوەیەکی یەکنەگرتو لەگەڵ واقیع تۆمارکراوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەو بیرۆکەیە لە داهێنانی فەقیهە موسڵمانەکانە و گوێزراوەتەوە بۆ فیقهی ئەڵمانی و یاساکەی، لە ڕێگەی بەریەککەوتنی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئەڵمانی.

لە فیقهی ئیسلامیشدا جێبەجێکردنی زۆر دەبینرێت لە بابەتی گوێزرانەوەی ئەو گرێبەستەی کە هەبووە، بە سەدان ساڵ بەر لە یاسای ئەڵمانی و لەو جێبەجێکراوانەش ئەمانە:

١- ئەو کەسەی وەسیەت بکات بۆ کەسێک کە لەنێوان ئەو و کەسەکەدا پەیوەندی خزمایەتی یان هاوسەرگیری نەبێت کە ئەو دوانە هۆکاری میرات گرتنن، بەوەی وەک میراتگرێکی شەرعی ببێتە میراتگری شەرعی، ئەو وەسیەتە پوچەڵ دەکرێتەوە و دەبێتە وەسیەتێکی ڕەها، ئەو کەسەی وەسیەتەکەی بۆ کراوە وەک ئەو کەسەی دەدرێتێ لە میراتگرەکان کە کەمترین بەشی هەیە. وەک وەسیەت، نەک وەک میرات. بۆ نموونە ئەوەی مرد، دایک و کوڕ و وەسیەتبۆکراوێکی بەجێهێشت، ئەوا دایکەکە شەش یەک، وەسیەتبۆکراوەکە شەش یەک، کوڕەکەش ئەوانی دیکە دەبات.

٢- گرتنەئەستۆ، کە بریتییە لە دانەپاڵی ئەستۆی یەکێک بۆ ئەستۆی کەسێکی دیکە لە داواکردنی شتێکدا، واتە یەکێک ئەستۆی خۆی بداتە پاڵ ئەستۆی یەکێکی دیکە و پابەند بێت بەو مافەی لەوەدا پێویست دەبێت. ئەگەر تیایدا بە مەرجی دانا کە لەئەستۆگرەکە، قەرزارە ڕاستەقینەکە بگرێتە ئەستۆ، سەرەڕای ئەوەی قەرزارەکە توانای هەبێت و ئامادەی دانەوەی بێت، پوچەڵ دەبێتەوە، بەو پێیەی لە ئەستۆگرتنەکە بوو بە (حوالة).

٣- (حوالة) ئەگەر تیایدا بە مەرج گیرا کە ئەستۆی (حەواڵەدەرەکە) لە قەرزەکە پاک نەبێتەوە، بەوەی کە (احالة)کراوەکە بۆی هەبێت بگەڕێتەوە سەر قەرزارەکە (احالة)دەرەکەو (احالة) بۆدراوەکە لە هەمان کاتدا، ئەگەر (احالة) بۆدراوەکە دانەوەی قەرزەکەی بەجێنەگەیاند، یان نەیتوانی، (حوالة) بەتاڵ دەبێتەوە و دەبێتە ئەستۆگرتن.

٤- نوێنەرایەتی دوای مردن سەرپەرشتیە، سەرپەرشتی لەژیاندا نوێنەرایەتییە، ئەگەر کەسێک بە یەکێکی دیکەی گوت وەسیەتت بۆ دەکەم ئیمرۆ ئۆتۆمبیلەکەم بۆ بفرۆشیت بەوەندە، ئەوە نوێنەرە، ئەگەریش پێی بڵێت تۆ دوای مردنم نوێنەری منیت، ئەوە سەرپەرشتیارە.

٥- فرۆشتن بە ڕەتکردنەوەی بەهاکەی بەخشینە، بەکرێدان بە ڕەتکردنەوەی کرێ لەلادانانە (عارية)، لەلادانان بە مەرجی کرێ بەکرێدانە.

بەو شێوەیە سەدان جێبەدێکردن هەیە لە فیقهی ئیسلامیدا، بەر لە یاسای ئەڵمانی بە سەدان ساڵ جێبەجێکراوە.

سێیەم: کاریگەربوونی یاسای ئینگلیزی بە فیقهی ئیسلامیی

ئەو یاسایە بە فیقهی ئیسلامیی کاریگەربووە لە بابەتی بیردۆزی دۆخە ناکاوەکان، کە یاسا ڕۆژئاوایی و عەرەبیەکان تەنها لەرێی فیقهی ئیسلامییەوە پێناسەیان کردوە.

جێی ئاماژەیە کە پەیوەندی بەتین هەیە لەنێوان زەرورەت و بیردۆزی دۆخە ناکاوەکان، کە شەریعەتی ئیسلامیی چارسەری کردوە و یاسا ڕۆژئاوایی و عەرەبیەکان پێی کاریگەر بوون، تەنها ئەوەی ئەو یاسایانە بە مەرجیان گرتوە کە دۆخە

ناکاوەکە گشتیی بێت، وەک جەنگ و کارەساتە سروشتییەکان، بەڵام فیقهی ئیسلامیی ئەوە بە مەرج ناگرێت، بەڵکو دەشێت بیردۆزەکە جێبەجێ بکرێت، ئەگەریش دۆخە ناکاوەکە تایبەت بێت بە یەک لایەنەوە، دۆخی ناکاوی تایبەت بە قەرزار لە یاسادا بیانوو نییە بۆ هەڵوەشاندنەوەی گرێبەست، یان دەستکاریکردنی پابەندیە ماندوکەرەکە (مرهق).

مانای بیردۆزی دۆخە ناکاوەکان ئەو ڕووداوە مادییە پێشبینی نەکراوانەیە کە ناکرێت بەر لە ڕوودانی ڕێگریی لێ بکرێت. بەجۆرێک وادەکات بەجێگەیاندنی پابەندییەکانی قەرزارەکە لە ئەنجامی گرێبەستێک کە جێبەجێکردنەکەی بەردەوامە، قورس بکات، ئەمەش بیانو بە قازی دەدات، کە دوای داواکاری قەرزارەکە، دەستی تێوەربدات و پابەندیە جێبەجێکردنە قورسەکە ڕێکبخات تا ئاستێکی گونجاو، کە قورسی لابەرێت، یان بە کەمکردنەوەی بابەتی پابەندیەکە لەرووی برەوە، یان لە رووی چۆنێتیەوە، یان بە زیادکردنی خەرجیی تێچوونی بابەتی پابەندیەکە.

ڕەگەزەکانی بیردۆزی دۆخە ناکاوەکان

ڕەگەزی هەموو شتێک ئەوەیە کە بوونی لەسەری وەستاوە، ئەگەر بەشێکی بوو دەبێتە پایە، ئەگەرنا دەبێتە مەرج، ڕەگەزەکانی وەک لە پێناسەکەی دەردەکەوێت ئەمانەیە:

یەکەم: هۆکاری پابەندیەکە گرێبەستێک بێت، هەموو گرێبەستێک دوای دروستیەکەی و جێبەجێبوون و پێویستبوونەکەی، بۆ هیچ یەک لە دوو لایەنەکە نییە هەڵیوەشێنێتەوە، بە پێچەوانەی (فاسد) یان وەستێنراو (جێبەجێنەکراو) یان ناپێویست، یان ئەگەری پوچەڵکردنەوەی هەبێت (کە زاراوەیەکی فیقهی ڕۆژئاواییە و هەرسێ باسکراوەکەی فیقهی ئیسلامیی دەگرێتەوە)، (فاسد) قازی دەتوانێت پوچەڵی بکاتەوە، وەستێنراویش ئەوەی مافی ڕێپێدانی هەیە بۆی هەیە رەتیبکاتەوە، ناپێویست (غیر لازم)یش بۆ هەردوولا، وەک گرێبەستی نوێنەرایەتی بۆ هەرلایەک هەیە پوچەڵی بکاتەوە، ئەگەر مافی هی دیکەی پێوە بەند نەبوو. ناپێویست بۆ یەکێک لەلایەنەکان، وەک گرێبەستی (ڕەهن) بۆ قەرزدەری (رەهن)دانەر هەیە پوچەڵی بکاتەوە، بە پێچەوانەی قەرزاری ڕەهنوەرگرەکە، چونکە بۆ ئەو پێویستە، وەک گرێبەستی (کەفالەت)، کەفالەتبۆکراو بۆی هەیە پوچەڵی بکاتەوە نەک کەفیلەکە، وەک پوچەڵکردنەوەی گرێبەست لە گرێبەستێک کە بواری پوچەڵکردنەوەی هەیە بۆ ئەوەی کە بڕیارە بواری پوچەڵکردنەوەکە بۆ بەرژەوەندی ئەو بێت، هەروەک قازی بۆی هەیە گرێبەستی گوێڕایەڵی ڕێک بخات ئەگەر مەرجەکان لەسەروی ئاساییەوە بن، هەروەها بۆی هەیە مەرجی سزایی هەڵوەشێنێتەوە.

دووەم: جێبەجێکردنی گرێبەستەکە بەردەوام بێت، بەوەی کات ڕەگەزێکی جەوهەری بێت لە پێکهاتنیدا، وەک گرێبەستی هەناردەکردن و بەکرێدان و بەڵێندەرایەتی و هاوشێوەکانیان، بەپێچەوانەی ئەو گرێبستانەی یەکسەر جێبەجێ دەکرێن، وەک فرۆشتن، ئەگەریش جێبەجێکردنی دوابخرێت.

سێیەم: دۆخەکە چاوەڕوانکراو نەبێت، وەک دۆخی جەنگ و ڕووداوە سروشتیەکانی زەمین لەرزە، لافاو، گڕکان و ئاگرکەوتنەوە و هاوشێوەکانیان، جا ئەگەر چاوەڕوانکراو بێت جێگەی جێبەجێکردنی نابێت.

چوارەم: دۆخەکە گشتیی بێت، ئەگەر تایبەت بێت وەک ئیفلاسکردنی قەرزار و نەتوانینی جێبەجێکردنی پابەندیەکانی، دەبێتە بواری جێبەجێکردنی بیردۆزەکە لە فیقهی ئیسلامیدا،

فیقهی ئیسلامیی بەبێ پابەند بوون بە مەزهەبێکی دیاریکراو، دەبێتە سەرچاوەیەکی بەپیت، نەك هەر بۆ یاسا عەرەبییەکان بە تەنها، بەڵکو بۆ سەرجەم یاساکانی وڵاتانی جیهان.

بەپێچەوانەی یاسا و فیقهی ڕۆژئاوایی، کە دۆخەکە مەرجە گشتیی بێت وەک دۆخی جەنگ.

پێنجەم: دۆخەکە وانەکات کە جێبەجێکردنی پابەندیەکە مەحاڵ بێت وەک هێزێکی زاڵ، ئەگەرنا گرێبەستەکە ڕاستەوخۆ بە حوکمی یاسا هەڵدەوەشێتەوە، وەک لە حاڵەتی لەناوچوونی گرێبەست لەسەرکراوەکە بەر لە جێبەجێکردنی بە هۆی هێزێکی زاڵەوە.

کاریگەریی بیردۆزەکە ڕێکخستنی پابەندیی قەرزارە کە باری قورس بووە، یان بە کەمکردنەوەی بابەتەکەی لە چەندێتی و چۆنیەتی، یان زیادکردنی بڕی تێچوون.

بناغەی بیردۆزەکە زەرورەتە، کە حاڵەتێکی تایبەتمەندە، ناچارەکە هان دەدات بۆ ئەنجامدانی قەدەغەکراو بۆ لابردنی مەترسیەکەی.

یاسا لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامییدا ناکۆک نییە لەوەی کە پەیوەندیی بەهێز هەیە لە نێوان زەرورەت و بیردۆزی دۆخی ناکاو، تەنها ئەوەندە نەبێت وەک پێشتر باسمان کرد، لەوەدا جیاوازن کە بەمەرجی دادەنێت دۆخە ناکاوەکە گشتیی بێت، دۆخی ناکاوی تایبەت بە قەرزارەکە بیانو نییە بۆ هەڵوەشاندنەوەی گرێبەست یان ڕێکخستنەوەی پابەندیی قورس. ئاشکرایە کە گشتیەتی ڕووداوی تایبەتمەند (استثنائي) پێچەوانەی بنەمای دادپەروەرییە کە بیردۆزەکەی لەسەری بنیاتنراوە، هەروەک یاسا دەستکردەکان جیاڕان لە کاریگەریی بیردۆزەکە لە هەڵوەشاندنەوەی گرێبەست، یان ڕێکخستنەوەی پابەندی لە ئەنجامی گرێبەستەکە. یاسای ئینگلیزی لەڕێگای پەیوەندی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە ئەوروپییەکانەوە بەو بیردۆزەیە کاریگەر بوو.

فەلسەفەی بیردۆزەکە

ئاشکرایە کە فەلسەفەی هەموو شتێک بریتییە لە ئامانج و مەبەستەکانی، فەلسەفەی بیردۆزەی دۆخە ناکاوەکان بریتییە لە بەدیهێنانی دادپەروەری، دادگای ئینگلیزی بنەمای دادپەروەریی گرتوەتە خۆی، لە چەندین حاڵەت پیادەی کردوە کە نزیک بووە لەو حاڵەتانەی بیردۆزی دۆخە ناکاوەکانی تێدا پیادە دەکرێت، وەک:

أ- ئەگەر ئەو شتەی گرێبەستی لەسەر کراوە دوای بەستنی گرێبەستەکە لەکارکەوت.

ب- ئەگەر چەسپا کە هەردوولایەن بە مەبەستی پاراستنی شتێک گرێبەستیان کردوە، وەک لە کاتی بەستنی گرێبەستەکە بۆیان دەرکەوتوە ، پاشان ئەو حاڵەتە نەماوە.

ج- ئەگەر جێبەجێکردنەکە دواکەوت بەهۆیەکی چاوەڕوان نەکراو لەکاتی بەستنی گرێبەستەکەدا، یان دواخستنەکە درێژەی کێشا بەجۆرێک بووە هۆی گۆڕانێکی تەواو لە سروشتی جێبەجێکردنەکە[٦١].

لەو یاسایانەی بە دەقی تایبەت ڕێکخستنی حوکمی بیردۆزیی لەخۆگرتوە، یاسای پۆلۆنی (م٢٦٩)، ئیتاڵی (م٤٦٧)، یۆنانی (م٣٨٨)، میسری (م٣٤٧)، سوری (م٣٤٨)، عێراقی (م١٤٦)، لیبی (م١٤٧)، کویتی (م١٤٦)، ئەردەنی (م٢٠٥) و یەمەنی (م٢١٤).

شەریعەتی ئیسلامیی، ڕەفتارەکانی ئادەمیزادی لە حاڵەتە زەروریەکان، لەسەر کۆمەڵێک بنەما و

پێگه بنیاتناوه، كه له دەقەكانی قورئان و سوننەتی پێغەمبەردا چەسپاوە، ئەوەش بە گۆڕانی کەسەکان ناگۆڕێت و بە كات و شوێن ناگۆڕێت، لەو بنەمایانە:

١- (لا ضرر ولا ضرار) واته ناشێت هیچ زیانێكی ماددی، یان مەعنەوی، یان ماڵی، یان جەستەیی بە کەسانی دیكە بگەیەنرێت بەبێ حەق، (ولا ضرار) واته ناشێت له بابەته مەدەنیەکاندا زیان به زیان وەڵام بدرێتەوە، بەپێچەوانەی تاوانەکانی تۆڵە، ئەوانە دەشێت هاوشێوەی بەرامبەر بكرێت، وەك له قورئاندا هاتووه (**وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنفَ بِالأَنفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ**) **سورة المائدة ٤٥**.

٢- (الضرر يزال). واته زیان لادەبرێت.

٣- (الضرورات تجيز المحظورات). واته زەرورەت بوار بە ڕێپێنەدراوەکان دەدات.

٤- (الإضطرار لا يبطل حق الغير). واته ناچاری مافی کەسانی دیكە پوچەڵ ناكاتەوە.

٥- (الضرر يدفع بقدر الإمكان). واته زیان بەپێی توانا لادەبرێت.

٦- (الضرورات تقدر بقدرها). واته پێویستیەکان بەپێی خۆیان دەپێورێت.

٧- (الضرر الأشد يزال بالضرر الأخف). واته زیانی توندتر به زیانی سوكتر لادەبرێت.

٨- (إذا تعارضت مفسدتان روعي أعظمهما ضررا لإرتكاب أخفها). واته ئەگەر دوو خراپ کەوتنە بەرامبەر یەكدی، ڕەچاوی ئەوەیان دەكرێت كه زیانی گەورەترە بەوەی سوكترەكەیان ئەنجام بكرێت.

ئاشكرایه كه هۆكاری پابەندیەكە ئەگەر نەما، پابەندیەكە خۆشی نامێنێت، ئەوسا بواری هێنانی بیردۆزی دۆخە ناكاوەكان نامێنێت.

له كۆتاییدا داواكارم له مامۆستایانی شەریعە و یاسا، كه بەراوردی نێوان فیقهی ئیسلامیی و یاسا ڕۆژئاوایی و عەرەبییەكان بكەن، وەك خزمەتێك بەم شەریعەتە و یاسای ئیسلامیی له ڕوویەكەوە، بەدەرخستنی پێگەی شەریعەتی ئیسلامیی له ڕوویەكی دیكەوە، چونكە فەقیهەكانی ئیسلام و موجتەهیدەكان له شەریعەتی ئیسلامیی، سامانێكی فیقهی مەزنیان بۆ بەجێهێشتوین، ئەگەر بە ژیرییەكی پێگەیشتوو بەرهەمبهێنرێن، بەبێ دەمارگیری بۆ مەزهەبێكی دیاریكراو و پابەند نەبوون بە هەندێك نموونەی پوچ، وەك ڕەفتار بە سیستەمی كۆیلە و جاریە، ئەوا فیقهی ئیسلامیی بەبێ پابەند بوون بە مەزهەبێكی دیاریكراو، دەبێتە سەرچاوەیەكی بەپیت، نەك هەر بۆ یاسا عەرەبییەكان بە تەنها، بەڵكو بۆ سەرجەم یاساكانی وڵاتانی جیهان.

سەرچاوە و پەراوێز:

١. لەوانه گۆڵد ١٨٥٠- ١٩٢١ز، كه ڕۆژهەڵاتناسێكی مەجەرییە و له بودابست، بەرلین و لیزج خوێندویەتی و چووە بۆ سوریا ساڵی ١٨٧٣ز، پاشان بۆ فەلەستین ومیسر و گەڵێك له زانایانی ئەزهەری بینیوە، دانراوی بە چەندین زمانی جیاواز هەیە دەربارەی فیقهی ئیسلامیی، (الزركلي، الاعلام ٨٠/١)، بۆ چەسپاندنی ئەو بانگەشەی، هاتووە لایەنە هاوشێوەكانی نێوان فیقهی ئیسلامیی و یاسای ڕۆمانی خستووەتە ڕوو، بێئاگایە لەوە، یان خۆی لێ بێئاگا دەگات، كه ئەو هاوشێوەییە بەرهەمی هاوشێوەیی عەقڵەكانە لەڕووی بەرهەمهێنانی زانستەوە.

٢. ئیمپراتۆر (گۆستنیان)ی یەکەم (فلافیۆس پترۆس ساباتیۆس وستیانۆس) ٤٨٣- ٥٦٥، ئیمپراتۆریکی رۆمانی رۆژهەڵاتی (بیزەنتی) بووە، لە مانگی ئۆگۆستی ساڵی ٥٢٧ هەتا مردنی لە نۆڤەمبەری ٥٦٥ فەرمانڕەوایەتی کردووە، بە چاکسازی لە هێمای یاسایی ناونراو بە یاسای گۆستنیان لەڕێگەی لیژنەی تریبۆنیان، فراوانبوونی سەربازی خاکی ئیمپراتۆریەتەکەی لە ماوەی فەرمانڕەواییەکەی، هێنان و هاوسەرگیری لەگەڵ ئیمپراتۆر (سیدۆرا) بەناوبانگ بووە و ناسراوە، هەروەها بە ناوی (دوایین ئیمپراتۆری رۆمانی)یش دەناسرێت، قەدیسی لە کڵێسای ئەرسەدۆکسی داناوە، لە چواردەی نۆڤەمبەردا یادی دەکرێتەوە، پاش مردنی ئیمبراتۆر (گۆستن) جڵەوی فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەست.

یاسای گۆستنیانی یەکەم، بریتییە لەو کۆمەڵە یاسایەی کە چەندین نەتەوەی جیاواز پەیڕەویان لێدەکرد، ئیمپراتۆری بێزەنتی گۆستنیانی یەکەم (٥٢٧-٥٦٥) فەرمانی بە پیاوانی ئایینی مەسیحی کرد و لە مەملەکەتەکەیدا بە وەرگرتنی کۆمەڵێک لە یاسای رۆمانی، ئەم کۆمەڵە یاسایەش بەناوی (کوریس جوریس سیفلدا) ناسرا، کە بە واتای کۆمەڵە یاسای مەدەنی دێت، هەروەک ناوی یاسای گۆستنیانیشی لێنراوە.

سەرچاوە- مدونة جستنيان- ويكيبيديا- الموسوعة الحرة، انترنت.

٣. بۆ زیاتر ئاگاداربوون لەم بابەتە بگەڕێوە بۆ کتێبی (اصالة الفقه الإسلامي- دراسة في العلاقة بين الفقه الإسلامي والقوانين القديمة وأصالة المبادئ والنظم في الفقه الإسلامي) دانراوی پرۆفیسۆر دکتۆر عصمت عبدالحميد بكر. لە چاپکراوەکانی: دار الكتب العلمية، لاپەڕە ١٢٧ و لاپەڕەکانی دواتری.

٤. سەیری (المقارنات التشريعية بين القوانين الوضعية المدنية ومذهب الإمام مالك)ی مامۆستا (عبدالله على حسين) بکە، ٢٩/١ و لاپەڕەکانی دیکە.

٥. خاوەنی (المقارنات التشريعية) ٣٨/١ دەڵێت یاسای مەدەنی فەڕەنسی هەمووی لە مەزهەبی پێشەوا مالیک وەرگیراوە.

٦. بڕوانە: (الاوضاع التشريعية في الدول العربية ماضيها وحاضرها ومستقبلها)ی پرۆفیسۆر دکتۆر (صبحى المحمصانى) لاپەڕە ١٨٥ و لاپەڕەکانی دواتر.

٧. ئەحکامی زۆری دیکە هەیە کە تێیدا یاسای فەڕەنسی کەوتۆتە ژێر کاریگەری فیقهی ئیسلامیی، کە بوار نییە لێرەدا باسی بکەین.

٨. مجلة الاحكام العدلية، م٣/١١٨، لە مادده ٥٦١ لە کتێبی (مرشد الحيران) هاتووە کە: (فرۆشتنی بە بەرانبەر (وفاء) بریتییە لەوەی شتێک بفرۆشێت بە ئەوەندە، یان بە قەرزێک لەسەری بەو مەرجەی فرۆشیار هەرکاتێک ویستی پارەکەی بۆ بگێڕێتەوە و فرۆشراوەکەی وەربگرێتەوە لە کڕیار، یان کە قەرزەکەی دایەوە کە لەسەریەتی وەک وەفا شتە فرۆشراوەکەی بۆ بگێڕێتەوە.

٩. بریتییە لە مافی رۆیشت بەناو موڵکی کەسی دیکەدا (م١٤٢) مجلة الاحكام العدلية.

١٠. بریتییە لە بەشێکی زانراو لە روبار (م١٤٣) سەرچاوەی پێشوو.

١١. بریتییە لە مافی رۆشتنی ئاو و جۆگەلە لە ماڵێکە بۆ دەرەوە (م١٤٤) سەرچاوەی پێشوو.

١٢. لە نووسینی (مخلوف محمد البدوى) ١٨١/١.

١٣. سەیری (مخلوف محمد البدوى): (تعريب القانون الفرنساوى المدنى) ١٤٢/١ و دواتر بکە.

١٤. القانون المدني المصري، مجموعة أعمال التحضيرية، چاپخانەی (دار الكتاب العرب) ٢٠/١- مصادر الحق ١٠٠/٤.

١٥. بڕوانە: (بين الحقائل وشرح كنز الرقائق) لە نوسینی (فخرالدين عثمان علي الزيلعي)، چاپخانەی (الاميرية) لە بولاق، ١٣٢٥ك، ٢٥٦/٤/ ...(النيابة في التصرف القانوني) نامەی دکتۆرا لە یاسا، نوسینی (دکتۆر جاسم لفته العبودى) کە خۆم سەرپەرشتیم کردوە لەساڵی ١٩٩٠، لاپەڕە ٣٧ و دواتر.

١٦. الدكتور عبدالسلام ترمانيني، نظرية الظروف الطارئة، ص٤٥.

دیدێکی نوێخوازی بۆ
کەلەپوور و گوتاری ئایینی

ڕانان: حەسەن مەحمود حمەکەریم

دیدێکی نوێخوازی بۆ
کەلەپوور و گوتاری ئاینی

د. هادی عەلی
٢٠١٥

یەکێك لەو بڵاوکراوە نوێیانەی کۆتایی ٢٠١٥، کە پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی کراوە و نرخێکی بەرز و بەخشینێکی جوان دەدات، ئەم کتێبوکەیە، کە لە قەبارەدا بچوك و لە مانادا بەرزە، لە نووسینی د. هادی عەلی، لە ٦٤ لاپەڕەی قەبارە بچوکدا جێیبوەتەوە، بە تیراژی هەزار دانە، لە چاپخانەی ڕۆژهەڵات لە هەولێر ساڵی ٢٠١٥ چاپکراوە.

ئەم کتێبە ڕاستییەکی دروست دەدرکێنێت و پێویستی هەموو خوێنەرێکی جدییە، ئەو خاڵانە ڕووندەکاتەوە کە کۆمەڵگەی موسڵمانانی بەم ئاست و ئاقارە خراپەی ئەمڕۆ گەیاندوە، شیکردنەوەی زانستیی بۆ کردوە، دکتۆر هادی لەم کتێبەدا لە دەرگا و باسێکی هەستیاری گرنگی داوە، کە بوەتە کێشەی ئەمڕۆ و هۆی نەهامەتییەکان.

کتێبەکە، وەک نووسەر ناوزەدی کردووە بەبابەتێکی ڕامیارییە، سەرەتا بە پێشەکیەک دەستپێدەکات کە تیایدا دەڵێت «زۆرێک لە کێشە و گیروگرفتە ئاڵۆزەکانی ئەم کۆمەڵگایە بەشێوەیەک لەشێوەکان ڕەنگدانەوەی چۆنێتی تێڕوانین و تێگەیشتنی موسڵمانانە لە بارەی کەلەپوور و مێژووی سەدەکانی ڕابردوی موسوڵمانان». پاشان ئەوە شیدەکاتەوە و دەڵێت «گوتاری ئایینی سەردەم پشتبەستوو بە کەلەپوور و مێژوو ناتوانێت سەردەمیانە و میانەڕەو بێت، چونکە کەلەپوور زادە و هەڵقوڵاوی مەعریفە و تێگەیشتنی ڕابردویەکی دێرینە و نادروستانە کۆپی ڕابردوو دەکاتەوە«. پاشان چارەی ئەو گرفتەشمان بۆ دەدۆزێتەوە و دەڵێن «لەبەر ئەوە پێویستمان بە پرۆسەیەکی ڕەخنەیی زانستیانە و بابەتیانە هەیە بۆ نوێکردنەوەی دید و تێڕوانینمان بۆ تێگەیشتن لە ئیسلام و بنەما و ڕێساکانی بەشێوەیەک لەگەڵ ئەم سەردەمەدا بگونجێت، گوتاری ئایینی سەردەم و پشتبەستوو بە کەلەپوور و مێژوو، گوتارێکی ئیجابی و بونیاتنەر نییە، بەڵکو زیاد لە پێویست تەقلیدیە و پڕە لە عاتیفە و کاردانەوە و قبوڵنەکردنی یەکتر، کارێکی هونەری مردنسازیە لە بری ژیانسازی». نووسەر پێشتر ئەم بابەتانەی لە چەند کۆڕ، سیمینار، کەناڵ و ڕۆژنامە و بە چەند شێوە وتوە.

کتێبەکە دوو بابەتی جیاوازی پەیوەست بەیەکەوەی لە خۆگرتوە، من زیاتر بەشی یەکەم نیشاندەدەم کە خوێندنەوەیەکی نوێیە بۆ کەلەپوور و مێژووی ئیسلامیی، لەژێر ناونیشانی «تێڕوانینی نادروست بۆ کەلەپوور و مێژوو»، لەم بەشەدا سەرەتا باس لە دواکەوتنی گەلانی موسڵمان و پێشکەوتنی ناموسڵمان دەکات کە کاری لە موسڵمانان کردوە، ڕێبەرانی ئیسلامیی توێژینەوەی زۆریان لەسەر ئەو گرفت و کێشە کردوە و گەیشتونەتە ئەو بڕوایەی کە یەکێک لە هۆکارەکان تێڕوانینە بۆ مێژووی سەرەتای ئیسلام و مامەڵەیان لەگەڵ کەلەپووری فکریی و فقهیی، پاشان نووسەر دەڵێت «ئاساییە گەلان

سود لە مێژوویان وەربگرن، چونکە گەنجینەی سەروەری و یادەوەری و هەوێنی دروستبوونی کەسایەتیی و شوناسیانە، کاریگەری دەبێت لە ئاستی پێشکەوتن و دواکەوتن، بەڵام بۆ موسڵمان کاریگەریەکی قوڵتری بووە کە ڕابردو حاکم بووە بەسەر ئێستایاندا، تا ئێستاش مردوەکان و پێشینەکانن ڕێنومایی زیندوەکان دەکەن، بە پێچەوانەی گەلانی پێشکەوتوو کە زیندوەکان پەند و وانە لە پێشینان وەردەگرن و ڕێبەرایەتی ئێستا و ئایندەیان دەکەن»، پاشان ئەو پاساوەشیان بۆ دینێتەوە و دەڵێت «گومان نییە سەرەتا و پێشینانی ئیسلامیی نمونەی بەرز و باڵا و شتی جوان و پێشکەوتویان لە هەموو ڕوویەکەوە هەیە، کە مایەی سودوەرگرتنە، بەڵام بەو مانایە نا کە پیرۆز بکرێت و هەتا هەتایە چاوت لێی بێت و کۆپی و دوبارەیانکەیتەوە بۆ ئەمڕۆ، چونکە ئەوانیش مرۆڤبون و کەموکورتی و هەڵەیان بووە و نابنە سەرمەشقی ڕەها»، پاشان لە لا ١٠ دەچێتە سەر ڕەوتی مێژوو لە دیدی موسڵمانان و دەڵێت (خاڵێکی تری نەخوازراو لە تێگەیشتنمان بۆ مێژوو ئەوەیە کە حەرەکەتی مێژوو حەرەکەتێکی تەواوخواز و بەرەوپێشچوو نییە، بەڵکو حەرەکەتێکی بەرەو خراپبوون و لێژبوونەوەیە«.

هەروەها دەڵێت «چڵە پۆپەکەی بەسەردەمی یەکەمی هاتنی ئایینی ئیسلام و هاوەڵەکانی پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشدین دەستپێدەکات و لەو بەدواوە کەم کەم بەرەوخوار و دابەزین دەڕوات، تا دەگاتە سەردەمی مەهدی چاوەڕوانکراو و دەجال، دوا بەدوای ئەوە ئیتر تێکچونی ئەم دونیایە و هاتنی قیامەت دێت، لەم بارەوە چەندین ڕیوایەت و فەرمودە هەیە و بوەتە بەشێک لە تێگەیشتن و عەقڵیەتی موسڵمانان، ئەم دیدە نادروستە کرچ و کاڵە بۆ حەرەکەتی مێژوو کاریگەری بوە و وایان زانیوە تەمەنی دونیا چەند سەدەیەکە و قیامەت هەڵدەسێت و پێویست ناکات گرنگی بە ژیان بدەن، چاکوایە خۆیان بۆ دەستخستنی قیامەت یەکلا بکەنەوە، پیرۆزی بە سەرەتای ئیسلام دراوە، بوەتە ڕاستیەکی چەسپاو و شتێکی جیانەکراوە لە ئایین و تا ئێستاش مامەڵەی هەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، وادەزانن سەرەتاکان گەیشتونەتە چڵەپۆپە و شتێک نەماوە ئێمە بیری لێبکەینەوە و نەکرابێت و پێویست بە خۆماندوکردن ناکات و چارەی گشت گرفتەکان تا قیامەت لە کرداری پێشیناندا هەیە، تەشەنەکردنی ئەم جۆرە بیرە هەڵەیە گەشەی فکری وەستاند و گەیشتە حاڵەتی چەق بەستن و داخستنی دەرگای ئیجتیهاد و خۆنوێکردنەوە، پاشان تەقلید بووە ڕێبازی گشتیی ژیانی ئایینی کۆمەڵگەی موسڵمانان، هەر بۆیە وتاری ئایینی ئەم سەردەمەش پشتی بە ڕابردو بەستووە و دوبارە و کۆپی دەکاتەوە«.

پاشان لە لاپەڕە ١٣ (دەرهاویشتە خراپەکانی ئەو دیدە نادروستە) ڕوندەکاتەوە و دەڵێت «لەو سۆنگەیەوە زۆربەی قەیرانە ئاڵۆزەکانی گەلانی ئیسلامیی دەگەڕێتەوە بۆ ئەم تێڕوانینە نادروستە بۆ مێژوو و مامەڵەکردنی ناواقیعی لەگەڵ کەلەپووری ڕابردوودا». پاشان سێ نموونە دەهێنێتەوە و بە سێکوچکەی ئەو شەڕ و ئاژاوە ناوی دەبات کە زۆربەی وڵاتانی ناوچەکەی تێکەوتوە، یەکەم: ستەمکاری سیاسیی، لێرەدا دەڵێت «ئەو کەلتوورە ئیستیبدادیە سیاسییە تاکرەوەی حوکمڕانی لە سەردەمی ئەمەوی و عەباسی و عوسمانیدا هەبوو، تا ئەمڕۆش درێژبوەتەوە و بە میراتی ماوەتەوە، بەمەرجێک پێغەمبەر دوای خۆی کەسی دانەنا جێی بگرێتەوە، نە لە ڕوی ئایینی و نە لە ڕوی سیاسییەوە،

توندڕەوی ئیسلامیی هاوچەرخ بووەتە هەوێنی گەشەکردنی چەندین گرووپ و تاقمی توڕەو و تیرۆریست.

هەربۆیە خیلافەت لەڕاستیدا ئەزموونێکی تەواو مرۆڤایەتییە، بەشێک نییە لە ئیسلام و ئایین، خەلیفەکانی ڕاشدین کاریان بە شورا و ڕاوێژ کردوە، جوانترین نموونەی خاکیبونیان نیشاندا، بەڵام دوای ڕاشدین خیلافەت گۆڕا بە پاشایەتی و میراتی و زەبروزەنگ دژی نەیارانیان بەمەبەستی مانەوە، خەلیفەکانی ئەمەوی و عەباسی تاکڕەو و ستەمکاربوون، بوونە هۆکاری پەرتەوازەیی و لاوازی و دواکەوتنی موسڵمانان، بەڵام ڕاشدین هۆکاری یەکڕیزی و هێز و پێشکەوتن بوون لەو سەردەمانەدا، خەلیفە و ئەهلی حەلوعەقد تەنها ناوبوون، دەسەڵات لە دەستی سەرکردە سەربازیەکاندا بوو، خەلیفە لەکۆتایی عەباسیەکاندا تەنها کاری نامە و پێشوازی و دوعا و وتاری هەینی و ناوی لەسەر پارە بوو، زانا فیقهیەکانیش شەرعیەتیان داوە بەو دەسەڵاتە نادروستانە و سەپاندویانن، کە دەبێت خەڵک گوێڕایەڵیان بێت و بە بەرژەوەندی موسڵمانانیان لەقەڵەم داوە، ئۆپۆزسیۆنیان بە فیتنە و ئاژاوەگێڕی لەقەڵەمداوە، نەیانزانیوە تاکڕەوی و ستەمکاری سیاسیی هۆی لاوازی گەلە، فقهی ئیسلامیی سیاسیی شەرعیەتی بەوشێوە دەسەڵاتە داوە».

پاشان وتەیەکی ئیقبال لاهوری دەهێنێت کە دەڵێت «بنەما سیاسییە جوانەکانی ئیسلام بەرجەستە نەکران. مالیک بن نەبی دەڵێت: شارستانی ئیسلامیی لەڕوی سیاسیی و شارشتانییەوە نەخۆشە، چونکە ئیستیبدادی سیاسیی و تاکڕەوی مۆرکی ئەو خیلافەتانە بوو، خەلیفە گشت دەسەڵاتەکانی هەبوو، بۆیە زوو لە گەشەکردن ڕاوەستا و توشی چەقبەستن و داڕوخان بوو لە جەنگی جیهانی یەکەمدا».

دووەم: دیاردەی توندڕەوی، ئەو دەڵێت «توندڕەوی ئیسلامیی هاوچەرخ بووەتە هەوێنی گەشەکردنی چەندین گرووپ و تاقمی توڕەو تیرۆریست، تێکدانی باری ئاسایشی زۆر وڵاتی جیهانی لە ئەفغانستانەوە تا نایجیریا، زەمینەی سازان بۆ دەستێوەردانی هەرێمیی و نێودەوڵەتیی و هەڵگیرسانی جەنگیماڵکاولکەر لەو وڵاتانە». پاشان دەڵێت «ئەوەتا گرووپێکی توندڕەوی وەک داعش بە عەقڵیەتی نادروستی خۆیان دەستیان گرتوە بەسەر ناوچەیەکی فراوان لە سوریا و عێراق، وڵاتی خیلافەتیان ڕاگەیاندوە، بە خەیاڵی خۆیان هەوڵی دوبارەکردنەوەی ڕابردوو دەدەن و سەردەمی زێڕینی دەوڵەتی خیلافەت زیندو دەکەنەوە، بەڵام لە ڕاستیدا بونەتە مایەی گەورەترین مەترسی و هەڕەشە بۆ ئەو وڵاتانە، بەکردەوەکانیان وێنایەکی زۆر ناشرینیان بۆ ئیسلام دروستکردوە، پرۆژەی ئیسلاحخوازی بزاڤە ئیسلامییەکانی ئەم سەردەمەشیان ڕووبەڕووی پرسیار و گومان کردوەتەوە.

سێیەم: تایەفەگەری لەوبارەوە دەڵێت «کێشەی ئاڵۆزی نێوان شیعە و سوننە کە لەم دواییانەدا پێی ناوەتە قۆناغێکی ترسناک لە عێراق، سوریا و یەمەن، بنەڕەتی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی یەکەمی ئیسلام، کاتی خۆی ناکۆکی بوە لەسەر دەسەڵات و پۆست و خیلافەت یان ئیمامەت، بەڵام بەهۆی سیاسەتی نادروست و داپڵۆسێنەری ئەمەوی و عەباسی گۆڕا بۆ دابەشبونی ئومەی ئیسلامیی و سەرهەڵدانی چەندین گرووپ و تائیفەی دژبەیەک لە

جەستەی موسڵماناندا، بەمەرجێک قورئان ئاماژە دەکات کە ناکۆکییە کۆنەکان نەگەیەننە ململانێی نادروست ـ تلک امة قد خلت لها ما کسبت ولکم ما کسبتم ولا تسئلون عما کانوا یعملون ـ بەڵام بەداخەوە ڕێنماییەکانی قورئان کاڵبوەتەوە، بەڵکو شەڕ لەسەر پێشینان بوەتە سیما و مۆرکی ژیانی کۆمەڵگەی موسڵمانان». پاشان دەڵێت «ستەمکاری سیاسیی و توندڕەوی ئایینیی و تائفیەت کە دیوەکەی تری توندڕەوی ئایینییە، پێگە و سێکوچکەی ئەو قەیران و ئاڵۆزیانەن کە توشی وڵاتە موسڵمانەکان بووە و بوەتە هۆی دواکەوتن و پەراوێزبونی گەلانی موسڵمانی ئەمرۆ، ڕیشەی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ تێڕوانینی نادروست و هەڵە لە مێژووی کەلەپووری جێماوی موسڵمانان».

پاشان کۆتایی بە خاڵی سێیەم دەهێنێت بە باسێک بەناوی (مامەڵەکردنی دروست لەگەڵ کەلەپوورو مێژوودا) و دەڵێت «دەبێت دان بەو ڕاستیە تاڵانەدا بنێین کە هۆکاری سەرەکی دواکەوتنی گەلانی موسڵمان و بەشێکی زۆری قەیرانی ئەم سەردەمە دەگەڕێتەوە بۆ تێڕوانینی نادروست بۆ مێژوو، نەبونی جورئەت و توانای فیکری پێویست بۆ وەرگرتنی هەڵویستی مەنتیقی، نەبونی ڕەخنەی زانستی لە کەلەپوور و مێژوو لە ڕوی فیکری و فیقهیی و سیاسییەوە، بەڵام ئەوروپیەکان هەر لە سەردەمی ڕێنسانسەوە توانیان بە جورئەتەوە تەجاوزی ڕابردوی نەخوازراوی خۆیان بکەن، هەڵەکانیان وەلا بنێن و ڕێڕەوی مێژوویی خۆیان ڕاست بکەنەوە، بۆیە پێویستە لەهەر پرۆسەیەکی چاکسازی ئیسلامیدا خوێندنەوەی ڕەخنەیی و زانستی بکرێت بۆ مێژوو و فیکری ئیسلامیی، هەروەک دکتۆر ئەحمەد ریسونی مەغریبی پێی وایە پێویستە

ئەم کتێبەلەڕووی فیکریەوە بەهێزە، بەڵام کەمێك قەڵەم و دەربڕینی ڕستەی هەژارە، وشەی کۆنی کوردی و عەرەبی و هەڵەی چاپی هەیە، شێوازی نوێی نووسین و خاڵبەندی تێدا ڕەچاونەکراوە.

کەلەپووری ئیسلامیی بکرێت بە سێ بەشەوە ١. بەشێکی بۆ سەردەمی خۆی پێویست بووە، بۆ سەردەمی ئێمەش دەتوانین سودی لێوەربگرین. ٢. بەشێکی تری بۆ سەردەمی خۆی گونجاو بوە، بەڵام بۆ دوای خۆی و ئەم سەردەمە نەشیاوە. ٣. بەشێکی بۆ سەردەمی خۆی نەشیاو بووە، چونکە هەڵە و تاوانی نادروستی بکەرەکانی بووە، وەک مرۆڤ، هەربۆیە بیرمەندانی ئیسلامیی کۆکن لەسەر پێویستی ئەنجامی پرۆسەی ڕیفۆرم و نوێکردنەوەی ڕۆڵ و پێگەی شایستە بۆ عەقڵ لە بونیاتنانەوەی ئێستا و ئایندە، ئەمەش بە دۆزینەوەی ڕێگاچارەی گونجاوی سەردەمیانە دەبێت بۆ قەیرانەکانی ئەمرۆ، چونکە هەر سەردەمێک قەیران و کێشە و چارەی خۆی هەیە، ئەویش بەگەڕانەوەی دروست بۆ قورئان و ڕاڤەکردن و لێکدانەوەی نوێ و دۆزینەوەی چارە بۆ کەموکورتیەکانی ئەم سەردەمە، نەک تەقلیدی کوێرانەی پێشینان و کۆپی کردنەوەی ڕابردوو، دەبێت کار بکەین بۆ نوێکردنەوەی فیکر و گوتاری ئیسلامیی هاوچەرخ، لێکدانەوە بۆ دەقە شەرعییەکان، ڕێزگرتن لە جیاوازی و یەک قبولکردن و خاوێنکردنەوەی کەلەپوور و گوتاری

ئیسلامیی.

پاشان نووسەر دەچێتە سەر بەشی دووەم بە ناوی (میانەڕەوی لە گوتاری ئایینیدا و کاریگەری لەسەر تاک و کۆمەڵگە). ئەم بابەتە بە حەوت خاڵ ڕووندەکاتەوە، پاشان دەچێتە سەر (تایبەتمەندیەکانی گوتاری ئایینی لە ڕوانگەی قورئان و سوننەتەوە)، ئەمیش بە هەشت خاڵ ڕووندەکاتەوە، پاشان دەچێتە سەر (لە پێناو گوتارێکی ئایینی میانڕەو و هاوچەرخ)، بە هەشت خاڵ ڕوونیدەکاتەوە، لە کۆتایدا چەند ڕاستیەکی پێویست دەدرکێنێت و کۆتایی بەم کتێبە بەنرخە دەهێنێت.

ئەم کتێبە لە ڕووی فیکریەوە بەهێزە، بەڵام کەمێک قەڵەم و دەربڕینی ڕستەی هەژارە، وشەی کۆنی کوردی و عەرەبی و هەڵەی چاپی هەیە، شێوازی نوێی نووسین و خاڵبەندی تێدا ڕەچاونەکراوە، بیرۆکەی جوان، لەنێو ڕستە و وشە و دیزاینی جوان و شایستەدا جوانتر دەبینرێت، ناو و فیکرەی چەند بیریارێکی هێناوە، بەڵام ناوی کتێبەکانیان و چۆنێتی سوود وەرگرتنی لەوان باسنەکردوە، دەکرا بە سەرچاوەکانی ئەوان و چەندین سەرچاوەی تر و ناوهێنانیان لە شێوەیەکی ئەکادیمی و زانستیدا بابەتەکەی بەهێزتر بکردایە، بە فیکرەی کۆمەڵێک بیریاری تر کە هەمان ڕای ئەویان هەیە یان دژن، لێکۆڵینەوەیەکی بەهێزتر و دەوڵەمەندتری بەرهەم بهێنایە، کەمێک لە قسە و فیکری خۆی دورتریشی بخستایەتەوە، ڕای خۆی بەوان بەهێزتر بکردایە، لەوەدا جوانتر و زانستیتر و ئەکادیمیتری دەکرد، کە ئەوە شێوازی سەردەمە و ئەوە دەخوازێ، کاریگەری باشتری دەبوو.

ماموستا هادی عەلی قەڵەمێکی بەکار و خوێنەرێکی بەردەوام و چاودێرێکی جوان بینە، بەهێز و بە جورئەت و وردەکارە، لە پێشەکی تێزی دکتۆراکەیدا بە ناوی نوێکردنەوەی فیکری ئیسلامیی و ڕۆڵی لە چاکسازی سیاسییدا، جورئەتی بە خۆیداوە لە دەرگای فیکری ئیسلامییەوە بچێتە ناو مەسەلەیەکی هەستیار و ئاڵۆز و پێویستی ئەم قۆناغەی کە موسڵمان پێیدا تێدەپەڕێت، ئەویش زەرورەتی ئەنجامدانی چاکسازی هەمەلایەنەیە، بە تایبەتی چاکسازی سیاسیی و ڕیشەیی و ڕۆڵی فیکری ئیسلامیی لەو حاڵەتەدا، کە سەدەیەکە باڵی کێشاوە بەسەر کۆمەڵگەی ئیسلامیی و چەندین دەرهاویشتەی ترسناکی لێپەیدابووە، مامۆستا پێیوایە لە گەرمەی ئەو هەلومەرج و پێشهاتانەی دوای یانزەی سێبتێمبەر ڕویدا، دید و تێڕوانینی جیاجیا و دورلەیەک هاتە ئاراوە سەبارەت بە چاکسازی و نوێکردنەوەی ئایینی لە نێوان زانایان و ڕێبەرانی ڕەوتی ئیسلامیی و نوخبەی عەلمانی، پێیوایە کە فیکری ئیسلامیی دەبێت بەشێوەیەکی ئیجابی و کاریگەر مامەڵە لەگەڵ ئەو واقیعە نوێیەدا بکات بۆ دۆزینەوەی ڕێگاچارە.

سەرنووسەر

ئیسلامخوازان و کەلەپووری زانایانی کوردستان

بانگەوازی نوێی ئیسلامیی لە ناوەڕاستی پەنجاکانی سەدەی رابردوەوە گەیشتە کوردستان، ئەوکاتە بە ئاڕاستەی ئیخوانیەت دەستیپێکرد، بەڵام لەدەیەی هەشتا و نەوەدەکاندا ئاڕاستەی جیهادی و سەلەفیەتیشی بۆ زیادبوو.

بەسەرنجێکی خێرای بەرنامەی پەروەردەیی و رۆشنبیری هەرسێ ئاراستەکە، دەبینین هەریەکەیان پابەندبوون بە کەلەپووری ئەو بیروڕەوتەی کە ئاڕاستەکەیان لێوەی سەرچاوەی گرتووە.

بۆ نموونە ئەوانە کەلەپووری زاناو نووسەرانی وەکو حەسەن بەنا، محەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب، عەبدولقادر عەبدولعەزیانکرد بەسەرچاوەی خۆپێگەیاندن و پەروەردەکردنی خۆیان و هاومەشرەبەکانیان.

ئەمەش تا ئەندازەیەکی زۆر حاڵەتێکی سروشتییە، چونکە سەرجەم ئاڕاستەو ئایدیا جیاوازەکانی پێش ئەوان و دوای ئەوانیش، لەچەپگەراو ناسیونالیست و ... تاد هەمان شێوازیان گرتوەتەبەر.

تێبینیەکە لەسەر ئاڕاستەی ئیسلامخوازان ئەوەیە، گەلی کوردستان لە ماوەی زیاتر لە هەزار ساڵی رابردودا ئەوگشت زاناو شارەزا ئایینیانەی لێهەڵکەوتوون، بە تایبەت لە سەد ساڵی رابردوودا، ئایانەدەکرا کەلەپووری ئەو زانایانە زیندووکرابانەوە، هەرنەبێت شانبەشانی ئەوانەی خۆیان ببونایە بە بەشێکی بەرنامەی پەروەردەیی و زانستی و رۆشنبیری ئیسلامخوازانو قوتابخانەکانیان؟

چونکە ئەوکات ئاڕاستەکەیان زیاتر خۆماڵیانە دەردەچوو، لە رۆحی ئێمەشەوە نزیکتر دەبوو، زۆر ناوناتۆرەشیان دەڕەواندەوە، جگەلەوانە ئاڕاستەیەکی خاوەن ریشەو قوڵایی مێژوویی و کەلەپووریی وەردەگرت و بەمەحکەمی و پتەوی دادەمەزران.

با سەرنج بدەین، لە کوێ ئەگەر تەفسیرەکەی مەلای گەورە بەرنامەمان بایە لەبری هەرتەفسیرێکی دیکە، ئاخر کە ئەوە دەخوێنیتەوە جگە لە مانای قوئانەکە ئەوەندە رووداوو نەزیلەو پەندی کوردی و کەسایەتی کوردستانت بۆ باس دەکات، ئاگات لە خۆت نییە شارەزاییەکی باشی کەلتوورو مێژووی کورددەبیت. هەمان نموونەش راستە بۆ عەقیدەکەی مەولەوی، بابەتە عیرفانیەکانی مەحوی و(ئیقتیران و نەیرەین)ی مەلارەشید بەگی بابان لە فەرموودەدا، فیقهە خۆماڵییەکەی مەلا کاکە حەمەی سەیفوڵا لە کتێبی (بۆ زانیاری دنیاو دین)، یان (شەریعەتی ئیسلامیی) مامۆستا مودەریس و تەفسیری خاڵ.

ئیسلامخوازانی کوردستان سودیان لە کەلەپووری زانایانی کورد وەرنەگرتو نەشیان زانیوە مامەڵەیەکی ئیجابیانەیان لەگەڵ بکەن

رەنگە بەشێک لە پاساوی سود وەرنەگرتنەکە کەمی ئەو نووسەرو نووسینانە و درەنگ چاپبوونی هەندێک لەو نووسینانەبن، پاساوەکەش بەجێیە. بەڵام خۆبەشێک لەو کتێبانە هەبوون و لەبازاڕ و کتێبخانەکاندا دەستدەکەوتن، ئەی بۆچی سودیان لێ وەرنەگیرا؟! بە بۆچونی من دوو هۆی سەرەکی لە سوود وەرنەگرتن لە کەلەپووری زانایانمان بە ڕوونی دیارن:

١- ئەم سێ ئاڕاستە ئیسلامییە سێ جۆگەلەی سەربەرووبارێکی بەرینتربوون کەسەرچاوەی هەڵقوڵینیان لەدەرەوەی سنوری کوردستان بووە، بۆیە ئەم جۆگەلانە هەمان تام و بۆن و رەنگی سەرچاوەکانیان وەرگرت، بەرنامەو نەخشەکانی ئەوێ لێرەش رەنگی دەدایەوە، ئەگینا هەر لەناو ئەم ئاڕاستانەی کوردستاندا خوێندەواری وەهایان تێدابوو بەرهەمی لەوانی دەرەوەی بەپێزتربنووسێت، ئەمە لەلایەک، لەلایەکی دیکەوە،

وەنەبێت ئەو کتێب و سەرچاوانەی کە لە وڵاتانی دەرەوە دەهاتن و دەبونە بەرنامەی پەروەردەیی ئیسلامخوازان هەروا بە ئاسانی دەستکەوتبن، بە تایبەت لە پەنجاکانەوە تاساڵی دوو هەزار، بەڵکو هەیانبوو تەنها یەک نوسخەیان چەند نوسخەیەکی کەمی دەهاتە کوردستان، ئەوان دەهاتن بەسەدان دانەیان لەبەرگرتەوە، هەروەها زۆر لەوانە قاچاغ بوون و لەهەرکوێ دەستی ئەمنی عێراقی بکەوتایە سەرئێشەو زیندانی و ئەشکەنجەی زۆری لەدواوەبوو.کەواتە دەستکەوتنی سەرچاوەکانی دەرەوە، لە خۆماڵیەکان ئاسانتر نەبوو.

٢- نەشارەزایی بەهەموو رەهەندەکانییەوە، زۆر بەڕێزەوە دەڵێم، زۆربەی هەڵسوڕێنەرانی بانگەوازی ئیسلامیی نوێ، نەیاندەزانی لەناو زانایانی کورددا کێ چی نووسیوە!

نەیاندەزانی ئەگەر ئەو نووسینانە بکرێنە بەرنامەی پەروەردەیی و رۆشنبیری چ سودێکی دەبێت! نەیاندەزانی زیندوکردنەوەی کەلەپووری زانایانمان مانای چی دەگەیەنێت! ئەم نەزانینە جۆرێک لە بەکەمگرتن و سوک سەیرکردنی کتیب و سەرچاوەو زانا خۆماڵیەکانی لەدوای خۆی هێنا.

بۆیە دەبێت دان بەو راستیە تاڵەدا بنێین کە ئیسلامخوازانی کوردستان سودیان لەکەلەپووری زانایانی کورد وەرنەگرتو نەشیان زانیوە مامەڵەیەکی ئیجابیانەیان لەگەڵ بکەن.